चौबिसे गाउँपालिका
गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय
राजारानी, धनकुटा, १ नं. प्रदेश, नेपाल

पार्श्वचित्र

२०७५

दुई शब्द

जनसङ्ख्या र क्षेत्रफलको हिसाबले सानो भएकोले चौबिसे गाउँपालिका विकास गर्न यस गाउँपालिकालाई समृद्ध बनाउनका लागि सम्भावित श्रोत र आधारहरु प्रशस्त मात्रामा छन् । यस चौबिसे गाउँपालिकाको केन्द्र साविकको राजारानी गा.वि.स.को कार्यालय, साविकको गा.वि.स. छ नं. बुधवारे, मढेवास, कुरुलेतेनुपा, बसन्तटार, राजारानी, मौनावुधुक र वोधे समावेश गरी गाउँपालिका गठन गरिएपछि यो गाउँपालिकाको समग्र वस्तुस्थिति झल्कने पार्श्वचित्र तयार गरिएको छ ।

राज्यको पुर्नसंरचनाको सिलसिलामा स्थापित यस गाउँपालिकाको यथार्थ विद्यमान अवस्था झल्काउने पार्श्वचित्र तयारीले गाउँको विकासको वर्तमान अवस्थालाई चित्रित गरेको छ । यस प्रकारको चित्रणले आगामी दिनमा हामीले तर्जुमा गर्नुपर्ने निति तथा कार्यक्रमहरुलाई प्राथिमिकिकरण गरी हामीलाई उपलब्ध सिमित श्रोत तथा साधनको अधिकत्तम सदुपयोग गरी गाउँपालिका विकासलाई गति प्रदान गर्न अवश्य पनि सहयोग पुऱ्याउने आशा तथा विश्वास लिएको छु । यस अध्ययन प्रतिवेदनले प्राय: सबै क्षेत्र तथा वस्तुगत यथार्थलाई समेट्न प्रयास गरेको भएतापनि सीमित समय तथा श्रोत साधनको सीमाभित्र गरिएको अध्ययन आफैमा पूर्ण हुन सक्दैन । यसलाई समय सन्दर्भअनुसार परिष्कृत र परिमार्जित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ ।

योजनाबद्ध विकासको आधारको रुपमा रहने यो पार्श्वचित्र समयमै गर्न लगाउने गाउँकार्यपालिकाको सम्पूर्ण टिम, कार्यकारी अधिकृत तथा अन्य वडा तहमा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी पुरा गर्ने कर्मचारी एवं निर्वाचित जनप्रतिनिधि लगायत तथ्यांक उपलब्ध गराउने सम्पूर्ण विषयगत कार्यालय, संघसंस्था तथा अन्य सबैमा गाउँपालिकाको तर्फबाट आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । यसै गरी यो अध्ययन प्रतिवेदन समयमै सम्पन्न गर्ने इन्टिग्रेटेड स्टडीज् एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि. काठमान्डौंलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

अन्त्यमा गाउँपालिकाको विकासको आधार चित्र कोर्न यो प्रतिवेदन सहयोगी बनोस र दीर्घकालिन सोचका साथ अगाडी बढ्न हामी सबैलाई सहि दिशा प्राप्त होस् भन्ने सुभेच्छा प्रकट गर्दछु ।

खजिन्द्र राई
अध्यक्ष

मेरो दुई शब्द

दिगो र योजनाबद्ध विकासलाई अगाडि बढाउनका लागि गाउँपालिकाको समग्र तथ्याङ्क आवश्यक पर्दछ । यसै आवश्यकतालाई मध्य नजर गरी गाउँपालिकाको पार्श्वचित्र तयार गरिएको छ । जसमा गाउँपालिकाका विभिन्न विषय समावेश गरिएको श्रोत नक्साहरु, विषयगत कार्यालयहरुबाट संकलन गरिएका तथ्यहरुमा आधारित भई उपलब्ध भएसम्मका कृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, सञ्चार, वन, सिचाई, खानेपानी, विद्युत आदिका तथ्यांक समावेश गरी गाउँ पार्श्वचित्र तयारी गरिएको छ ।

यस गाउँपालिकाको अध्ययन गर्न चाहने विद्यार्थी, अनुसन्धानकर्ता, योजना निर्माणकर्ता तथा गाउँबासीहरुलाई पार्श्वचित्रले सूचना प्रदान गर्न सहयोग पुग्ने छ भन्ने मैले आशा लिएकी छु । पार्श्वचित्रमा उल्लेखित विवरणमा गाउँको राजनैतिक तथा प्रशासनिक विवरण छुट्टिने नक्सा, भू-वर्गीकरण तथा भू-उपयोग नक्साका साथै राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का विविध जनसांख्यिक पक्षहरु समावेश गरिएको छ ।

अन्त्यमा प्रस्तुत पार्श्वचित्र तयारी गर्ने सिलसिलामा सूचना संकलन गर्न प्रत्यक्ष तथा परोक्षरुपमा सहयोग गर्नु हुने सम्पूर्ण विषयगत कार्यालय, संघ/संस्था, सामाजिक परिचालक, वडा सचिव, गाउँकार्यपालिकाका कर्मचारीहरु, कार्यकारी अधिकृत तथा शुरुदेखि तथ्यांक संकलन, प्रशोधन गरी पार्श्वचित्रलाई यो रुप दिनुहुने परामर्शदाता श्री इन्टिग्रेटेड स्टडीज् एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि. काठमाडौंलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यज्ञकुमारी रुचाल
उपाध्यक्ष

मेरो भन्नु

लोकतान्त्रिक राज्य स्थापनार्थ नेपाली जनताको विगत ६० वर्षदेखिको अनवरत संघर्षका कारण नेपाल संघीयतामा प्रवेश गरेको छ । संघीयतामा तीन तहको सरकारको व्यवस्था संविधानमै गरिएको छ । संघ वा केन्द्रीय तह, प्रदेश तह र स्थानीय तह । नयाँ संविधानले स्थानीय तहलाई स्वायत्तता प्रदान गरेको छ । स्थानिय तहमा सभा, कार्यपालिका र न्यायिक समिति गरी ३ वटै राज्यका अंगहरु रहेका छन् ।

चौबिसे गाउँपालिका प्रचुर संभावना र अवसर बोकेको पहाडी गाउँपालिका हो । यो जनसंख्या र भूगोल दुवै हिसाबले सानो गाउँपालिका हो । यस गाउँपालिकाको विकासका, योजना निर्माण, नीति कार्यक्रम र बजेट निर्माणका लागि वर्तमानको सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक तथा समग्र यथार्थ स्थितिको जानकारी हुन आवश्यक छ । त्यही आवश्यकता अनुसार यस गाउँपालिकाको पार्श्वचित्र तयार गरिएको हो ।

कुनै पनि विकासको मार्ग तयार गर्न योजनाको सही छनोट, त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन, सरोकारवालाहरुको पुर्ण सन्तुष्टि सहितको उपयोग र निरन्तर अनुगमन एवम मूल्याङ्कन र दिगोपनको लागि सही र वस्तुनिष्ट निर्णय लिन विकाससँग सम्बन्धित तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । विगतबाट सिकेर वर्तमानको भोगाईका आधारमा भविष्यका लागि योजना तर्जुमा गर्नु वर्तमान पुनसंरचित स्थानिय तहको पहिलो आवश्यकता हो । विकास निर्माणका योजनाहरु तथा कार्ययोजनाहरु सही तरिकाले अगाडि बडाउन नसकिएमा जनताले स्थानिय तहबाट राखेका अपेक्षा पूरा हुन सक्दैनन् । यसैकारण वर्तमानको हाम्रो धरातलिय सामाजिक साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको पहिचान गरी भविष्यका आवस्यकता आँकलन गर्ने उद्देश्यका साथ यो अध्ययन प्रतिवेदन (पार्श्वचित्र) सिमित समय तथा स्रोत र सीमाभित्र रही तयार गरिएको हो । पार्श्वचिलाई सामान्य रुपमा अध्ययन गर्ने जो कोहीले पनि यो गाउँको बहुआयमिकता सहितको वर्तमान अवस्था सहजै आँकलन गर्न सक्ने देखिन्छ । यो पार्श्वचित्रलाई एकातिर गाँउको सम्पूर्ण चिनारीको रुपमा हेर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ हाम्रा सम्भावना र चुनौतीहरुलाई अवगत गर्ने माध्यमको रुपमा लिन सकिन्छ ।

पार्श्वचित्र तयारीको क्रममा आफ्नो महत्वपूर्ण समय प्रदान गर्ने गाउँपालिका अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, विषयगत कार्यालयका प्रमुख लगायत सर्म्पूण कर्मचारी साथीहरु, वडाअध्क्षज्यूहरु, सामाजिक परिचालकहरु विभिन्न संघ/संस्थाका प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरु तथा पार्श्वचित्रलाई यो रुप दिन सहयोग पुऱ्याउनु हुने परामर्शदाता श्री इन्टिग्रेटेड स्टडीज् एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि काठमाण्डौलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा, यो पार्श्वचित्र आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिमा सफल रहोस् भन्ने शुभेच्छा व्यक्त गर्दछु ।

गोरखनाथ मिश्र
प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

विषयसूची

खण्ड - १ : भूमिका १

१.१ पृष्ठभूमि १
१.२ अध्ययनको उद्देश्य १
१.३ अध्ययनको महत्व २
१.४ अध्ययनको औचित्य २
१.५ अध्ययन विधि ३
१.६ अध्ययनका सीमाहरू ३

खण्ड - २ : चौबिसे गाउँपालिकाको परिचय ४

२.१ गाउँपालिकाको संक्षिप्त परिचय ५
२.२ भौगोलिक अवस्थिति ६
२.३ राजनैतिक तथा प्रशासनिक केन्द्र ७
२.४ स्थानीय तहको निर्वाचनमा मतदाता सम्बन्धी विवरण ८
२.५ भूक्षेत्र (टोपोग्राफी) १०
२.५.१ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति १०
२.५.२ भू-आकृति तथा माटोको बनोट १०
२.६ भू-क्षेत्रको बर्गीकरण ११
२.७ गाउँपालिकामा रहेको सम्भाव्यता र अवसर १३
२.८ गाउँपालिकाको समस्या, चुनौती, अवसर र सम्भावनाहरु १५
२.९ गाउँपालिकाको अन्तर गाउँपालिका/नगरपालिकासँगको सम्बन्ध १६
२.१० पोखरी तथा नदीनालाहरु १६
२.११ धार्मिक, प्राकृतिक तथा पर्यटकीय महत्वका स्थलहरु १९
२.१२ मुख्य चाडपर्वहरु २४
२.१३ संस्कृति, कला, भाषा र साहित्य २४
२.१४ हावापानी २५

खण्ड - ३ : जनसाङ्खिक विवरण २७

३.१ जनसंख्याको विवरण २८
३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण २९
३.३ उमेर समूहअनुसार जनसख्याको विवरण ३३
३.४ १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण ३४
३.५ पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण ३६
३.६ जातजाती समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण ३७
३.७ मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण ३८
३.८ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण ४१

३.९ परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण ४३
३.१० घरमूलीको लैंगिक विवरण ४४
३.११ महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण ४५
३.१२ महिलाका नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण ४६
३.१३ बाहिरी गारोको आधारमा घरको बनोटको विवरण ४७
३.१४ छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण ४८
३.१५ जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण ४९
३.१६ बसाई सराईको अवस्था ५१
३.१७ व्यक्तिगत घटना दर्ताको बार्षिक विवरण ५१

खण्ड - ४ : भू-उपयोग ५२

४.१.गाउँपालिकाको भू-उपयोग ५२
४.२ वस्ती विकासको वर्तमान स्वरुप ५४
४.३ वस्ती विकासमा देखिएका चुनौतीहरू ५५
४.४ भू-क्षय संम्भावित क्षेत्र ५६
४.५ गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण ५७

खण्ड - ५ : आर्थिक क्षेत्र तथा रोजगारको स्थिति ५८

५.१ गाउँपालिका अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरुप ५८
५.२ आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था ५८
५.३ आश्रित जनसंख्याको विवरण ५९
५.४ कृषि ५९
५.४.१ कृषक समूहको विवरण ६०
५.४.२ कृषि बालीमा लाग्ने रोग ६१
५.४.३ कृषि बजारीकरण ६१
५.४.४ जग्गाको उर्वराशक्ति ६२
५.४.५ एग्रोभेट सम्बन्धि विवरण ६२
५.५ सिंचाइ ६२
५.६ पशुपालन ६२
५.६.१ पशुपंक्षीमा लाग्ने रोगहरु ६३
५.६.२ गाई/भैंसी/बाख्रा फार्महरु ६४
५.६.३ गाउँपालिकामा दुग्ध बजारीकरण ६४
५.६.४ मासु बजारीकरण ६४
५.७ उद्योग तथा व्यापार ६५
५.७.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार ६५
५.७.२ ढुवानी तथा भण्डार व्यवस्था ६५
५.७.३ स्थानीय कच्चा पदार्थको उपलब्धता र उपयोगको स्थिति ६६
५.७.४ कृषि जन्य पदार्थ ६६
५.८ अन्य आर्थिक विकासका सम्भावनाहरू ६६

५.९ खानीको स्रोत र उपयोगको स्थिति ६८
५.१० गाउँपालिकाको अर्थतन्त्रको विशिष्टिकरण ६८
५.११ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू ६८
५.१२ सहकारी संस्थाको विवरण ६८
५.१३ संघ संस्था तथा विभिन्न समूहहरु ६९

खण्ड - ६ : भौतिक तथा सार्वजनिक पूर्वाधार ७०

६.१ यातायात ७१
६.१.१ सडक ७१
६.१.२ यातायात सेवा ७२
६.२ संचार ७२
६.२.१ टेलिफोन/मोबाइल ७३
६.२.२ हुलाक सेवा ७३
६.२.३ पत्रपत्रिका ७३
६.३ विद्युत ७३
६.३.१ बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण ७४
६.३.२ खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण ७५

खण्ड - ७ : सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा ७६

७.१ शिक्षा ७६
७.१.१ साक्षरता स्थिति ७७
७.१.२ शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ७९
७.१.३ विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ८०
७.१.४ उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण ८२
७.१.५ गाउँपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरूको विवरण ८२
७.१.६ २०७४ मा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीको विवरण ८३
७.१.७ स्वीकृत शिक्षक दरवन्दीमा कार्यरत श्रेणीगत शिक्षक विवरण ८४
७.१.८ शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू ८५
७.३ स्वास्थ्य ८६
७.३.१ एच. आई. भी./एडसको अवस्था ८७
७.३.२ सुरक्षित मातृत्वको अवस्थाको विवरण ८७
७.३.३ परिवार नियोजन ८८
७.३.४ खोपको विवरण ८८
७.३.५ बाल्यकालमा हुने रोगका जोखिम ८९
७.३.६ शिशु तथा ५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर ८९
७.३.७ बालपोषण सम्वन्धी विवरण ८९
७.४ खेलकुद तथा मनोरञ्जन ९०
७.५ नागरिक सुरक्षा सेवा ९०
७.५.१ बृद्धबृद्धाहरूको अवस्था ९०

७.५.२ शान्ति सुरक्षा.....९१
७.५.३ सामाजिक सुरक्षा.....९२
७.६ महिला तथा बालबालिका ९३
७.६.१ महिला सम्बन्धी विवरण ९३
७.६.२ बालबालिका सम्बन्धी विवरण ९५
७.६.३ बालश्रमको अवस्था ९६
७.६.४ बालसंरक्षण तथा संबर्द्धन समिति ९७
७.६.५ बालक्लब..... ९७
७.७ अपाङ्गताको विवरण ९८
७.८ खानेपानी तथा सरसफाई १००
७.८.१ परिवारले प्रयोग गर्ने पिउने पानीको मुख्य श्रोतको विवरण.....१००
७.८.२ खानेपानीको स्रोतको विवरण १०१
७.८.३ शौचालयको विवरण १०१
७.८.४ वडागत शौचालयको संख्याको विवरण.....१०२
७.९ सरसफाईको अवस्था (खुला दिशा मुक्त क्षेत्र).....१०३
७.१० फोहोर मैला व्यवस्थापन १०३
हाल यस गाउँपालिकामा देखिएका समस्याहरुमा:.....१०३

खण्ड - ८ : वन तथा वातावरण.....१०४

८.१ प्राकृतिक वन तथा वनस्पती..... १०४
८.२ जैविक विविधता सम्वन्धी विवरण.....१०५
८.३ लघु वन पैदावार.....१०६
८.४ गाउँपालिकामा पाईने वन्यजन्तु.....१०६
८.५ वनजंगल.....१०७
८.५.१ सामुदायिक वन १०८
८.५.२ कवुलियति वनको विवरण १०९
८.५.३ सरकारद्वारा व्यवस्थित वन.....१०९
८.५.४ निजी वन १०९
८.६ जडिबुटी सम्बन्धी विवरण.....१०९
८.७ वन संरक्षणका लागि चाल्नु पर्ने कदम.....११०

खण्ड - ९ : विकास सूचकांङ्क र गरिबीको स्थिति.....१११

९.१ मानव विकास सूचकाङ्क १११
९.२ मानव गरीबी सूचकाङ्क (Human Poverty Index) ११२
९.३ मानव विकास र गरीबी..... ११२
९.४ गरिबी न्यूनीकरण ११३
९.५ समग्र विकास स्थिति ११३
चौबिसे गाउँपालिका.....११४

तालिका सूची

तालिका नं. १ : चौबिसे गाउँपालिकाको वडा विभाजन ८
तालिका नं. २ : चौबिसे गाउँपालिकाको मतदाता र मतदान केन्द्रको विवरण ९
तालिका नं. ३ : गाउँपालिका भएर बग्ने नदीहरूको विवरण १७
तालिका नं. ४ : पर्यटकीय स्थलहरुको विवरण २०
तालिका नं. ५ : मौसमको विवरण २५
तालिका नं. ६ : जनसंख्याको विवरण २८
तालिका नं. ७ : वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण ३१
तालिका नं. ८ : उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण ३३
तालिका नं. ९ : १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण ३५
तालिका नं. १० : पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण ३६
तालिका नं. ११ : चौबिसे गाउँपालिकाको जनसंख्या र जातको विवरण ३८
तालिका नं. १२ : मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण ३९
तालिका नं. १३ : धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण ४२
तालिका नं. १४ : परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण ४३
तालिका नं. १५ : घरमुलीको लैङ्गिक विवरण ४४
तालिका नं. १६ : महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण ४५
तालिका नं. १७ : महिलाको नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण ४६
तालिका नं. १८ : बाहिरी गारोका आधारमा घरको बनोटको विवरण ४७
तालिका नं. १९ : छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण ४८
तालिका नं. २० : जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण ४९
तालिका नं. २१ : भू-उपयोग विवरण ५३
तालिका नं. २२ : गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण ५७
तालिका नं. २३ : आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था ५८
तालिका नं. २४ : आश्रित जनसंख्याको विवरण ५९
तालिका नं. २५ : विभिन्न बालीमा लाग्ने रोग विवरण ६१
तालिका नं. २६ : सहकारी सम्बन्धी विवरण ६९
तालिका नं. २७ : गाउँपालिकाको सडक सञ्जाल ७१
तालिका नं. २८ : बसपार्क सम्बन्धी विवरण ७२
तालिका नं. २९ : बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने श्रोत ७४
तालिका नं. ३० : खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण ७५
तालिका नं. ३१ : साक्षरता दर ७८
तालिका नं. ३२ : शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ७९
तालिका नं. ३३ : विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ८०
तालिका नं. ३४ : उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण ८२

तालिका नं. ३५ : गाउँपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरुको विवरण..... ८३
तालिका नं. ३६ : सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको विवरण..... ८३
तालिका नं. ३७ : संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको विवरण..... ८४
तालिका नं. ३८ : शिक्षक विवरण ८४
तालिका नं. ३९ : इलाका प्रशासन र प्रहरी कार्यालयहरुको विवरण..... ९२
तालिका नं. ४० : गाउँपालिकामा वितरण भएको सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी विवरण..... ९२
तालिका नं. ४१ : अपाङ्गताको विवरण..... ९८
तालिका नं. ४२ : परिवारले प्रयोग गर्ने पानीको मुख्य श्रोत १००
तालिका नं. ४३ : खानेपानीको स्रोतको वडागत विवरण १०१
तालिका नं. ४४ : शौचालयको प्रकार..... १०१
तालिका नं. ४५ : वडागत शौचालय संख्याको विवरण १०२
तालिका नं. ४६ : मानव विकास सूचकको विवरण (HDI)..... १११
तालिका नं. ४७ : धनकुटा जिल्लाको गरिवीको दर ११२
तालिका नं. ४८ : चौबिसे गाउँपालिकाका निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरुको विवरण..... ११४

नक्सा सूची

नक्सा नं. १ : गाउँपालिकाको वस्तुस्थिति चित्रण ४
नक्सा नं. २ : गाउँपालिकाको उचाई वितरण ६
नक्सा नं. ३ : गाउँपालिकाको वडागत विभाजन ७
नक्सा नं. ४ : जमिनको भिरालोपन ११
नक्सा नं. ५ : नदी सञ्जाल १८
नक्सा नं. ६ : धार्मिक स्थलहरु २३
नक्सा नं. ७ : गाउँपालिकाको जनसंख्या २७
नक्सा नं. ८ : गाउँपालिकाको क्षेत्रफल २९
नक्सा नं. ९ : वडागत घरधुरी ३०
नक्सा नं. १० : लैङ्गिक अनुपात ३२
नक्सा नं. ११ : गाउँपालिकाको भू-उपायोग ५२
नक्सा नं. १२ : आवासीय क्षेत्र ५४
नक्सा नं. १३ : सडक सञ्जाल ७०
नक्सा नं. १४ : स्वास्थ्य चौकीहरु ८६

खण्ड - १ : भूमिका

१.१ पृष्ठभूमि

दिगो र योजनाबद्ध विकासलाई अगाडि बढाउनका लागि वैज्ञानिक योजना पद्धतिको आवश्कता पर्दछ । वैज्ञानिक योजना पद्धति निर्माणका लागि भरपर्दो तथ्याङ्कको अपरिहार्यता हुन्छ । त्यसैले तुलनात्मक अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण, विवेचना गर्न र सम्भावनाहरूको खोजी गर्न सहि तथ्याङ्कले महत्वपूर्ण भुमिका खेल्ने हुनाले हाल स्थापति स्थानीय तहमा रहेका विषयगत कार्यालयहरू तथा अन्य संघसंस्थाहरूको तथ्यगत स्थिति झल्कने गरी उपलब्ध भएसम्मका सूचनाहरूलाई व्यवस्थित ढंगले संकलन गरी यो गाउँ पार्श्वचित्र तयार गरिएको छ ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ अन्तर्गत स्थानीय तहको अधिकारको सूचिको क्रमसंख्या ६ मा स्थानीय तथ्याङ्क तथा अभिलेख तयार पार्ने अधिकार स्थानीय सरकारको रहेको स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । चौधौं योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) ले पनि गाउँपालिकाहरूको तथ्याङ्कीय आधार तयार गर्ने कार्यलाई नीतिगत प्राथमिकता दिएको र संघिय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालद्वारा जारी गाउँ/नगर वस्तुगत विवरण तयारी कार्यविधि २०७४ ले विकास योजना सम्बोधनका लागि गाउँपालिकाहरुले भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय, जनसांख्यिक सूचनाहरुलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने दायित्व उल्लेख गरेको छ । यसै प्रयोजनको लागि गाउँपालिकाको वस्तुस्थिति झल्कने गरी गाउँपालिका पार्श्वचित्र (Rural Municipality Profile) तयार गरिएको हो ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् ।

क) गाउँपालिकामा सम्बन्धित बहुविषयक तथ्याङ्कहरु तयार पार्ने

क) गाउँपालिका क्षेत्रभित्र रहेका सेवा सुविधाहरुको बारेमा जानकारी गराउने ।

ख) गाउँपालिका क्षेत्रभित्रको सम्भावना र समस्याहरुको अवगत गराउने ।

ग) गाउँपालिकाको जनसंख्या तथा विकासात्मक वस्तुस्थिति औँल्याउने ।

घ) गाउँपालिका भित्र बसोवास गर्ने मानिसहरुको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, तथा पेशागत स्थितिको बारेमा जानकारी गराउने ।

ङ) गाउँपालिका क्षेत्रभित्र रहेका प्राकृतिक स्रोत साधन तथा सीपको पहिचान गरी समष्टिगत विवरण प्रस्तुत गर्ने ।

च) गाउँपालिकाको वास्तविक र वस्तुगत सूचना संकलन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।

छ) गाउँपालिका क्षेत्रको तथ्याङ्कको आधारमा जिल्ला तथा राष्ट्रिय स्तरसम्म सूचना उपलब्ध गराई व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।

ज) स्थानीय आवश्यकता र स्रोत साधनको विनियोजनको अवस्थाको जानकारी गराउने ।

झ) गाउँपालिका स्तरमा सञ्चालित कार्यक्रमको पृष्ठपोषण ९ँभभमदबअप० प्रदान गरी आगामी कार्यक्रमको लागि मार्गनिर्देश गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

ञ) गाउँपालिकाको भावि योजना तथा कार्यक्रम र नीति निर्माणको कामलाई आधार प्रदान गर्ने ।

१.३ अध्ययनको महत्व

नेपाल सरकार सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले निर्देशन गरेबमोजिम गाउँपालिका/नगरपालिकाहरूले आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि भरपर्दो तथ्याङ्कीय आधार तयार गर्नुपर्ने दायित्व रहेको छ । गाउँपालिकाको को भावी योजना तथा कार्यक्रम र निति निर्माणको कामलाई आधार प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ तयार गरिएको पार्श्वचित्रले तुलनात्मक मुल्याङ्कनका लागि त्यस ठाउँको वस्तुस्थिति सम्वन्धी जानकारी स्पष्ट हुनु जरुरी छ । गाउँपालिकाका विभिन्न स्थानको आवस्यकतामा आधारित विकासका कार्यक्रम तथा रणनैतिक योजना तर्जुमा गर्नका लागि यस अध्ययनले चौबिसे गाउँपालिकालाई सहयोग गर्नुका साथै समानुपातिक विकासमा अन्य सरोकारवालाहरुलाई समेत यस क्षेत्रको तथ्यपरक जानकारी प्रदान गर्दछ । यसका अलावा गाउँ पार्श्वचित्रको यो अध्ययन सम्बन्धित क्षेत्रका संघ संस्था एवं अनुसन्धानकर्ता, योजनाकार, शिक्षाकर्मी, समाजसेवी लगायत सरोकारवालाहरुलाई उपयोगी हुने भएकोले यस अध्ययनको महत्व रहेको विषय प्रस्ट हुन्छ ।

१.४ अध्ययनको औचित्य

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले हाल संविधान बमोजिम गाउँपालिका र नगरपालिकालाई स्थानीय स्वायत्त सरकारको रुपमा स्थापित गरेको छ । हरेक गाउँपालिकाले आ-आफ्नो क्षेत्रको वस्तुगत विवरणमा आधारित Rural Municipality Profile तयार गर्नु एक महत्वपूर्ण काम हो । भौतिक विकासका दृष्टिले कमजोर स्थिति रहेको नेपालको सन्दर्भमा यस प्रकारको कार्यले विशेष महत्व राख्दछ । यसले वर्तमानको यथार्थलाई विश्लेषण गरी सोको आधारमा गाउँपालिकाको उपलब्ध श्रोत साधनको व्यवस्थापन र उचित कार्यक्रमहरुको तर्जुमा, कार्यान्वयन एवम् अनुगमन मुल्यांकनका निम्ति मार्गदर्शकको काम गर्ने हुनाले यो अध्ययनको औचित्य रहन्छ ।

१.५ अध्ययन विधि

यस गाउँपालिका पार्श्वचित्रका तयारी गर्दा प्रयोग गरिएका विधीहरु निम्नानुसार छन् –

- ✓ यसमा विषयगत कार्यालय तथा विभिन्न संघसंस्थाहरुबाट उपलब्ध तथ्यांकहरु समावेश गरिएको छ ।
- ✓ यसमा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र विभिन्न सर्वेक्षण आदिका नतिजाहरु समावेश गरिएको छ ।
- ✓ यस अध्ययन प्रतिवेदनमा तथ्याङ्कको बिश्लेषणका क्रममा बिभिन्न तालिकाहरु, चित्रहरु तथा नक्साको प्रयोग गरी बर्णनात्मक तथा तुलनात्मक रुपमा बिश्लेषण गरिएको छ ।

पार्श्वचित्र तयार गर्ने कार्य प्राथमिक (Primary) तथा द्वित्तीय (Secondary) सूचना संकलन पद्दती उपयोग गरिएको छ । भू-उपयोग, सडकहरू र सो को गुणस्तर तथा वातावरणीय समस्याहरू जस्ता प्राथमिक तथ्याङ्कहरू, डिजिटल तथ्याङ्क (GIS data), स्थलस्वरुप नक्शा, हवाई नक्शा, नापी नक्शा, स्थलगत निरीक्षण तथा अन्तरर्वाता गरी संकलन गरिएको छ । वडा तहका समस्याहरू र खाँचोहरू वडा बासीहरू बीच सहभागितामूलक छरितो मूल्याङ्कन पद्दति (Participatory Rapid Appraisal) अपनाई जानकारी लिइएको छ । यसका साथै गाउँपालिका स्थिति विभिन्न सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूका पदाधिकारीहरू, वुद्धिजिवीहरू उपलब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरूसंग छलफल एवं अर्न्तवार्ता गरी गाउँपालिकाका प्रमुख समस्या एवं विकासका सम्भावनाहरू माथि जानकारी लिईएको छ । गाउँपालिकाका समग्र तथ्याङ्कहरू जस्तै भौतिक, वातावरणीय, सामाजिक, आर्थिक, वित्तीय एवं संस्थागत तथ्याङ्कहरू गाउँपालिका कार्यालय लगायत गाउँपालिका स्थित सरकारी एवं गैरसरकारी कार्यालयहरूको रेकर्डबाट र केही तथ्याङ्कहरू विभाग तथा अन्य निकायहरूबाट प्रकाशित प्रतिवेदन एवं पुस्तकहरू अध्ययन गरी संकलन गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनका सीमाहरू

राष्ट्रिय योजना आयोग र संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले निर्धारण गरेबमोजिम गाउँपालिका पार्श्वचित्र तयार गर्दा प्रयोग गरिएका तथ्यांकहरुको स्रोत र आधार वर्ष खुलाईएको छ । गाउँपालिकाका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालय, अन्य संघसंस्थाले उपलब्ध गराएका तथ्याङ्क, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, विभिन्न मन्त्रालय, विभागहरु, सम्बन्धीत गाउँपालिका आदि स्रोतहरुबाट उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा यो वस्तुगत विवरण तयार गरिएको छ । पार्श्वचित्रको अवधारणा अनुसार यसले चौबिसे गाउँपालिका को सम्पूर्ण पक्षको यथार्थ जानकारी सरल एवं स्पष्ट रुपमा दिन्छ । अध्ययनलाई यथासक्य वस्तुगत बनाउने प्रयास गरिएको छ । यद्यपी स्रोत, साधन तथा समयको परिधीले यस अध्ययनलाई केही सीमिततामा बाँधेको भएतापनि अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यका आधारमा आवश्यकता अनुसारका तथ्याङ्कहरु उल्लेख गरिएको छ ।

खण्ड - २ : चौबिसे गाउँपालिकाको परिचय

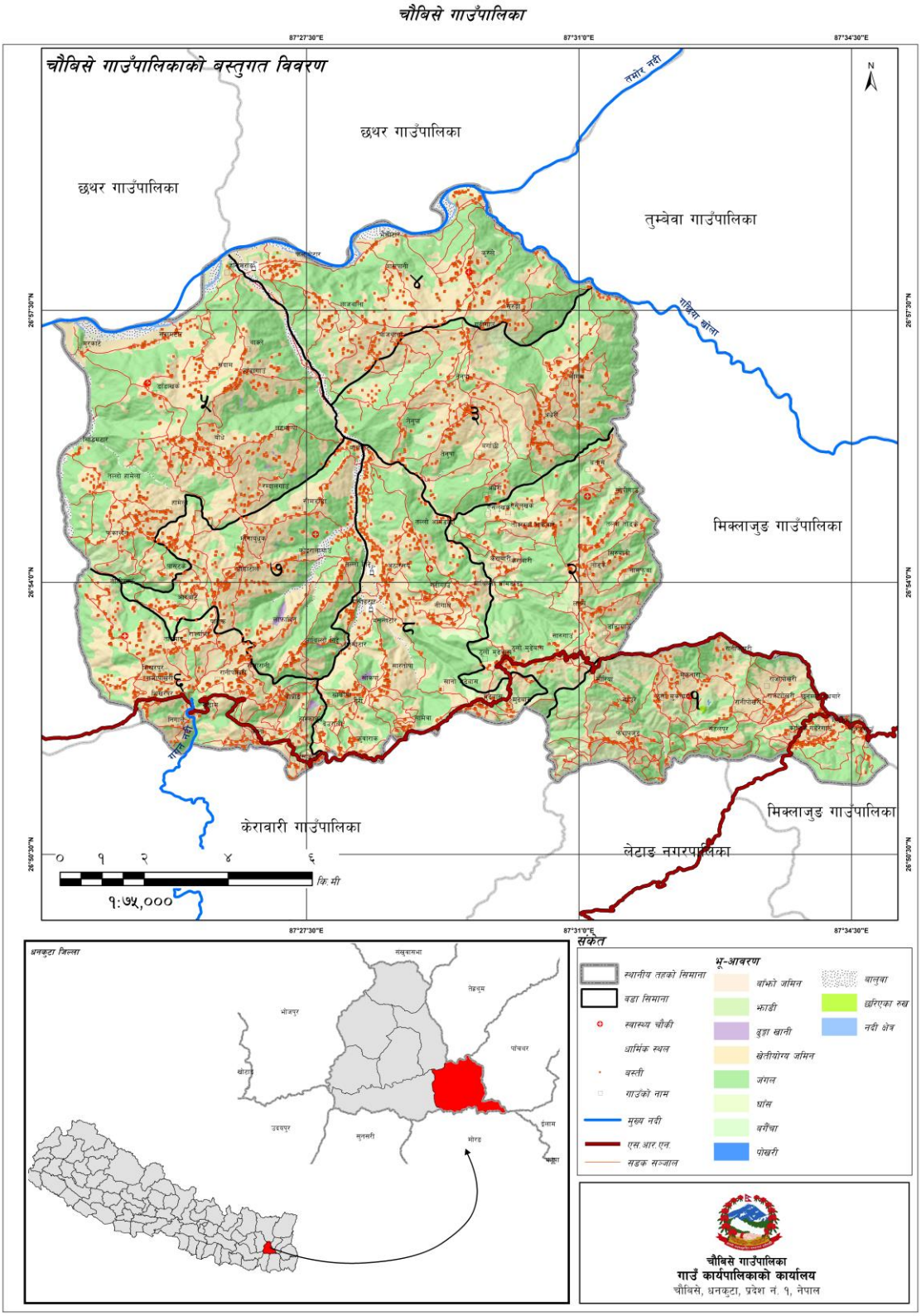

नक्सा नं. १ : गाउँपालिकाको वस्तुस्थिति चित्रण

२.१ गाउँपालिकाको संक्षिप्त परिचय

चौबिसे गाउँपालिका नेपालको पछिल्लो प्रशासनिक विभाजन अनुसार प्रदेश नं.१ मा पर्दछ । चौबिसे गाउँपालिका भौगोलिक हिसाबले ८७°२४'२०" देखि ८७°३५'३०" र पूर्व देशान्तरसम्म २६°५२'२४" देखि २६°५९'३०" उत्तरी अक्षांशसम्म बग्ने चौबिसे नदीको काखमा प्राकृतिक मनोरम संरचना सहित उच्च पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित छ । १४७.१६ वर्ग.कि.मी. क्षेत्रफल रहेको यस चौबिसे गाउँपालिकाको उत्तरमा छथर जोरपाटी गाउँपालिका र तेह्रथुम जिल्ला, पश्चिमतर्फ साँगुरीगढी गाउँपालिका, दक्षिणमा मोरङ जिल्ला र पूर्वमा पाँचथर जिल्ला रहेका छन् । यो गाउँपालिका समुद्री सतहबाट ६४२ मिटर उचाईदेखि १५६० मिटर सम्मको उचाईमा अवस्थित छ। पहाडी क्षेत्रमा पर्ने गाउँपालिकाको केही भागमा खेतियोग्य उर्वर जमिनले ओगटेको भए पनि अधिकांश भाग पहाडी भागले ओगटेको छ । जलाधारक्षेत्रको कमि नभएको यस गाउँपालिकामा सानाठूला गरी धेरै खोला तथा नदीहरु रहेका छन् । यस गाउँपालिकाको प्रमुख जलाधाररुपमा तमोर नदी, छरुवा खोला लगायत थुप्रै खोला, नदी तथा पोखरीहरु रहेका छन् ।

नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार मिति २०७३/११/२२ गते साविकको गा.वि.स. छ नं. बुधवारे, मढेवास, कुरुलेतेनुपा, बसन्तटार, राजारानी, मौनावुधुक र वोधे समेटेर चौबिसे गाउँपालिका घोषणा गरीएको थियो । राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार चौबिसे गाउँपालिकाको जनसंख्या १९,२८३ रहेको छ जस मध्ये पुरुष ४५.२४ प्रतिशत (८,७२३ जना) र महिला ५४.७६ प्रतिशत (१०,५६० जना) रहेको यस गाउँपालिकामा विभिन्न जातजाती तथा धर्म मान्ने व्यक्तिहरुको बसोबास रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार यस गाउँपालिकामा सबैभन्दा बढी लिम्बु जाति ६,४७५ जना (३३.५८ प्रतिशत), दोस्रोमा मगर ३,०५९ जना (१५.८६ प्रतिशत) र तेस्रोमा क्षेत्री २,२१३ (११.४८ प्रतिशत) हरुको बसोबास रहेको छ। यस गाउँपालिकामा ८ वडाहरु रहेका छन् । शैक्षिक हिसावमा यस गाउँपालिकामा विभिन्न शैक्षिक तहमा ४८ सामुदायिक र ६ निजी गरी जम्मा ५४ वटा शिक्षण संस्थाहरु संचालित छन् ।

यस गाउँपालिकामा औषत पारिवारिक आम्दानीमा कृषि व्यवसायको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा रहेको छ र स्थानीय बासिन्दाको आम्दानीको अन्य श्रोतहरुमा व्यापार व्यवसाय, पशुपालन, साना उद्योग, सेवा, नोकरी हुन् । यसको साथै विकल्पमा वैदेशिक रोजगारी पनि एक हो। परम्परागत प्रणालीको कृषि व्यवसायको विकल्प खोजिरहेका यहाँका बासिन्दा क्रमश आधुनिक जीवनशैलीमा समेत रमाउन थालेका छन् । स्थानीय जनशक्ति मजदुरी तथा अध्ययनका लागि विदेशिने क्रम बढिरहेको छ । यस गाउँपालिकामा आधारभूतदेखि उच्च शिक्षासम्म प्रदान गर्ने शैक्षिक संस्था रहेका छन् । प्राविधिक शिक्षा र माथिल्लो तह अध्ययनका लागि यस गाउँपालिकाका स्थानीय विद्यार्थीहरु यस गाउँपालिकामा आउने र अन्य छिमेकी नगरपालिका तथा जिल्लामा जाने गरेका छन् । अधिकांश घरमा विद्युतीकरण भएको भएतापनि केही सिमान्तकृत वर्गमा रहेका नागारिक भने विद्युतीय उपभोगको पहुँचमा पुग्न सकिरहेका छैनन् । विगतमा योजनाबद्ध विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा आवश्यक आर्थिक व्यवस्थापनमा कठिनाई हुनुले यस गाउँपालिका क्षेत्रको अपेक्षित विकास हुन सकिरहेको देखिँदैन । विभिन्न समुदाय, जातजातीका मानिसको बसोबास रहेको यस क्षेत्रमा विभिन्न चाडपर्व जस्तै नयाँ वर्ष, लोसार, उधौली, उभौली, साउने सक्रान्ति, कृष्णजन्माष्टमी, तीज, दशै, तिहार, माघे संक्रान्ति, चैते दशै आदि मनाउने गरिन्छ ।

२.२ भौगोलिक अवस्थिति

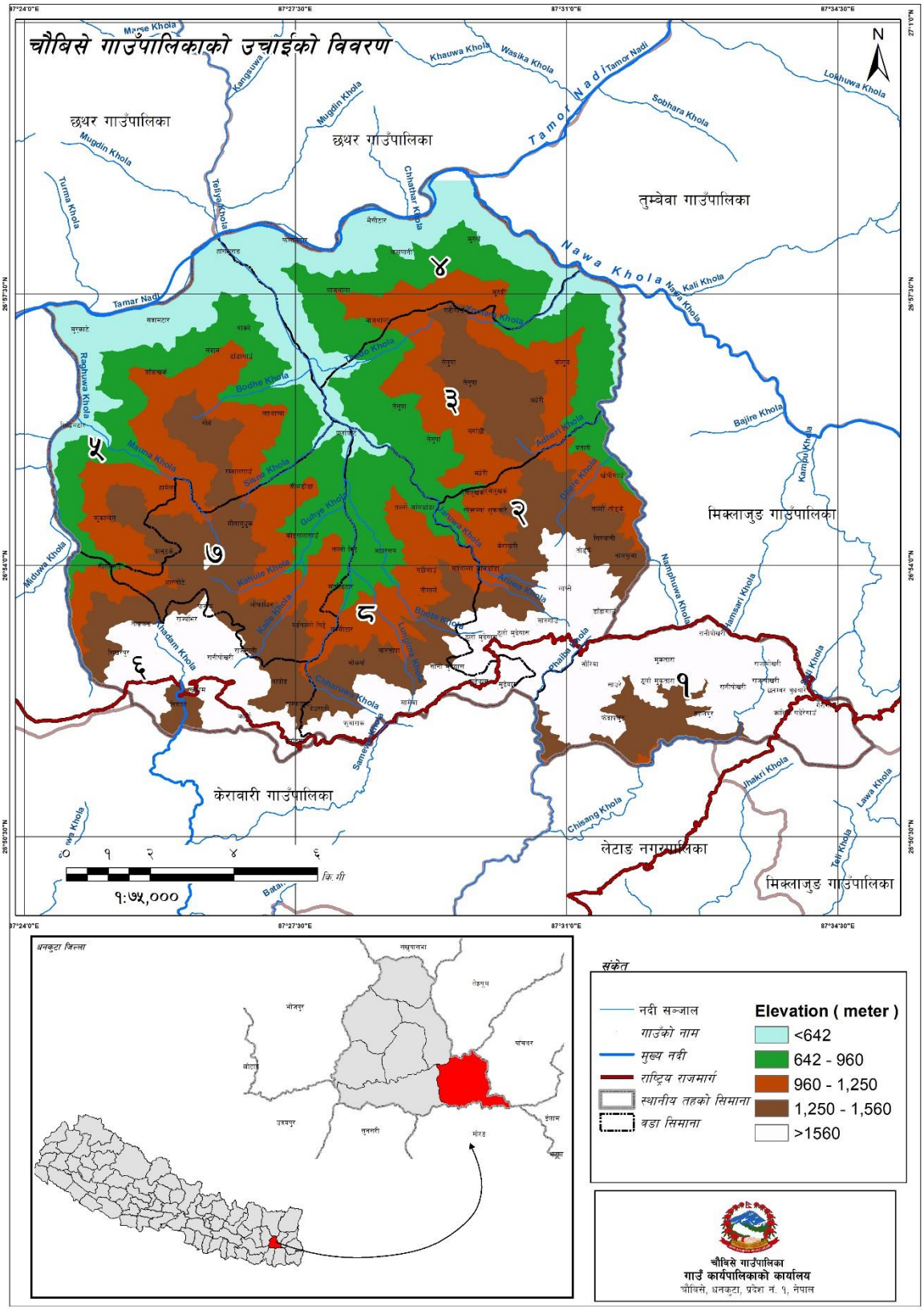

नक्सा नं. २ : गाउँपालिकाको उचाई वितरण

२.३ राजनैतिक तथा प्रशासनिक केन्द्र

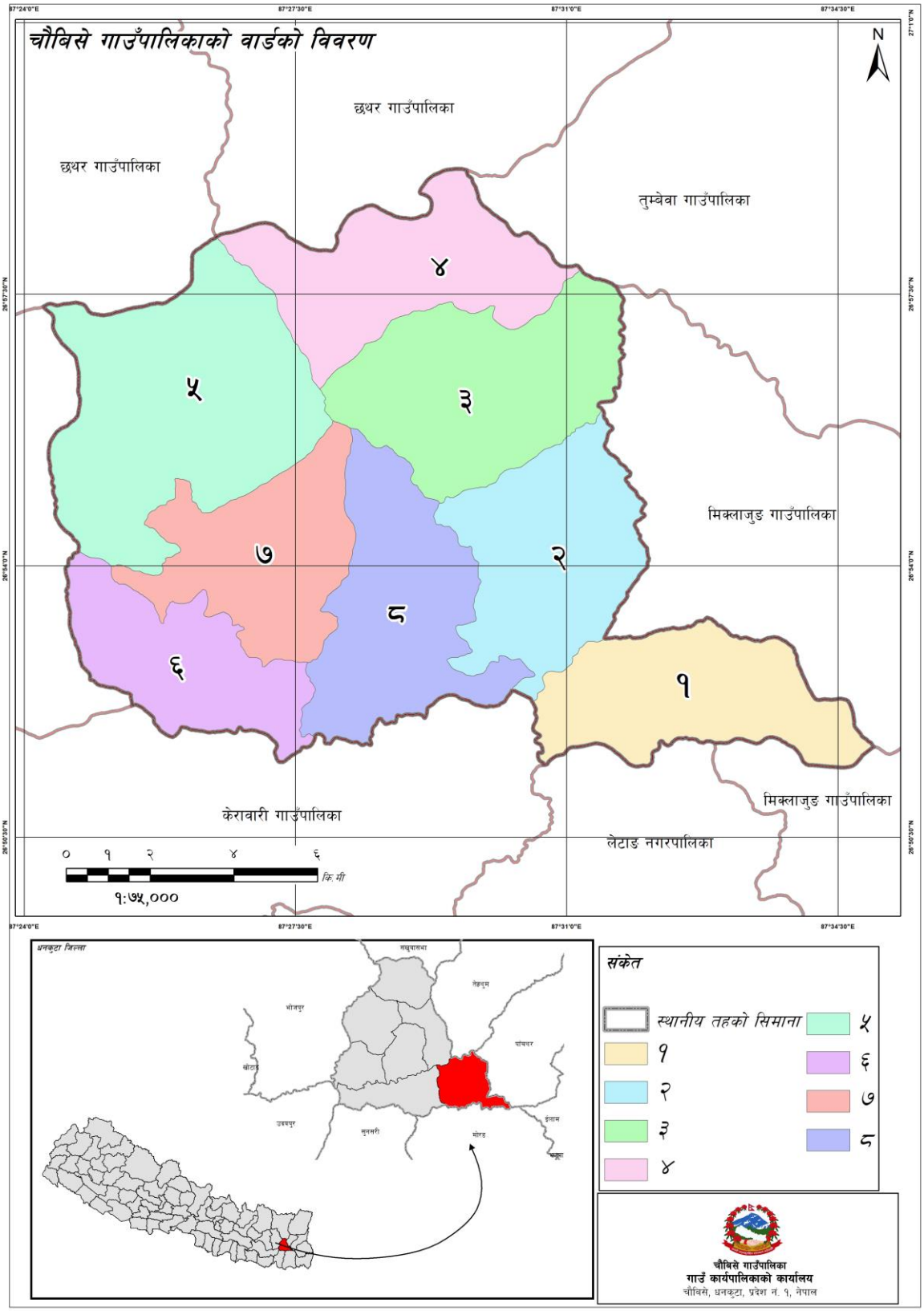

नक्सा नं. ३ : गाउँपालिकाको वडागत विभाजन

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले तयार गरेको नमुना वमोजिम गठित गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगले मिति २०७३ पुस २२ मा पेश गरेको प्रतिवेदन अनुसार तत्कालीन माननीय संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रीको संयोजकत्वमा गठित समितिले मिति २०७३/११/२० मा पेश गरेको प्रतिवेदनको आधारमा नेपाल सरकारले मिति २०७३/११/२२ मा साविकका गाविसहरु छ नं. बुधवारे, मढेवास, कुरुलेतेनुपा, बसन्तटार, राजारानी, मौनावुधुक र वोधे समेटर ८ वटा वडाहरु कायम गरी चौबिसे गाउँपालिका घोषणा गरिएको हो। हाल चौबिसे गाउँपालिकाको संरचना यस प्रकार रहेको छ।

तालिका नं. १ : चौबिसे गाउँपालिकाको वडा विभाजन

वडा नं.	समावेश भएका साविक गा.वि.स./न.पा.	सविकको वडा नं.
१	छ नं. बुधबारे	१-९
२	मुढेवास	१-४
३	कुरुलेतेनुपा	२,५-७,९
४	कुरुलेतेनुपा	१, ३, ४, ८
५	वोधे	४,६-९
६	राजारानी	१-३,५
७	मौनावुधुक	१,४-८
८	बसन्तटार	२,३,९

२.४ स्थानीय तहको निर्वाचनमा मतदाता सम्बन्धी विवरण

प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा मतदानको अधिकारलाई सबैभन्दा ठूलो अधिकार मानिन्छ। प्रजातन्त्रमा जनता नै सर्वोपरी हुन्। नेपालको संविधानमा जनताद्वारा जनताका लागि जनताकै निम्ति प्रतिनिधि चयन गर्ने जनतालाई स्वतन्त्र अधिकार प्रदान गरिएको छ। मतदान, विचार प्रकट गर्ने एउटा विधि पनि हो, जसद्वारा जनतालाई राम्रो विचार चयन गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ। मतदानको व्यवस्थाद्वारा कुनै वर्ग या समाजका प्रतिनिधी वा राज्यको सांसद /विधानसभा नेपाल एक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो। यसैले सही जनप्रतिनिधिका निम्ति मतदानको प्रतिशत अधिक हुन अथवा सत प्रतिशत मतदान हुने वातावरण तय हुन आवश्यक रहन्छ।

यस गाउँपालिकामा २०७३ फाल्गुन ९ गते सम्म १८ वर्ष पुरा भएका मतदाता संख्या १२,९६० रहेका छन्। जहाँ पुरुषको संख्या ६,३९५ जना र महिलाको संख्या ६,५६५ जना रहेका छन्। ८ वटा वडामा विभाजित यस चौबिसे गाउँपालिकामा २१ मतदान केन्द्रहरु रहेका छन्। चौबिसे गाउँपालिकामा स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४ (२०७३ साल फाल्गुण ९ सम्म १८ वर्ष पुरा भएका) को अन्तिम मतदाता संख्याको विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. २ : चौबिसे गाउँपालिकाको मतदाता र मतदान केन्द्रको विवरण

वडा नं.	मतदान केन्द्र	पूरुष	महिला	जम्मा
१	जनता आधारभूत विद्यालय, ठुलो मुक्तरा छ नं. बुधवारे	२९३	२९९	५९२
	शारदा मा.वि.	३३४	३३८	६७२
२	गा.वि.स. भवन, टोक्रोम्बा	४९४	४६६	९६०
	धारापानी आ.वि., सिन्धार	१८६	२२४	४१०
	मुढेवास मा.वि., सारुगाउँ	२०१	२४०	४४१
३	गा.वि.स. भवन, कुरुले	१५१	१३६	२८७
	जनकल्याण माध्यामिक विद्यालय, बरगाछी	२३१	२५०	४८१
	जानकी बुढासुब्बा आधारभूत विद्यालय	२८६	२५५	५४१
४	जनसेवा आ.वि, बाँजथला	२११	१८५	३९६
	जाल्पादेवी आधारभूत विद्यालय, सुरुङ्गी	१३९	१२३	२६२
	बुद्ध आधारभूत विद्यालय, भदौरे	१८२	१९१	३७३
५	गा.वि.स. भवन, देउराली	३९८	४००	७९८
	बज्रमाई मा.वि., बोधे	३५२	३४१	६९३
	मछिन्द्र देवि माध्यामिक विद्यालय, हमेला	२५३	२४८	५०१
६	जनशिक्षा सदन आधारभुत विद्यालय, थाप्रोङ	३१४	३१२	६२६
	पुण्य मा.वि.	५९२	६७६	१२६८
७	बुधुक मा.वि.	६०९	७१३	१३२२
	मौनाबुधुक आधारभूत विद्यालय, मौनाबुधुक लोफादिन	२३८	२४१	४७९
८	अठारसय स्वास्थ्य चौकी	२२६	१८०	४०६
	गा.वि.स. भवन, सोक्रोपा	५१४	५५९	१०७३
	सल्लेरी आधारभुत विद्यालय, आमडाँडा	१९१	१८८	३७९
जम्मा		६३९५	६५६५	१२९६०

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४

२.५ भूक्षेत्र (टोपोग्राफी)

२.५.१ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति

चौबिसे गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफल १४७.१७ वर्ग कि.मि. मा ७४.७८ वर्ग कि.मि. खेतीपातीको लागि उपयोग भएको देखिन्छ। ५८.८३ वर्ग कि.मि. जमिन वनजंगलले ओगटेको छ भने ०.५३ वर्ग कि. मि. जलक्षेत्रले ओगटेको छ। प्राकृतिक सम्पदाको हिसाबले यो गाउँपालिका कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर माटोको धनी गाउँपालिका हो। गाउँपालिकाको प्रमुख खाद्यान्न तथा अन्न बालीमा धान, गहुँ, मकै, कोदो, मास, मुसुरो, अरहर, तोरी आदी हुन्।

२.५.२ भू-आकृति तथा माटोको बनोट

चौबिसे गाउँपालिका हालको नयाँ संरचना अनुसार प्रदेश नं. ३ अन्तरर्गत रहेको पहाडी जिल्ला धनकुटा मा पर्दछ। यो गाउँपालिका समुद्र सतहबाट न्युनतम ६४२ मिटर उचाईदेखि १५६० मिटर सम्मको उचाईमा अवस्थित भएकाले भौगोलिक बनावटको दृष्टिकोणले यस जिल्लालाई सामान्यतया ३ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

(क) पहाडी प्रदेश

यो प्रदेश ११०० मी. देखि १५६० मी. सम्मको उचाईमा पर्दछ। यो भेगमा स-साना पहाडी थुम्का र चुचुराहरु रहेका छन्। जाडोमा अत्याधिक जाडो हुने र गर्मीमा मध्यम तापक्रम हुने यस भेग जलवायुतथा खाद्यान्न उत्पादनको हिसाबले राम्रो रहेको छ। यो भाग नेपालको मध्य पहाडी श्रृंखला अन्तर्गत पर्दछ।

(ख) बेंसी तथा टार

समुद्र सतहबाट ६४२ मी. देखि ११०० मी. सम्मको भु-भाग यस प्रदेशमा पर्दछ। यो भु-भाग खाद्यान्न, तरकारी तथा फलफुल उत्पादनको लागि ज्यादै उपयुक्त छ। यस क्षेत्रमा केही उष्ण र समशीतोष्ण हावापानी रहेको यस क्षेत्रमा मानवबस्ती समेत बाक्लो रहेको छ।

२.६ भू-क्षेत्रको बर्गीकरण

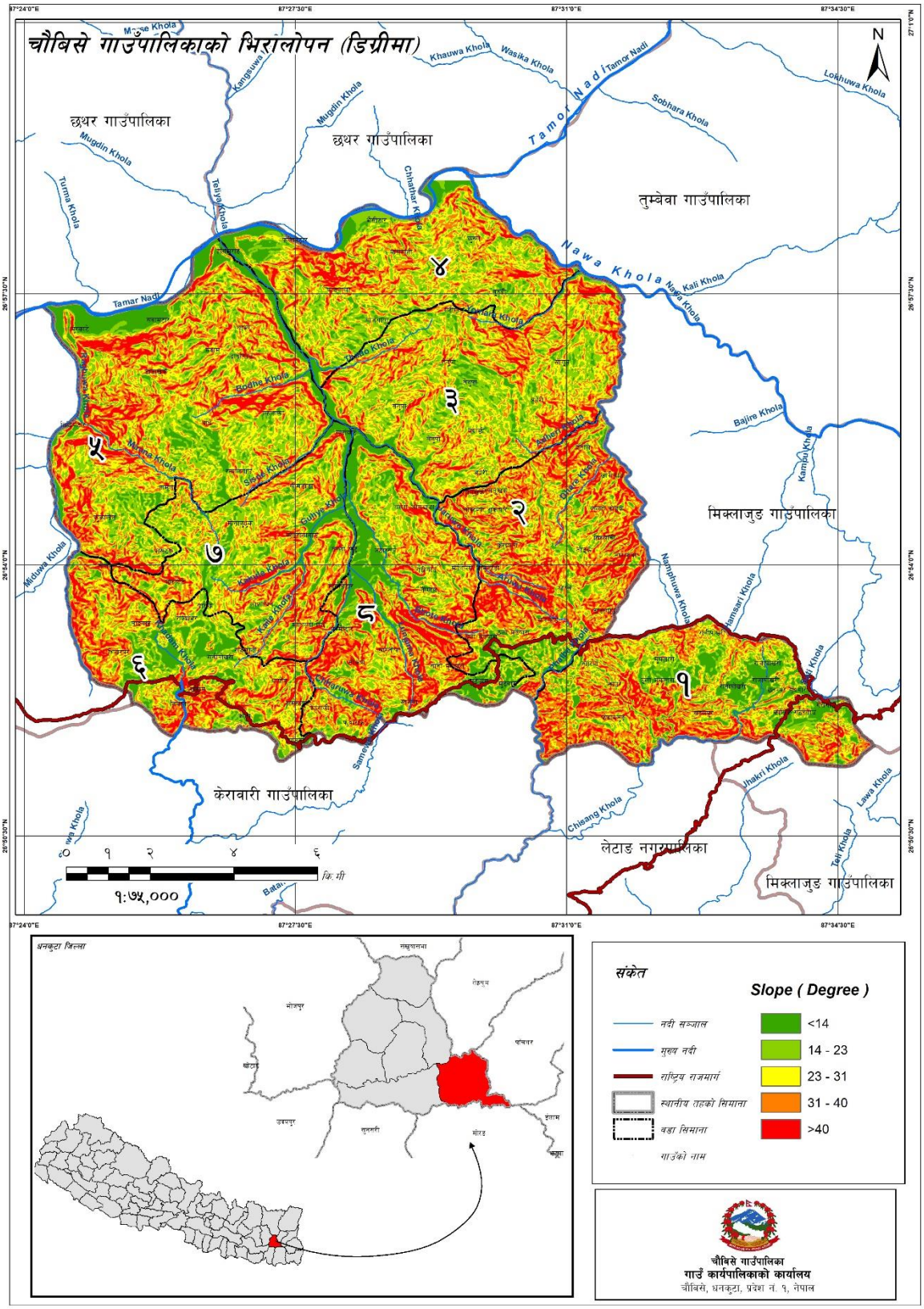

नक्सा नं. ४ : जमिनको भिरालोपन

चौबिसे गाउँपालिकाको भूमिलाई भू-बनौट, प्रणाली, तथा भू-स्खलन जस्ता प्रबृत्तिका आधारमा अध्ययन गर्दा भूमिको बर्गीकरणलाई त्यसको उपयोगको सम्भाव्यता र सघनता घट्दै जाने (Degrading) क्रममा राखिएको छ। अर्को शब्दमा, भू-स्खलन वा भू-क्षयीकरणको प्रबृत्ति भूबनोट अनुसार फरक पर्दै जान्छ। त्यसै क्रमले भूमिको स्थायित्वलाई मजबुत बनाउने उपायको भौतिक लक्षण (Physical characteristics) का आधारमा माटोको अवस्था र भिरालोपन आँकडन गरिएको छ । चौबिसे गाउँपालिकामा भूमिलाई भू-बनौट, पारिस्थितिक प्रणाली, तथा भू-स्खलन जस्ता तत्वका आधारमा भूमिको वर्गीकरणलाई हेर्दा गाउँपालिकाको जमिनमा ७ डिग्रि देखि ५६ डिग्रि सम्मको भिरालोपन देखिन्छ। जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ।

(क) Slope 1°-5°(माटोको गहिराई पर्याप्त भएको, पानीको निकास राम्रोगरी हुने कान्ला बनाई खेती गर्न सकिने)

यस्तो जमिनमा माटोको गहिराई पर्याप्त हुन्छ र पानी सतहमा तथा अर्ध भूमिगत अवस्थामा समेत सजिलै निकास हुन्छ। मनसुनी खेती गर्नका लागि यस्तो भूमिमा गह्राहरू बनाउनु पर्दछ। सतहगत जल प्रवाह एवम् अर्ध भूमिगत पानीको निकासलाई भू-क्षय हुन नपाओस् भनी नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउनु पर्दछ। माटोका भौतिक गुणहरू तथा जमिनको भिरालोपनका कारण वर्षाको पानीबाट नयाँ खोल्सीहरू बन्ने र ती खोल्सीहरू प्रकारान्तरमा चौडा हुँदै गएर भू-क्षयको प्रवृत्ति बढ्ने हुनाले यस वर्गको जमिनको संरक्षण गर्न विशेष ध्यान दिनु पर्दछ। यस वर्गको जमिनमा परम्परागत, मध्यम वा आधुनिक विधिबाट खेती गर्न सकिन्छ। मनसुनको समयमा हुने वर्षाका कारण चरन तथा वनस्पतिलाई पनि मनग्गे फाइदा पुग्दछ। यस्तो जमिनमा धान खेती गर्न सकिन्छ। सिंचाई सुविधा उपलब्ध भएको छ भने मोटो दानादार भएको अवस्थामा समेत धान बाली लगाउन सकिन्छ। सिंचाइ भएमा हिउँदे एवम् बसन्ते बाली पनि लगाउन सकिन्छ।

(ख) Slope 5°-30°(माटोको गहिराई ५०-१०० से.मी. भएको, पानीको निकास राम्रो हुने, कान्ला बनाएर मात्र खेती गर्न सकिने)

५°-३०° स्लोप रहेको, पानीको निकास राम्रो हुने गरेको तथा माटोको पत्रको गहिराई ५० से.मी. देखि १०० से.मि. सम्म रहेको जग्गा यस वर्गमा पर्दछ

यस वर्गको जमिनमा पहिरो जाने, जमिन भासिने जस्ता भू-क्षयीकरणका प्रवृत्तिहरू सामान्यरुपमा देखा परिरहन्छन्। त्यसैले जमिनलाई सामान्यरुपमा व्यवस्थापन नगरिएमा यस्ता प्रवृत्तिमा झन् वृद्धि हुने हुन्छ। वन, वनस्पतीका लागि यो जमिन त्यति सहज हुँदैन। गाईबस्तुको आवत-जावतबाट भू-क्षयीकरणमा वृद्धि हुने हुनाले चरन विकासलाई यस प्रकारको जमिनमा प्रश्रय दिन ठीक हुँदैन। तर, पालैपालो निश्चित स्थानहरूमा गाईबस्तु थुनेर चराउने हो भने त्यसले जमिनको उत्पादकत्वमा सघाउ पनि पुऱ्याउन सक्दछ।

यस प्रकारको जमिनमा विशेष गरी मनसुन खेतीका लागि भू-क्षय रोक्न गह्राहरू बनाउन अनिवार्य हुन्छ। यसमा खेतीका परम्परागत र मध्यमस्तरीय प्रविधि नै अपनाउनुपर्ने हुन्छ। यस प्रकारको भिरालोपन भएको जमिनमा खेती गर्दा माटोको भौतिक गुणहरूसँग व्यवस्थापन सिपको सम्मिश्रणले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ। सिंचाइको प्रयोग नियमित रुपमा पहिलेदेखि नै भइरहेको खण्डमा सिंचाइ गर्दा भू-क्षयको समस्या आउदैन, तर नयाँ सिंचाइ प्रणाली शुरु गर्ने हो भने शुरुमा सावधानी अपनाउनु पर्दछ। एक्कासी बढी सिंचाइ भएको खण्डमा भू-क्षयीकरणको प्रवृत्ति तुरुन्त शुरु हुन सक्दछ।

(ग) Slope = 30°–40° माटोको गहिराई २० से.मी. मात्र भएको, पानीको निकाससहज भएको तथा जमिनको भिरालोपन ३०° (१.७ मिटरमा १ मी.) भन्दा बढी भएको, काठ दाउरा उत्पादन गर्न उपयुक्त।

माटोको पत्र २० से.मि. मात्र गहिराई भएको पानीको निकास सहज भएको तथा जमिनको भिरालोपन ३०° (१.७ मिटरमा १ मि.) भन्दा बढी भएको जमिन यस वर्गमा पर्दछ। यस प्रकारको ज्यादा भिरालोपन भएको जग्गामा गरा बनाएर खेती गर्नु फाइदाजनक देखिँदैन। यस प्रकारको जमिनमा वर्षाको पानीबाट छिटो खोल्सीहरू बन्ने वा बाढीले क्षती पुऱ्याउने ठूलो सम्भावना रहन्छ । यस प्रकारको जमिनमा बनस्पतीहरू लगाउन, उपयुक्त देखिन्छ। यहाँ काठ र इन्धनका लागि वन पैदावारको उत्पादन वृद्धि गर्नु उपयुक्त हुनेछ। पहिरो जाने वा बाढीबाट क्षति हुने प्रवृत्ति यस प्रकारको जमिनका सामान्य लक्षण हुन्।

यस्तो क्षेत्रमा जङ्गलको विकास गरी इन्धन, पशु आहार तथा काठ उत्पादन गर्न सकिन्छ। जङ्गल फडानी भएको छ भने पनि यस्तो क्षेत्रमा या त बोटविरुवालाई पुनः हुर्काउन सकिन्छ या त वृक्षारोपण गर्न सकिन्छ। यस वर्गमा पर्ने जमिनहरूमा गाईबस्तुलाई चराउने चलन कडाइकासाथ नियन्त्रण गर्नुपर्छ। यदि इन्धन, पशु, आहार तथा चरनको लागि उपयोग गर्ने हो भने पनि वार्षिक उपयोगले भविष्यको उत्पादकत्वलाई जोखिममा पार्ने खालको हुनुहुँदैन। यस प्रकारको क्षेत्रमा यस्तो वन पैदावार उपयोग गर्ने तरिका, स्थान र पहुँचको लागि सडक विस्तारका र सुरक्षित योजना बनाउनु पर्दछ। यस्तो जमिन खेतीको लागि उपयुक्त हुँदैन।

२.७ गाउँपालिकामा रहेको सम्भाव्यता र अवसर

गाउँपालिका क्षेत्रमा रहेका सम्भाव्यता र अवसर अन्तर्गत परम्परागत तथा आधुनिक कृषि, जडिबुटी, पर्यटन, पशुपालन तथा साना तथा मझौला उद्योगहरुको विकासका सम्भाव्यताका क्षेत्रहरू रहेका छन्।

समग्रमा यस गाउँपालिका क्षेत्रमा हेर्दा कृषि पेशा अंगाल्ने घर परिवारको संख्या उच्च रहेको छ। गाउँपालिकामा रहेको खेती योग्य जमिनमा खाद्यान्नको साथै अन्य नगदे तरकारी बाली, फलफूल, तरकारी मसला तथा जडीबुटी र पशुजन्य उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ। आधुनिक कृषि प्रविधि, मल तथा औजारको अभाव हुनाको साथै सो को अधिकतम लागत मूल्यले गर्दा सो को प्रयोगमा कमी हुन गई कृषि

उत्पादनमा आवश्यकताअनुसार वृद्धि हुन सकेको छैन। जनचेतना, सीप तथा व्यावसायीकरणको अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरणको साथै आवश्यक प्रविधि, मल, कर्जा बीउ बिजनको उपलब्धतामा सरलीकरण गरेर कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा वृद्धि ल्याई आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ।

गाउँपालिकामा रहेको उर्वर भूमिमा आधुनिक कृषि प्रणालीको अभावले गर्दा खेतीयोग्य भूमिको पूर्ण सदुपयोग हुन सकेको छैन भने अर्को तर्फ माटोको उर्वराशक्ती क्रमश: क्षीण हुँदै उत्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास आएको देखिन्छ। जथाभावी हुने गरेको वस्ती विकासलाई व्यवस्थित गर्नाको साथै पुराना परम्परागत कूलोहरूको मर्मत सुधार गरी माटोको उर्वराशक्ती बढाई दिगो विकासको धारणा अनुरुप काम गर्न सकेमा भावी पुस्ताको लागि यस गाउँपालिकालाई बस्न लायक ठाउँको रुपमा विकसित गर्न सकिन्छ ।

गाउँपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा दुग्ध उत्पादन तथा पशुपञ्छी उत्पादनको प्रशस्त सम्भावना रहेको हुँदा यो व्यवसायलाई विस्तार गर्नुको साथै यातायात सेवालाई सर्वसुलभ तरिकाले उनीहरूको पहुँचसम्म विस्तार गर्न सकेको खण्डमा धेरैवटा स्थानहरूमा दुध चिस्यान केन्द्र, कृषि उत्पादनको संकलन केन्द्र/ कोल्ड स्टोर, मासुजन्य उद्योग, आदि विकास गर्न सकिन्छ। जसबाट रोजगार श्रृजना गरी समग्र गाउँपालिकाको आयमा वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

यस गाउँपालिकामा भएका प्राकृतिक श्रोत र साधनलाई व्यवस्थित तथा वातावरण मैत्री प्रविधि अपनाएर उचित प्रयोग गर्न सकेमा सो क्षेत्रले कतिपय ग्रामीण इलाकाहरूमा स्थानीय स्तरमा आवश्यक रोजगारीको स्थिति श्रृजना गर्नाको साथै स्थानीय श्रोत परिचालनमा समेत दिगोपना ल्याउन सकिने देखिन्छ।

गाउँपालिका क्षेत्रमा प्राकृतिक नदी तथा खोलाहरु भएको र थप केही अन्य ठाउँहरूमा ताल निर्माण गरी यस क्षेत्रको हावापानीमा हुने जातका माछापालन व्यवसाय गरेमा सजिलैसँग रोजगारीका अवसरहरू बढ्ने र गाउँपालिकाकै माछाले बजार लिने सम्भावना रहेको छ।

गाउँपालिकाको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहरूलाई संगठित र संस्थागत गरी वन क्षेत्रमा गैर काष्ठजन्य उत्पादनहरू जडिबुटी खेतीको अलावा मह उत्पादनलाई पनि प्रवर्द्धन गरी बजारीकरण गर्न सकेमा सोक्षेत्रको आर्थिक उन्नती गर्न थप टेवा पुग्ने देखिन्छ।

विभिन्न ऐतिहासिक, प्राकृतिक, धार्मिक, साँस्कृतिक एवं पुरातात्विक महत्वका स्थलहरु रहेको यो गाउँपालिका गहनाको रुपमा राजारानी, काँगडापोखरी, चमेरे ओडार, कुर्ले गढी, बोधे गढी लगायत विभिन्न मठ मन्दिर तथा ऐतिहासिक महत्व बोकेका क्षेत्र तथा यहाँको लोक सँस्कृति आदि छन्। यी स्थानहरूलाई व्यवस्थित गर्न सकेको खण्डमा निश्चित रुपले आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरू बढ्न गई थप आर्थिक अवसरहरू श्रृजना गर्न सकिने देखिन्छ।

देशमा बेरोजगारी बढ्दै गइरहेको र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा रोजगारीको प्रशस्त अवसरहरू नभएकोले बैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण बढेको देखिन्छ। यस गाउँपालिकाका युवाहरूलाई सिपमूलक तालिम प्रदान गरी स्थानीय स्तरमै रोजगारी श्रृजना गर्ने व्यवस्था भएमा गाउँपालिकाको आर्थिक विकासमा ठुलो योगदान पुऱ्याउने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

यसका अतिरिक्त चौबिसे गाउँपालिकाको विकासका लागि विभिन्न सम्भावनामूलक उपायहरुलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- गाउँपालिका क्षेत्रभित्र रहेका पानीका स्रोत तथा खोलाहरुबाट परम्परागत तथा आधुनिक कुलो तथा नहर मार्फत् पानी सिंचाई गरी व्यावसायीक रुपमा खेती गर्न सके कृषि उत्पादनमा उल्लेखनीय वृद्धि हुन सक्छ।
- स्थानीय कच्ची सडकको स्तर वृद्धि गरी कालोपत्रे गर्न सके स्थानीय वासिन्दाले भरपुर सुबिधा लिनुका साथै समग्र गाउँपालिकाको सुन्दरतामा वृद्धि हुन सक्छ।
- तरकारी, पशुपालन तथा अन्य कृषि उत्पादनको बजारको लागि छिमेकी जिल्ला धरान, इटहरी पठाउन यातायात सुविधा सुदृढ बनाई व्यवसायिक कृषि उत्पादनलाई नै जोड दिनु सहज तथा उचित देखिन्छ।
- यस गाउँपालिका क्षेत्रमा थप ग्रामीण औद्योगिक विस्तार गर्न सके स्थानीय स्तरमा रोजगारी वृद्धि गर्नसक्ने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।
- यस क्षेत्रमा विभिन्न ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक स्थानहरु रहेकाले पर्यटन विकास गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ।
- सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी संघसंस्थाहरु यस क्षेत्रमा क्रियाशिल रहेकाले गाउँपालिकाको विकासमा साझेदार हुन सक्ने देखिन्छ।
- गाउँपालिका क्षेत्रमा उपभोक्ताहरुको वृद्धि भैरहेको सन्दर्भमा उद्योग, व्यापार र वाणिज्यको विकास हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

२.८ गाउँपालिकाको समस्या, चुनौती, अवसर र सम्भावनाहरु

यस चौबिसे गाउँपालिकाको सामाजिक तथा भौतिक विकासका लागि विद्यमान चुनौती तथा समस्याहरुलाई निम्न बुँदामा संक्षेपिकरण गर्न सकिन्छ।

अवसर तथा सम्भावनाहरू

- वन, उर्बर कृषि जमिन, नदी नाला र जैविक विविधता जस्ता प्राकृतिक सम्पदाको उपलब्धता देखिन्छ।
- शिक्षित मानविय स्रोतमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ।
- जनसांख्यिक लाभांशको अवसर उपलब्ध हुनु।

- शैक्षिक तालिम केन्द्रहरुको संचालनमा व्यवस्था र संभावना हुनु ।
- जडीबुटी उत्पादनको संभावना हुनु ।
- पशुपालनको संभावना हुनु ।
- पर्यटन क्षेत्रको विकासका लागि ठोस योजना नहुनु ।
- विकास निर्माणको काममा जनसहभागिताको कमी हुनु ।
- गाउँपालिकाको क्षेत्र भित्र आवश्यक रोजगारमुलक उद्योगधन्दा, कलकारखाना नहुनु ।
- गाउँपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सार्वजनिक चर्पीको अझै पनि उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु ।
- गाउँपालिका क्षेत्रमा सडक सञ्जालको उचित विकास तथा व्यवस्था नहुनु ।
- कृषियोग्य क्षेत्र भएतापनि आधुनिक तथा व्यवसायिक खेतीको विकास हुन नसक्नु ।
- कृषि क्षेत्रको वैज्ञानिक विकास योजना नहुनु ।
- आयस्रोतको कमिले गाउँपालिकाको स्तरीय विकास प्रकृयामा समस्या उत्पन्न हुनु ।
- आकासे पानीमा निर्भर सिचाई
- परम्परागत कृषि प्रणाली

२.९ गाउँपालिकाको अन्तर गाउँपालिका/नगरपालिकासँगको सम्बन्ध

गाउँपालिकाहरुको बिच कुनै न कुनै रुपमा एक आपसमा सम्बन्ध रहेको हुन्छ। सम्बन्धको प्रकृति र दुरी गाउँपालिकाहरू बिच फरक-फरक हुन सक्छ। मानव विकासको निम्ती विभिन्न स्थानहरूमा आवत जावत गर्नु पर्ने, उपलब्ध स्रोत र साधनको परिचालन गर्ने क्रममा एक गाउँपालिकाले अर्को गाउँपालिकामा निर्भर रहनु पर्ने हुन्छ। ती अन्तर निर्भरताका मुख्य क्षेत्रहरू, यातायात, बसाईसराई, कृषि तथा पशु उपज, वन पैदावार, पर्यटन, रोजगारी, प्राकृतिक स्रोत उपयोग एवं व्यवस्थापन, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि हुन्। यस गाउँपालिकाको छिमेकी न.पा/गाउँपालिकाका सरकारी निकायहरुसंग राम्रो सम्वन्ध रहेको छ । गाउँपालिकाको विभिन्न कारोबार धरान र अन्य छिमेकी गाउँपालिका/नगरपालिका सँग हुने गरेको छ । फलत: यस क्षेत्रको विकासात्मक कृयाकलापको सञ्चालनमा समन्वय गर्ने गरिएको छ । त्यसैगरी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थासँग समेत राम्रो सम्बन्ध रहेको छ ।

२.१० पोखरी तथा नदीनालाहरु

जल सम्पदाको दृष्टिले नेपाल ब्राजिलपछि विश्वको दोस्रो सबैभन्दा समृद्ध राष्ट्र र एसियामा पहिलो राष्ट्र मानिन्छ । नेपालमा ६ हजारभन्दा बढी नदीनालाहरू रहेका छन् । यी नदीनालाहरूबाट सिँचाई सुविधा, खानेपानीको आपूर्ति, जल विद्युत, जल यातायात, पर्यटन र मत्स्य पालनको क्षेत्रमा बहुआयामिक रूपले प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ । तर समग्रमा जल उपयोग ज्यादै न्यून भई इन्धनका विविध साधनको प्रयोग गरिरहनु परेको कुरालाई नकार्न सकिन्न ।

गाउँपालिकाका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा वडाहरूमा फैलिएर रहेका तमोर नदी, नावा खोला, राजारानी ताल, राजा पोखरी, छरुवा खोला लगायतका नदीनाला तथा पोखरीहरुले प्रशस्त जलभण्डार गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका जलचरहरू र पंछीहरूलाई सुरक्षित बासस्थानको रुपमा आश्रय दिइरहेको पाइन्छ। साथै यस्ता नदी तथा खोलाहरुबाट पशुहरूले पानी पिउने र किसानहरूले बेलाबखत आंशिकरुपमा सिंचाईको लागि पानीको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यस गाउँपालिकामा रहेका प्रमुख नदी तथा खोलाहरुको विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

चित्र नं. १ : राजारानी ताल

तालिका नं. ३ : गाउँपालिका भएर बग्ने नदीहरूको विवरण

क्र.सं.	नदीको नाम	मुहान	नदीले छुने स्थानहरु	मिसिने नदी
१	तमोर नदी	तिब्बत	कूरुलेतेनुपा, बोधे	कोशी
२	राजारानी ताल			
३	झपट ताल			
४	राजा पोखरी			
५	नावा खोला	पाँचथर	कूरुलेतेनुपा	तमोर
६	छरुवा खोला	त्रिवेणी, सम्मेवा खोला, चाम्बा खोला	वसन्तटार, कूरुलेतेनुपा, बोधे, मौनाबुधुक	तमोर
७	जरुवा खोला	लाप्से	मुढेवास, कुरुलेतेनुपा	छरुवा
८	निम्फुवा खोला	निम्फुवा	मुढेवास, कुरुलेतेनुपा	नावा
९	सिन्दुवा खोला	लोफादेन	मौनाबुधुक	छरुवा
१०	रगुवा खोला	लाप्चेटार	राजारानी, बोधे	
११	अठारसय खोला			

स्रोत: जिल्ला समन्वय समिति, धनकुटा २०७४

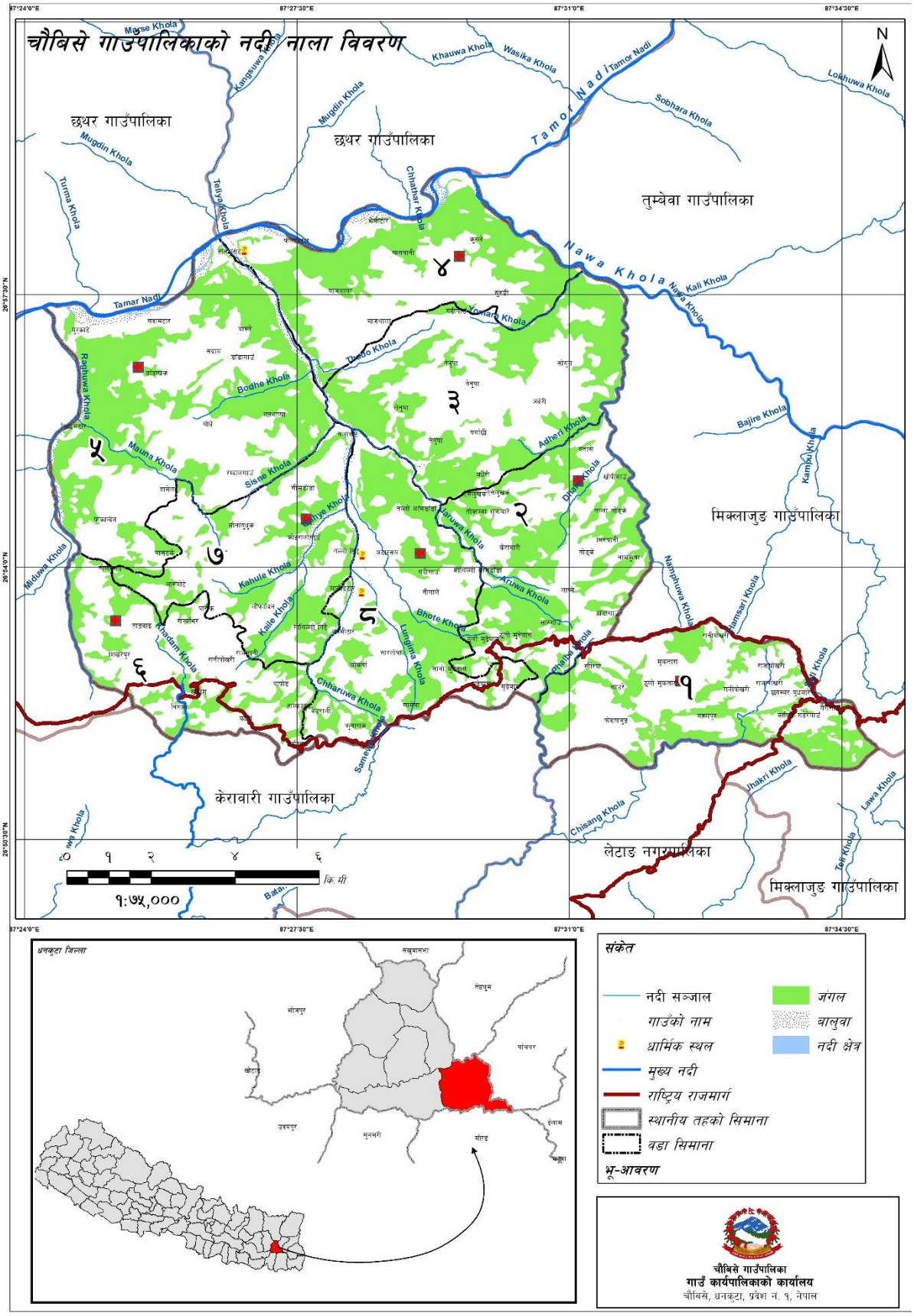

नक्सा नं. ५ : नदी सञ्जाल

२.११ धार्मिक, प्राकृतिक तथा पर्यटकीय महत्वका स्थलहरु

चित्र नं. २ : सिद्धिदेवी थान, मौनाबुधुक

एउटा विशिष्ट भौगोलिक संरचनाले श्रृजना गरेको हावापानी, जनजीवन, वन वनस्पति र वन्यजन्तु तथा साँस्कृतिक विविधताको कारण नेपाल विश्वमा नै एउटा पर्यटकीय गन्तब्य स्थलकोरुपमा परिचित छ। पर्यटन हाम्रो लागि प्रकृतिले प्रदान गरेको वरदान हो। अत्यन्त रमणीय विश्वकै उच्च हिमश्रृंखलाहरु, अनवरत बग्ने कञ्चन हिमनदीहरु, झरना, तालतलैया, प्राकृतिक गुफा, विविधतायुक्त वन जंगल यहाँको प्राकृतिक निधिहरु हुन भने यहाँको संस्कृति, जाति तथा रहनसहन समेत पर्यटनका आकर्षक पक्षहरु हुन्। यी सम्पुर्ण पर्यटकीय सम्पतिको पूर्ण सदुपयोग गरेमा देशको आर्थिक सम्वृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याई देशको अर्थतन्त्रलाई सबल बनाउन सकिने निश्चित छ। तसर्थ पर्यटन नीति २०६५ ले मुलभूतरुपमा पर्यटन मार्फत स्वरोजगार श्रृजना, गरिबी निवारण, मूर्त तथा अमूर्त सम्पदाको खोज अनुसन्धान, हवाई तथा स्थलमार्गको थप विकास र विस्तार गर्ने र पर्यटन पूर्वाधारलाई दिगो विकासको अवधारणा अनुरुप अगाडि बढाउने उद्देश्य लिएको छ।

अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रचुर जैविक विविधता, बहुजातीय, बहुभाषीय बहुधर्म र सामाजिक विविधता एवं चौबिसे गाउँपालिका हरियाली पहाडी मनोरम दृश्य, ऐतिहासिक महत्वको क्षेत्रहरु गहनाको रुपमा रहेको छ । यस गाउँपालिकामा रहेको राजारानी ताल विशेष पर्यटाकीय महत्वको ताल हो यस लगायत गाउँको सुन्दर हरियाली एवं प्राकृतिक मनोरम दृश्य तथा केही मठ मन्दिर तथा ऐतिहासिक महत्वका स्थलहरु लगायत विभिन्न जातजातिहरुको संस्कृति पर्यटक आकर्षणको कारकहरु हुन्। चौबिसे गाउँपालिकामा रहेका पर्यटकीय स्थलहरुको विस्तृत विवरण तल उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ४ : पर्यटकीय स्थलहरुको विवरण

क्र. सं.	स्थलको नाम	रहेको स्थान	वडा नं.	महत्व/विशेषता
१	क्रैलोक्श्वर महादेव	कुरुलेतेनुपा - १, फलामेटार	४	धार्मिक
२	राजारानी ताल	राजारानी	६	प्राकृतिक /ऐतिहासिक
३	सिद्धिदेवी थान		७	धार्मिक
४	महाराजी थान	राजारानी	६	धार्मिक
५	हंसेमोरङ	बोधे - ५	५	ऐतिहासिक (१० लिम्बुवान राजाहरु छुट्टिदा ढुङ्गा गाढेको ठाउँ, जुन ढुङ्गा यद्यपि कायम छ। यसको नाम हाङसेमलुङ अपभ्रंश भई हंसमोरङ भन्ने गरिएको)
६	कुरुलेगढी	कुरुलेतेनुपा - २	३	ऐतिहासिक (१० जना लिम्बु मध्ये चुनिएर आएका लिम्बु राजाले स्थापना गरेको राजधानी)
७	काँगडापोखरी, चमेरेओडार, सौरे डाँडा	६ नं. बुधबारे	१	दृश्यावलोकन
८	चौकी डाँडा	बसन्तटार	८	दृश्यावलोकन
९	बोधे गढी	बोधे - ९	५	
१०	साम्लोलुम्दुङ	राजारानी - ३	६	गीत गाउँने ठाउँ
११	हाङवेक्लुङ्ग	बोधे - २, हमेला	५	पुरात्तात्विक वस्तुहरु पाइने गुफा

१२	त्रिवेणी फलामेटार	बोधे - ५ कुरुलेतेनुपा -१	४,५	धार्मिक/दृश्यावोलोकन
१३	नागवेली पार्क		६	
१४	कालीखोला झर्ना		६	
१५	सम्मेवा/जेफाले डांडा, भ्युटावर		८	
१६	मिकलाङ्ग डाँडा		१	
१७	खादले सिद्धिदेवि थान		७	
१८	युमा माङहिम		६	

स्रोत : चौबिसे गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७४

क) राजारानी ताल क्षेत्र

चौबिसे गाउँपालिकाको केन्द्र राजारानीमा रहेको राजारानी ताल ऐतिहासिक, प्राकृतिक तथा धार्मिक महत्व रहेको विशेष पर्यटकीय स्थल हो। राजारानी ताल कुनै समय प्राकृतिक ताल तथा सिमसार क्षेत्र रहेता पनि अहिले राजा ताल नरहेको र रानी ताल पनि ड्यामको रुपमा २०६५ सालमा निर्माण तथा विस्तार गरी बनाइएको हो। लिम्वु राजारानी मारक र पारोक, माङदाना हाङदाना राजा, माङदेउता तुम थाउसिङ ले माङतुमसिङमा शासन गर्थे, जुन ठाउँलाइ अहिले राजारानी भनिन्छ। जहाँ लिम्वु राजारानी भेट्ने गर्थे। राजारानी तालबाट गाउँपालिकामा सिँचाई सुविधा, मनोरञ्जन, माछापालन गर्न सक्ने प्रचुर संभावना रहेको छ। संभावनालाई साकार तुल्याउन राजारानी तालको विकास तथा संरक्षण योजना बनाई उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ।

ख) नागवेली पार्क

चित्र नं. ३ : नागवेली पार्क, राजारानी

चौबिसे गाउँपालिकाको वडा नं.६ मा पर्ने नागवेली पार्क पर्यटन विभागको सहयोगमा २०७२ सालमा निर्माण भएको एक महत्वपुर्ण पर्यटकीय स्थल हो। राजारानी सिमसार क्षेत्रबाट निस्किएको पानी नागवेली आकारमा बगेको हुनाले यस क्षेत्रलाई नागवेली भनिएको हो। यहाँ विभिन्न स्वरुपका चित्रहरु र मुर्तिकला रहेको छ यसको साथै ढुङ्गामा कोरिएको नागको चित्रले नागवेली पार्कमा सुनमा सुगन्ध थपेको छ।

ग) साम्लोलुमदुङ

चौबिसे गाउँपालिकाको वडा नं.६ मा पर्ने साम्लोलुमदुङ एक प्राकृतिक पर्यटकीय स्थल हो। साम्लोलुमदुङ विशेष गरी दृश्यावलोकनको लागि महत्वपुर्ण रहेको छ। यहाँबाट सगरमाथा, मकालु देखि कुम्भकर्ण हिमाल तथा पहाड हरुको दृश्य अवलोकन गर्न सकिन्छ। गाउँपालिकाबासीहरुको जनश्रुति अनुसार एक प्रेम जाडीको विछोड भएर साम्लोलुमदुङ गएर गुनासो गरी रोएको हुनाले त्यहाँ पुगे पछि गित गाएर मात्र फर्किनु पर्छ भन्ने जनविश्वास रहेछ।

घ) महाराजीथान

राजारानीमा रहेको रानीताल नजिक रहेको महाराजी थान शिवालय मन्दिर हो। यहाँ हरेक वर्ष बैशाख पुर्णिमा मा विशेष पुजा तथा मेला लाग्ने गर्दछ। यो मेलामा हनारौँ तीर्थालुहरु टाढा टाढा बाट आउने गर्दछन्।

पर्यटनले आन्तरिक मानविय कारोबारलाई वृद्धिगरी अर्थतन्त्रलाई चलायमान राख्दछ । यसबाट रोजगारीको श्रृजना हुने, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अन्तरकृया बढ्ने तथा सम्पदाहरुको जगेर्ना गर्न प्रोत्साहन मिल्दछ। यस चौबिसे गाउँपालिकामा राजारानी हाल चौविसे-६ मा अवस्थित रानीताल (मावारक), नागवेली पार्क तथा मठ मन्दिर हरु नै पर्यटकीय आकर्षणमा केन्द्रहरु हुन्। साथै चौविसे-७ मौनाबुधुक स्थित सिद्धदेवी, चौविसे-५ स्थित बोधे गढी, हम्वे दरवार, हांसेमालुङ, थाक्केलुङ, त्रिवेणी, चौविसे-१ बुधबारे स्थित मिक्लाजुङ पर्वत, चमेरे ओडार, चौविसे-२ मुढेवास स्थित सिंहदेविस्थान लाई प्रमुख पर्यटकीय स्थलको रुपमा लिइन्छ। पर्यटनको संभावना राम्रो रहेको भएतापनि यसलाई थप विकसित गर्न थप कार्यक्रम तथा योजना निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

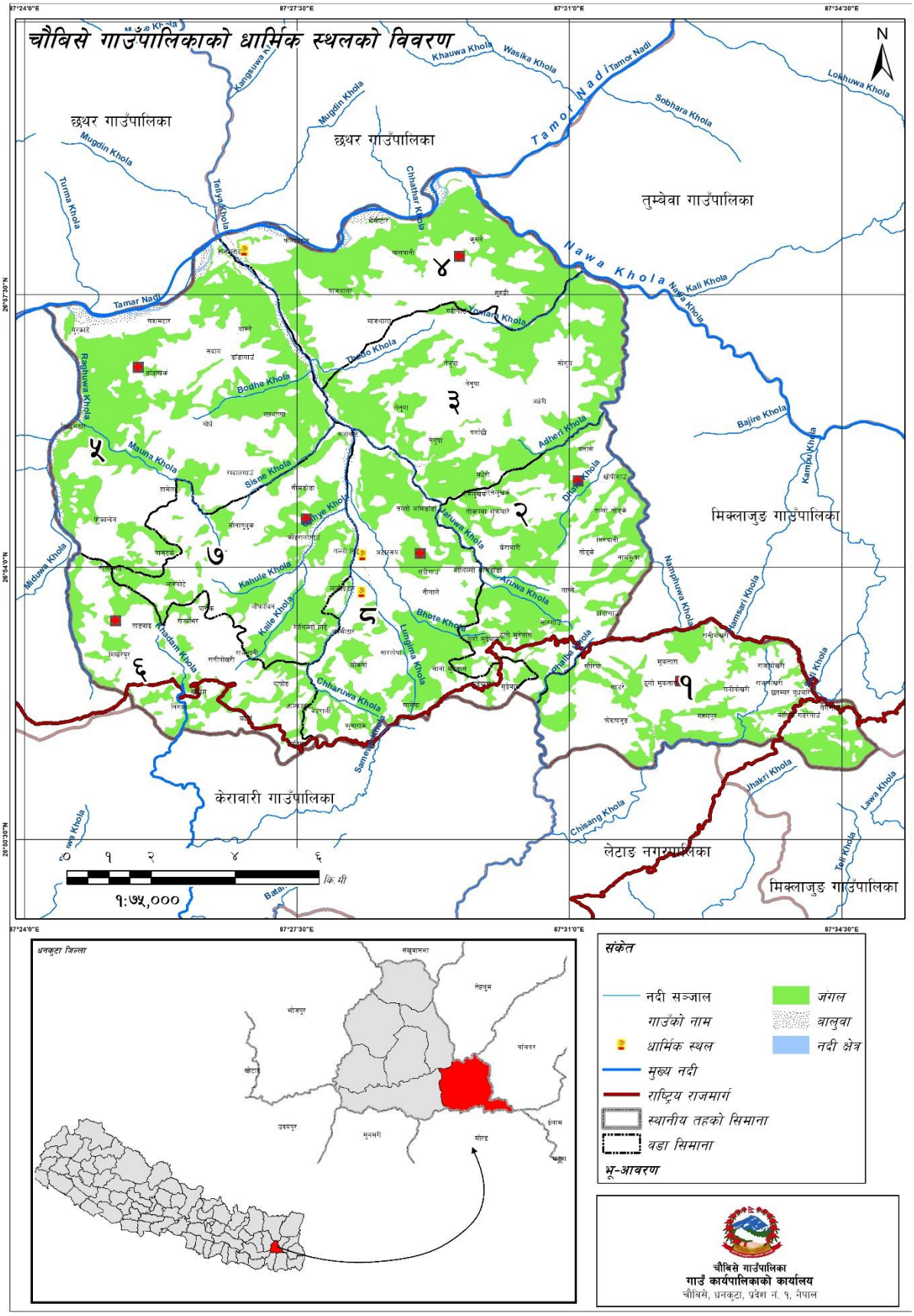

नक्सा नं. ६ : धार्मिक स्थलहरु

२.१२ मुख्य चाडपर्वहरु

परम्परागत संस्कृतिमा आधारित असारे गीत, तीज गीत, झ्याउरे भाका र दोहोरीगीत आदि यस गाउँपालिकामा सर्वाधिक लोकप्रिय छन् । बैशाखी पूर्णिमा, ल्होसार, उधौली, उभौली, बुद्ध पूर्णिमा, असार १५ मा दही चिउरा,साउने संक्रान्ति, नागपञ्चमी, ऋषितर्पणी पूर्णिमा, बडा दशैँ, तिहार, देउसी, माघे संक्रान्ति, फागु पूर्णिमा (होली), रामनवमी, ठूलो एकादशी, नेवार समुदायको सठी, म्ह पुजा आदी विशेष महत्वका साथ यहाँका जनमानसले मनाउने मुख्य पर्वहरु हुन् ।

२.१३ संस्कृति, कला, भाषा र साहित्य

चित्र नं. ४ : नागबेली पर्यटकीय क्षेत्र भित्र मुर्तिकलाहरू

यस चौबिसे गाउँपालिकामा विभिन्न जाती, धर्म सम्प्रदाय र भेषभुषाका मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । सबै जातजाती र सम्प्रदायका आ-आफ्नै खाले धर्म संस्कृति र चालचलनहरु छन् यहाँको भेषभूषा लाई हेर्दा महिलाले साडी, चोलो तथा पुरुषले धोती, कुर्ता, कमेज लगाउँछन् । क्षेत्री, बाहुन, कामी, दमाई आदि पुरुषले कमेज-सुरुवाल, दौरा-सुरुवाल लगाउँछन् भने तामाङ्गहरुले चौबन्दी चोलो, लुङ्गी, कम्मरमा पटुकी बाँध्ने गर्दछन् । तर हाल सबै जातजातिका युवा, युवतीहरु क्रमशः पैन्ट, शर्ट, साडी ब्लाउज, कुर्ता-सलवार नै लगाउन रुचाउँछन् । गाउँपालिकामा रहेका लिम्बु, मगर, याक्खा, तामाङ आदीको रहनसहन र संस्कृति गहनाकोरुपमा रहेको छ ।

२.१४ हावापानी

भौगोलिक असमानता भएकोले नेपालको विभिन्न ठाउँहरूमा भिन्न भिन्न हावा पानी रहेको छ त्यस्तै धनकुटा जिल्लामा अवस्थित महाभारत पर्व श्रृंखलामा पर्ने यस गाउँपालिकाको हावापानी चिसो र तातो दुवै प्रकारको छ। वडा नं. ३,४,५,७ र ८ को तल्लो भेगमा उष्ण हावापानी रहेको छ भने ती वडाहरुको माथिल्लो र अन्य वाँकी वडाहरुमा समशित्तोष्ण (चिसो) हावापानी रहेको छ। यहाँ लेकाली, समशितोष्ण र अर्ध-उष्ण हावापानी पाइन्छ। यो हावापानी स्वास्थ्यका दृष्टीकोणले उपयुक्त हावापानी हो। चैत्र महिनादेखि आश्विनको सुरुसम्म गर्मी हुन्छ। आश्विन, कार्तिक र फागुनमा यहाँको हावापानी समशितोष्ण हुन्छ भने मंसिर, पौष र माघमा निकै जाडो हुन्छ। जेष्ठको अन्त्यदेखि आश्विनको सुरुसम्म मनसुनी वायुका कारण प्रशस्त वर्षा हुने गर्छ। धनकुटा जिल्लाको औषत ताफक्रम अधिकतम २८.५ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्छ भने औषत न्यूनतम ७.२ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्न जान्छ।

तालिका नं. ५ : धनकुटा जिल्लाको मौसमको विवरण

महिना	औषत अधिकतम तापक्रम (डिग्री सेन्ट्रिग्रेड)	औषत न्युनतम तापक्रम (डिग्री सेन्ट्रिग्रेड)	वर्षा (मि.मि.)	सापेक्षिक आद्रता (प्रतिशत) मा
जनवरी	१९.५	७.२	-	६३.७
फेब्रुवरी	२२.२	१०.८	-	६७
मार्च	२३.२	१२.२	२.७	६९
अप्रिल	२६.८	१६.२	१.५९	६८
मे	२८	१७.९	५.२५	८१
जुन	२८.५	२०.६	३.८१	८४
जुलाई	२८.२	२१	६.३	८५
अगष्ट	२७.५	२१	६.७	८८
सेप्टेम्बर	२८.१	२०.१	४.४	८७
अक्टोबर	२६.५	१७.२	०.७५	८१
नोभेम्बर	२३.९	१२.१	०	६९
डिसेम्बर	२२.३	१०.१	०	६८.००

स्रोत : जल तथा मौसम विज्ञान विभाग

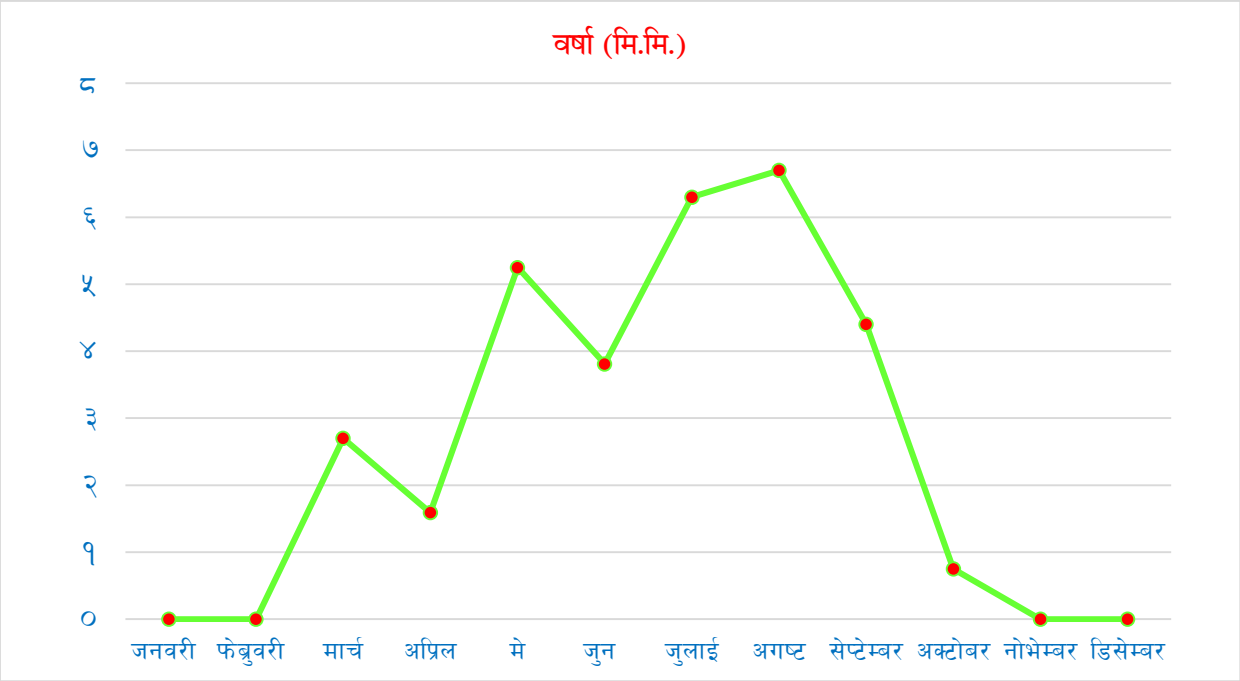
वर्षा (मि.मि.)
८
७
६
५
४
३
२
१
०
जनवरी
फेब्रुवरी
मार्च
अप्रिल
मे
जुन
जुलाई
अगष्ट
सेप्टेम्बर
अक्टोबर
नोभेम्बर
डिसेम्बर

खण्ड - ३ : जनसाङ्खिक विवरण

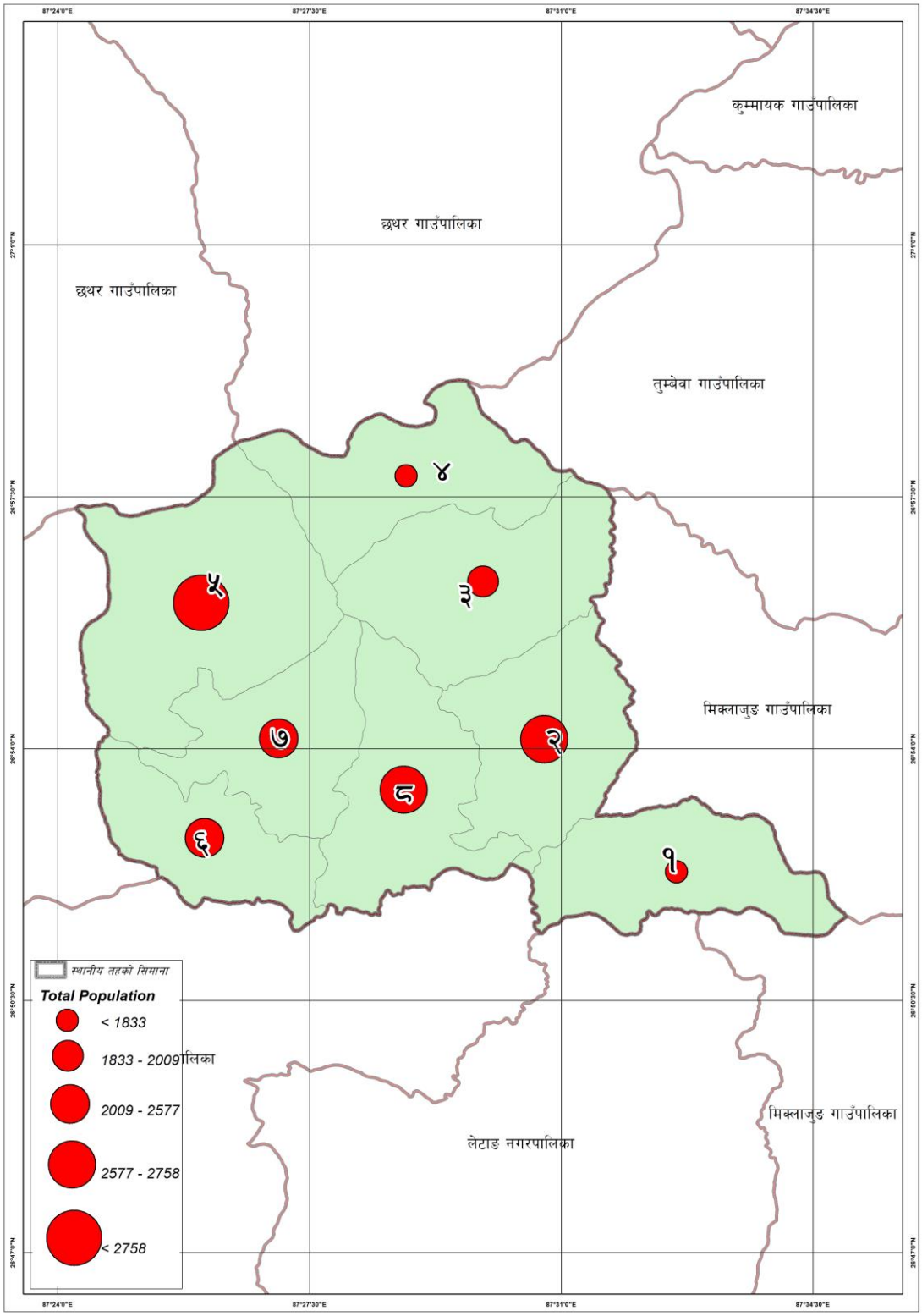

नक्सा नं. ७ : गाउँपालिकाको जनसंख्या

३.१ जनसंख्याको विवरण

कुनैपनि स्थानको जनसंख्या, विकासको साधन र साध्य दुवैको रुपमा रहेको हुन्छ । विकासको लागि आवश्यक अन्य आर्थिक, भौतिक साधनहरुको परिचालन मानव श्रोतबाट नै हुने भएकाले विकास योजना तर्जुमा गर्दा यसको बनावटको विविध पक्षहरुको अध्ययन र विश्लेषण हुनु आवश्यक हुन्छ । नेपालमा जनसंख्याको विविध पक्षको तथ्याङ्क प्रत्येक १० वर्षमा हुने राष्ट्रिय जनगणनाको साथै गाउँपालिकास्तरमा घरधुरी सर्वेक्षण मार्फत समेत प्राप्त हुने गरेको छ । यहाँ राष्ट्रिय जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा जनसंख्याका विविध पक्षहरुको विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ६ : जनसंख्याको विवरण

विवरण	सन् २०११
जम्मा जनसंख्या	१९२८३
पुरुष	८७२३
महिला	१०५६०
लैंगिक दर	८२.६०
जम्मा घरधुरी	४,५४२
औषत परिवार आकार	४.२५
६ वर्ष र सोभन्दा माथिको साक्षरता दर	७३.८०
जनघनत्व (प्रतिवर्ग कि.मी.)	१३१

स्रोत:राष्ट्रिय जनगणना २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकाको जनसंख्याको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार चौबिसे गाउँपालिकाको जनसंख्या १९,२८३ रहेको छ जस मध्ये पुरुष ४५.२४ प्रतिशत (८,७२३ जना) र महिला ५४.७६ प्रतिशत (१०,५६० जना) रहेका छन्। सोही अनुसार लैंगिक अनुपात (Sex Ratio) अर्थात् प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या ८२.६० रहेको छ। जनघनत्व (प्रति वर्ग किलोमिटरमा रहेको जनसंख्या) १३१ जना प्रति वर्ग किलोमिटर रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये ५६.५१ प्रतिशत १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका, ३२.७२ प्रतिशत १४ वर्ष वा सो भन्दा कम उमेरका, र १०.७७ प्रतिशत ६० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेर समूहका रहेका छन्। पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ बमोजिम यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये ३.४५ प्रतिशत (६६५ जना) अपाङ्गता भएकाहरू रहेका छन्। जसमध्ये ३५३ जना पुरुष र ३१३ जना महिला छन्। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार चौबिसे गाउँपालिकामा ४,५४२ घरपरिवार रहेका छन् भने यस गाउँपालिकामा प्रति परिवार औषत ४.२५ जना सदस्य रहेको देखिन्छ। नेपालको परिवारको औषत आकार ४.८८ रहेको छ। देशमा सबैभन्दा बढी रौतहट जिल्लामा ६.४४ र सबैभन्दा कम कास्कीमा ३.९२ रहेको देखिन्छ।

३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण

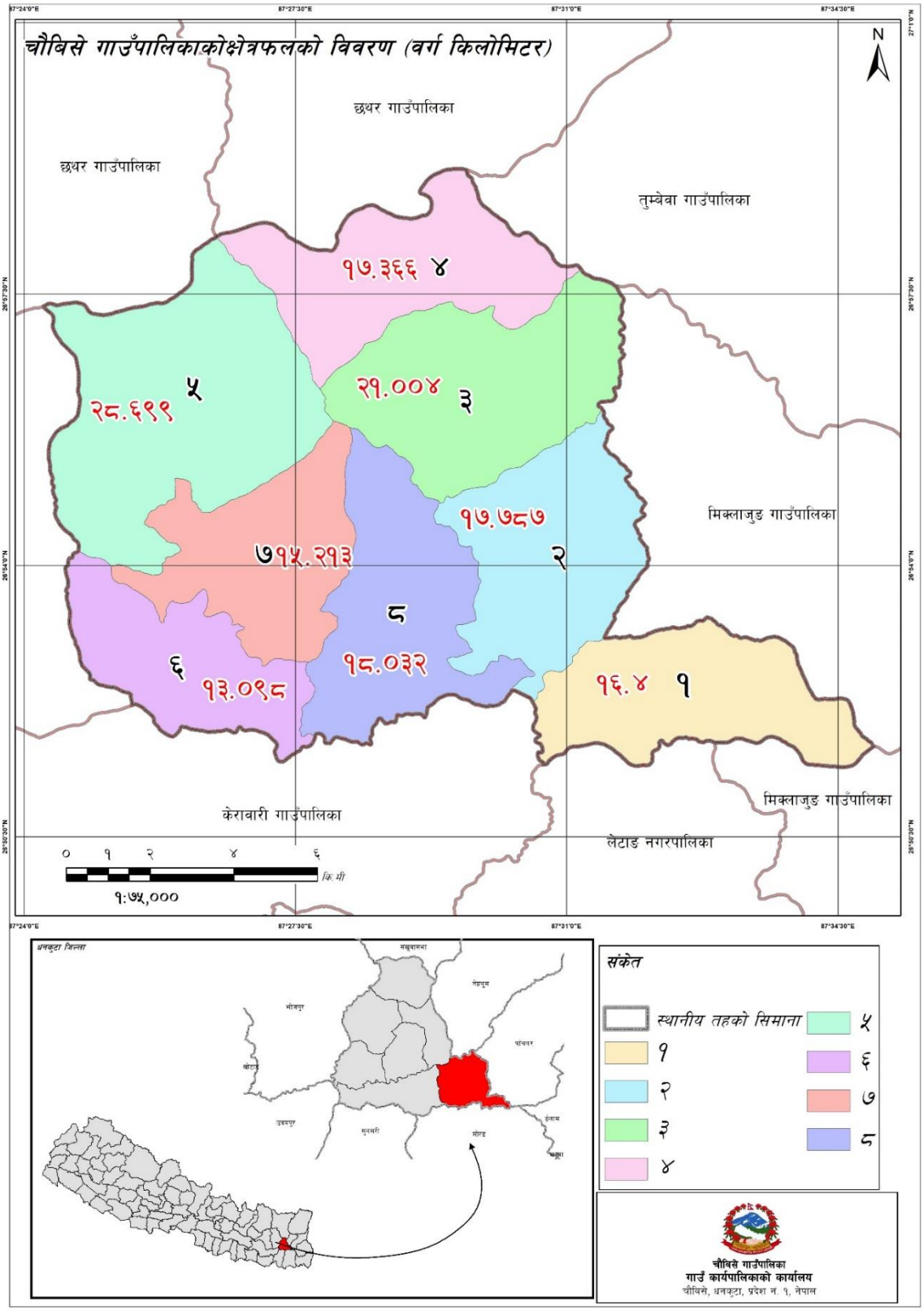

नक्सा नं. ८ : गाउँपालिकाको क्षेत्रफल

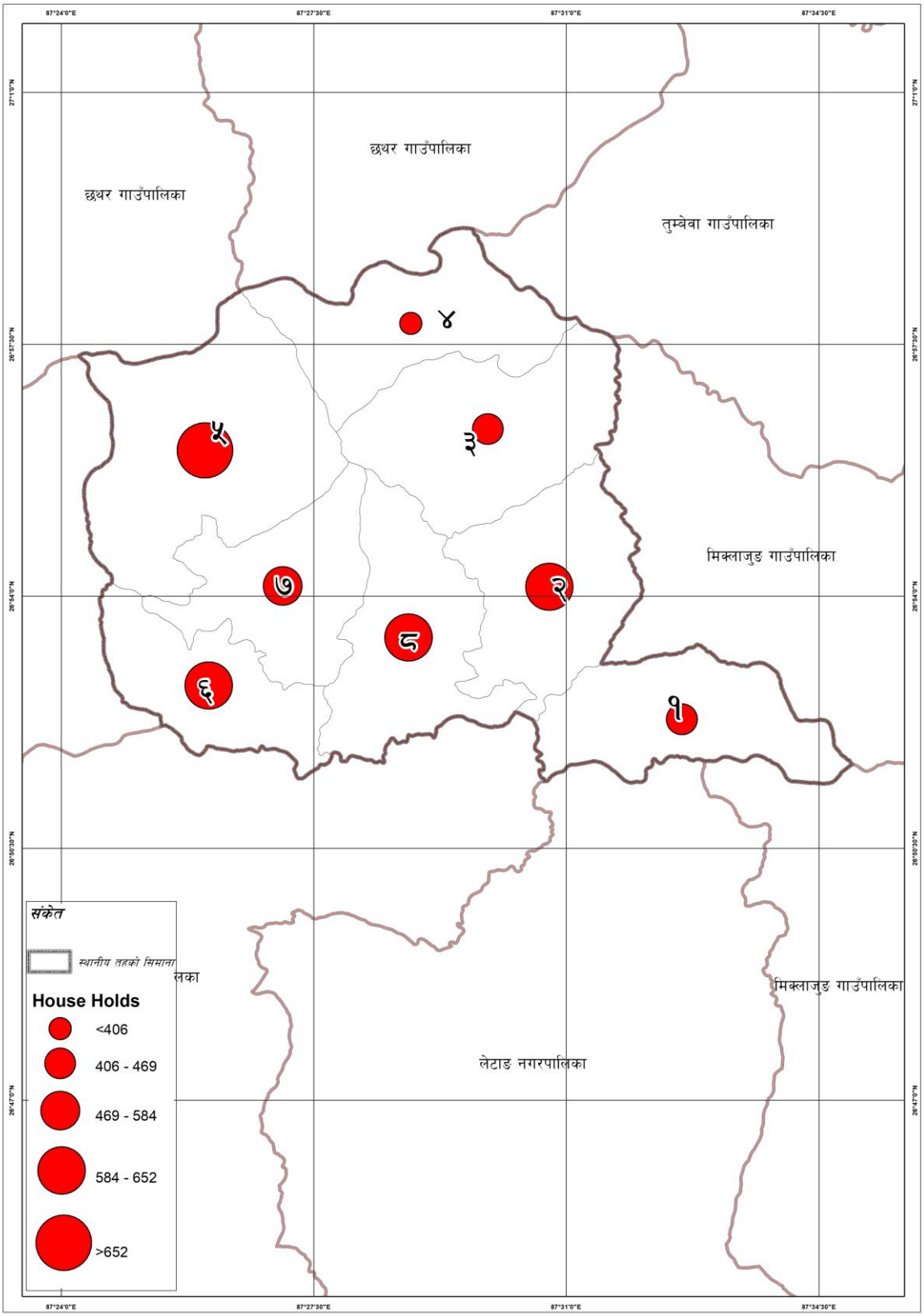

नक्सा नं. ९ : वडागत घरधुरी

तालिका नं. ७ : वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण

वडा	जम्मा क्षेत्रफल	औषत घरधुरी	जम्मा घरधुरी संख्या	पुरुष	महिला	जम्मा	जनघनत्व
१	१६.४	४.११	४४६	८५५	९७७	१,८३२	११२
२	१७.७९	४.११	६५२	११९९	१४८१	२,६८०	१५१
३	२१	४.२८	४६९	९०६	११०३	२,००९	९६
४	१७.३७	४.४५	४०५	८२७	९७५	१,८०२	१०४
५	२८.७	४.४२	६९१	१४१२	१६४४	३,०५६	१०६
६	१३.१	३.९८	६४७	११७०	१४०७	२,५७७	१९७
७	१५.२१	४.४०	५८४	१११४	१४५५	२,५६९	१६९
८	१८.०३	४.२६	६४८	१२४०	१५१८	२,७५८	१५३
जम्मा	१४७.६	४.२५	४,५४२	८७२३	१०५६०	१९२८३	१३१

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

चौबिसे गाउँपालिकाको वडागत जनसंख्याको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा धेरै जनसंख्या भएको वडा नं ५ रहेको छ। जसमा पुरुष १४१२ र महिलाको १६४४ जना गरी जम्मा ३,०५६ जनसंख्या रहेका छन्। यस वडाको औषत परिवार आकार ४.४२ र घरधुरी संख्या ६९१ रहेको छ। त्यस्तै सबैभन्दा थोरै जनसंख्या भएको वडा नं. ४ रहेको छ। जसमा पुरुष ८२७ र महिलाको ९७५ जना गरी जम्मा १,८०२ जनसंख्या रहेका छन्। यस वडामा घरधुरी संख्या ४०५ र औसत परिवार संख्या ४.५४ रहेको छ। सबै भन्दा बढी जनघनत्व भएको वडा नं ६ रहेको छ जसको जनघनत्व १९७ व्यक्ति प्रति वर्ग कि.मी. रहेको छ भने वडा नं ३ को सबैभन्दा कम जनघनत्व ९६ व्यक्ति प्रति वर्ग कि.मी. रहेको छ। जसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ भने तालिकालाई तल स्तम्भ चित्रमा देखाईएको छ।

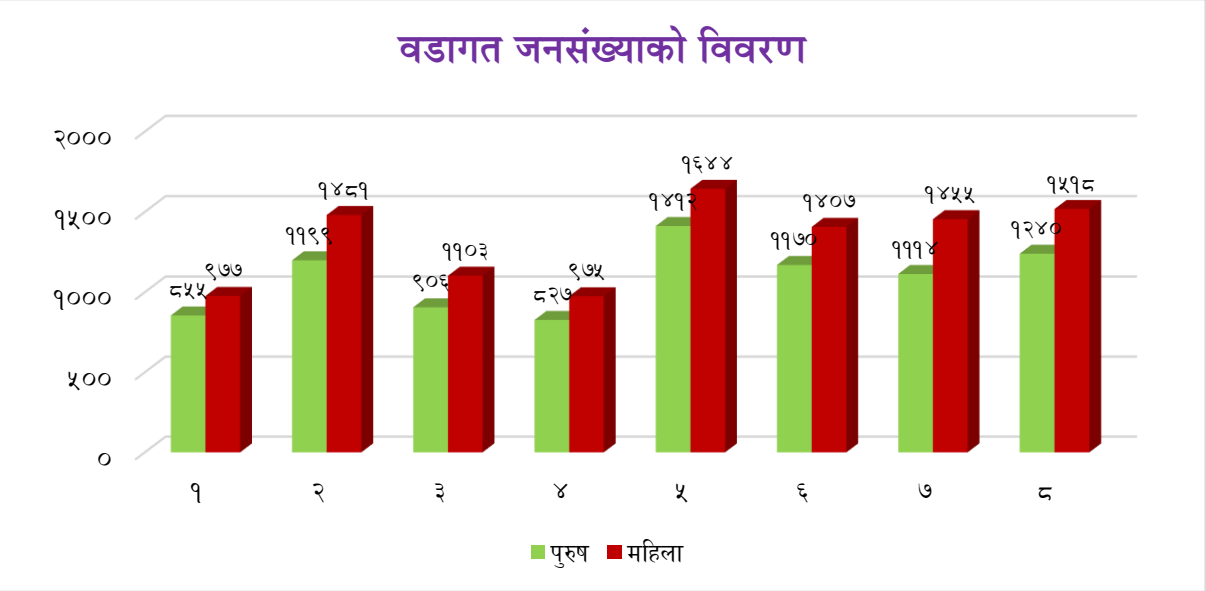

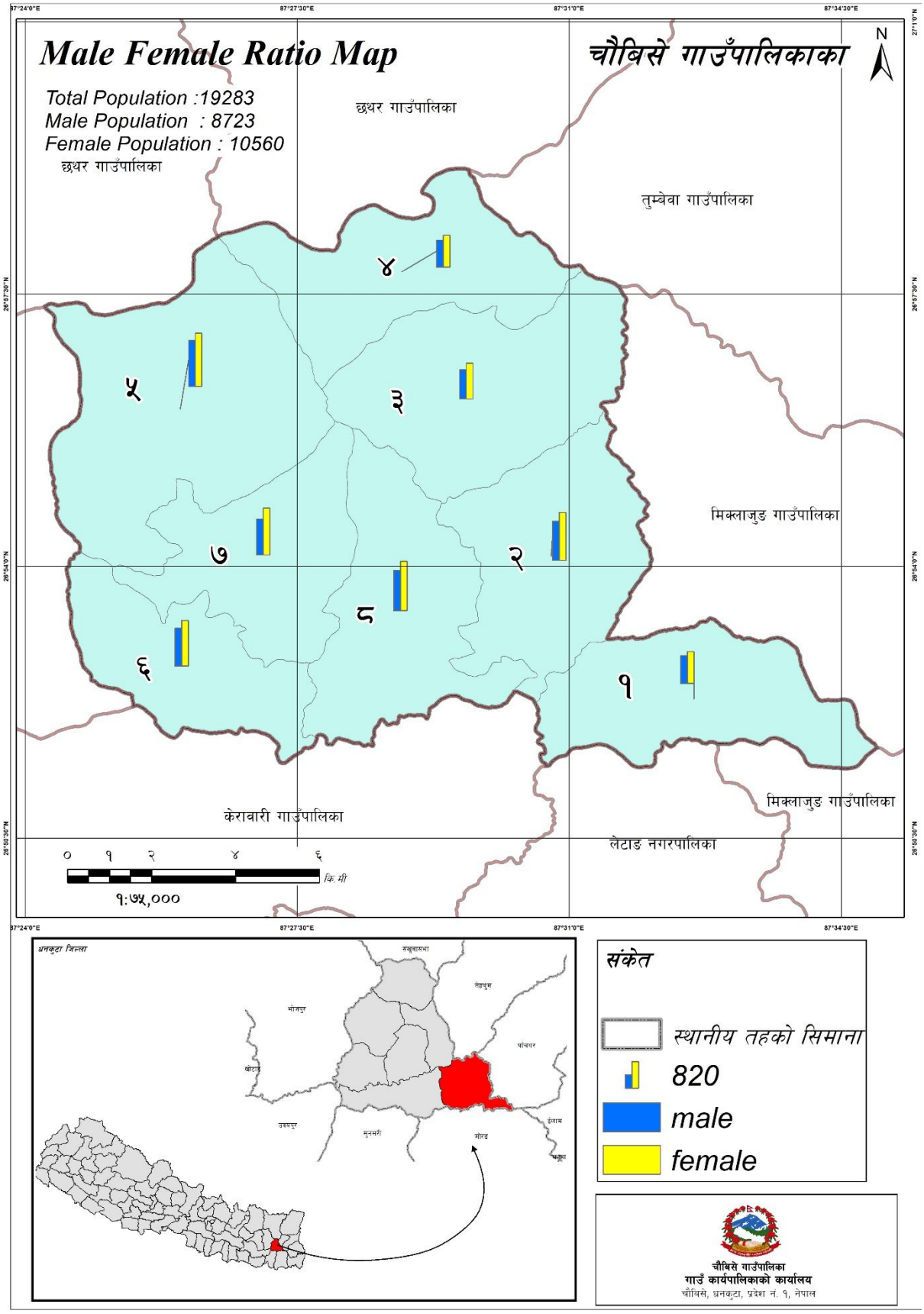

नक्सा नं. १० : लैङ्गिक अनुपात

३.३ उमेर समूहअनुसार जनसख्याको विवरण

तालिका नं. ८ : उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत	लैङ्गिक अनुपात
०-४	८९४	९४१	१८३५	९.५२	०.९५
५-९	१०७६	१०२९	२१०५	१०.९२	१.०५
१०-१४	११६९	१२०१	२३७०	१२.२९	०.९७
१५-१९	११२५	१२२४	२३४९	१२.१८	०.९२
२०-२४	५१४	९४०	१४५४	७.५४	०.५५
२५-२९	४४२	८३१	१२७३	६.६०	०.५३
३०-३४	४०७	६६८	१०७५	५.५७	०.६१
३५-३९	३८२	६५८	१०४०	५.३९	०.५८
४०-४४	४२७	६४७	१०७४	५.५७	०.६६
४५-४९	४३२	५१७	९४९	४.९२	०.८४
५०-५४	४२२	४७६	८९८	४.६६	०.८९
५५-५९	३६५	४१९	७८४	४.०७	०.८७
६०-६४	३५२	३७१	७२३	३.७५	०.९५
६५-६९	२८४	२४४	५२८	२.७४	१.१६
७०-७४	२१०	१९१	४०१	२.०८	१.१०
७५-७९	११५	१०१	२१६	१.१२	१.१४
८०-८४	७४	६६	१४०	०.७३	१.१२
८५-८९	२९	२४	५३	०.२७	१.२१
९०-९४	२	८	१०	०.०५	०.२५
९५+	२	४	६	०.०३	०.५०
जम्मा	८७२३	१०५६०	१९२८३	१००	०.८३

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस गाउँपालिकामा २०६८ को जनगणना अनुसार, ०-१४ वर्ष उमेर समूहको संख्या ६,३१० (३२.७२ प्रतिशत) रहेको छ, १५-४५ वर्ष उमेर समूहको जनसंख्या ८,२६५ (४२.८६ प्रतिशत) छ, काम गर्ने उमेरसमूह १५ देखि ५९ वर्षसम्मको जनसंख्या १०,८९६ (५६.५१ प्रतिशत) रहेको छ। ६० वर्ष भन्दामाथि उमेर समूहको संख्या २०७७ (१०.७७ प्रतिशत) रहेको छ। तथ्याङ्कले गाउँपालिकमा मानव स्रोतको राम्रो सम्भावना रहेको तथ्यलाई देखाउँछ। साथै बालबालिकाको संख्या पनि उच्च हुनुले आउँदा दिनहरुमा पनि यस गाउँपालिकामा मानव स्रोतको कमी नहुने देखाउँछ। जसलाई विस्तृतरुपमा बुझ्न तल पिरामिड चित्रमा देखाइएको छ।

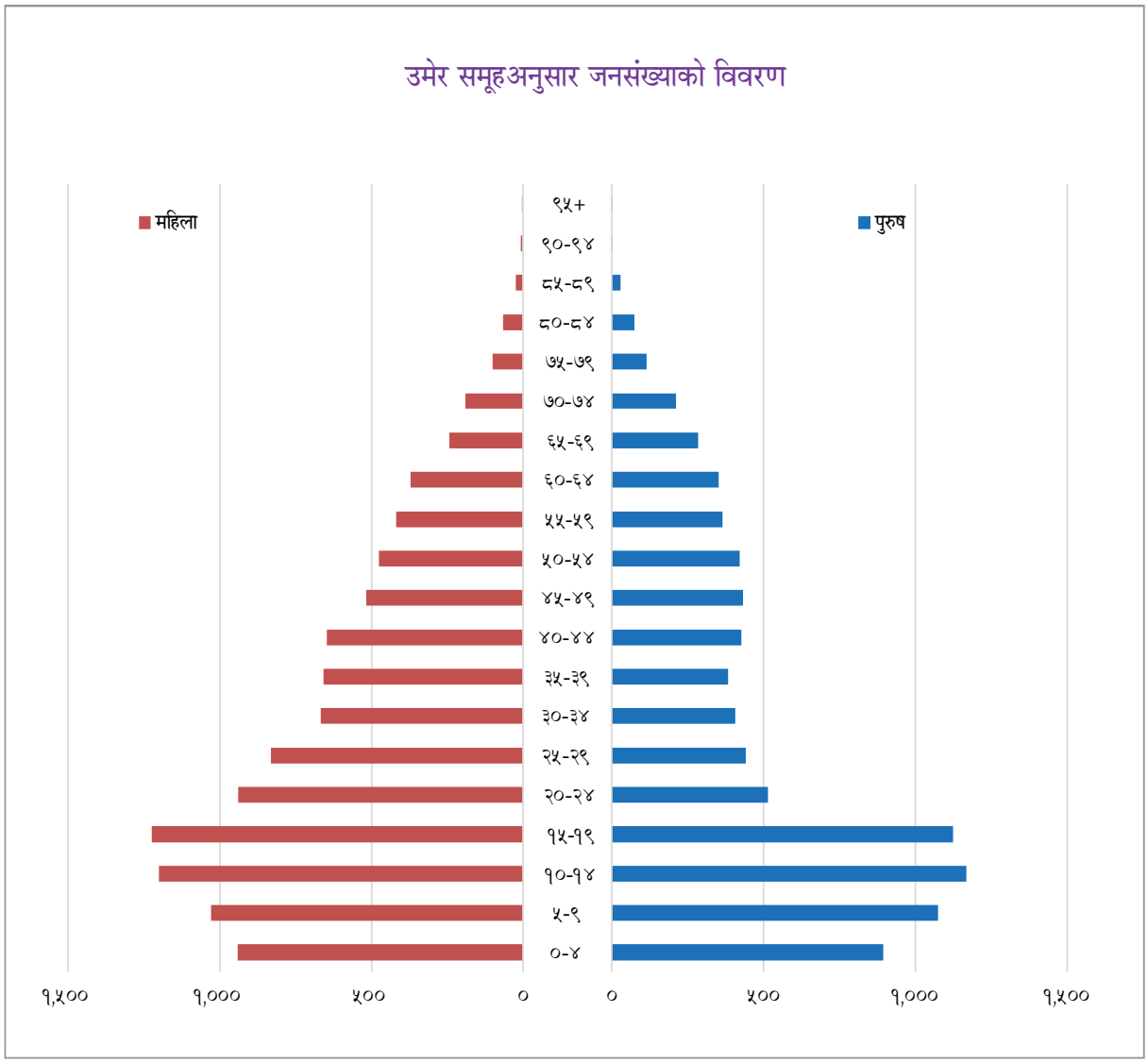

३.४ १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण

वैवाहिक स्थिति भन्नाले बिबाह गरेका, विवाह गरेर पनि सम्वन्ध विच्छेद भएका साथै श्रीमान वा श्रीमती गुमाएर एकल भई बसेको अवस्थालाई जनाउँछ। लैङ्गिक आधारमा समाजको वैवाहिक स्थिति असमान देखिन्छ। नेपाली समाजमा महिलाले श्रीमान्को मृत्यु भए पनि विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता र विधुवालाई हेरिने दृष्टिकोण रुढिवादी र परम्परागत रहेको छ। जसले गर्दा समाजमा बहुविवाह तथा विदुर र विधुवाको संख्यात्मक स्थिति असमान देखिन्छ। अझ प्राचीन समयमा सती प्रथा प्रचलनमा रहेको थियो तर १९७७ चन्द्रशमशेरले कानूनीरुपमा कु-प्रथाको रुपमा रहेको सती प्रथाको अन्त्य गरी महिला माथिको अन्यायको जड उठाएका थिए। सामान्यतया पितृसत्तात्मक समाज रहेको हाम्रो देशमा विधुवा महिलाको संख्या पुरुषको संख्या भन्दा झण्डै दुई गुणा बढी देखिन्छ। सामाजिकरुपमा महिला र पुरुषको वैवाहिक स्थितिमा असमानता देखिन्छ तसर्थ चौबिसे गाउँपालिकाको वैवाहिक स्थितिको विवरण तालिका तथा स्तम्भमा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ९ : १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण

लिङ्ग	कहिल्यै विवाह नभएको	एक विवाह	बहु विवाह भएको	पुन: विवाह भएको	विधवा/ विधुर	पारपाचुके भएको	छुट्टिएको	जम्मा
पुरुष	२७५१	३३१२	१५२	२७५	२०९	१६	३८	६७५३
महिला	२७७५	५०९२	४६	२४१	३७०	८	५८	८५९०
जम्मा	५५२६	८४०४	१९८	५१६	५७९	२४	९६	१५३४३
प्रतिशत	३६.०२	५४.७७	१.२९	३.३६	३.७७	०.१६	०.६३	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा यस गाउँपालिकाको १० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका जनसंख्याको वैवाहिक स्थिति देखाइएको छ। १० वर्ष वा सो भन्दा माथिका जनसंख्यालाई आधार मानेर वैवाहिक स्थिति हेर्दा यस गाउँपालिकामा जसमा १० वर्ष भन्दा माथिका कुल १५,३४३ मा ५,५२६ अर्थात ३६.०२ प्रतिशत कहिल्यै विवाह नभएका रहेका छन् । यस गाउँपालिकामा कुल जनसंख्याको ६३.९८ प्रतिशत विवाहित छन् । जसमा एक विवाह गर्नेको संख्या ८,४०४ जना (५४.७७ प्रतिशत), बहु विवाह गर्ने १९८ जना (१.२९ प्रतिशत) रहेको छ। पुन: विवाह गर्ने ५१६ जना (३.३६ प्रतिशत), विधुवा/विधुर ५७९ जना (३.७७ प्रतिशत), पारपाचुके भएका २४ जना (०.१६ प्रतिशत) र छुट्टिएका ९६ जना (०.६३ प्रतिशत) रहेका छन्।

गाउँपालिकामा एक विवाह गर्ने महिलाको संख्या एक विवाह गर्ने पुरुषको भन्दा २१.१८ प्रतिशतले बढी रहेको छ भने बहु विवाह गर्ने पुरुषको संख्या १५२ हुँदा बहु विवाह गर्ने महिलाको संख्या ४६ रहेको देखिन्छ जहाँ ५३.५४ प्रतिशतको अन्तर देखिन्छ भने विदुर पुरुषको संख्या २०९ र विधवा महिलाको संख्या ३७० रहेको छ यसले सामाजिक रुपमा महिला र पुरुषको वैवाहिक असमान स्थिति देखिन्छ यसको साथै नेपाली समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक स्वरुप देख्न सकिन्छ। यसको विवरणलाई तल बार ग्राफ बाट प्रस्तुत गरिएको छ।

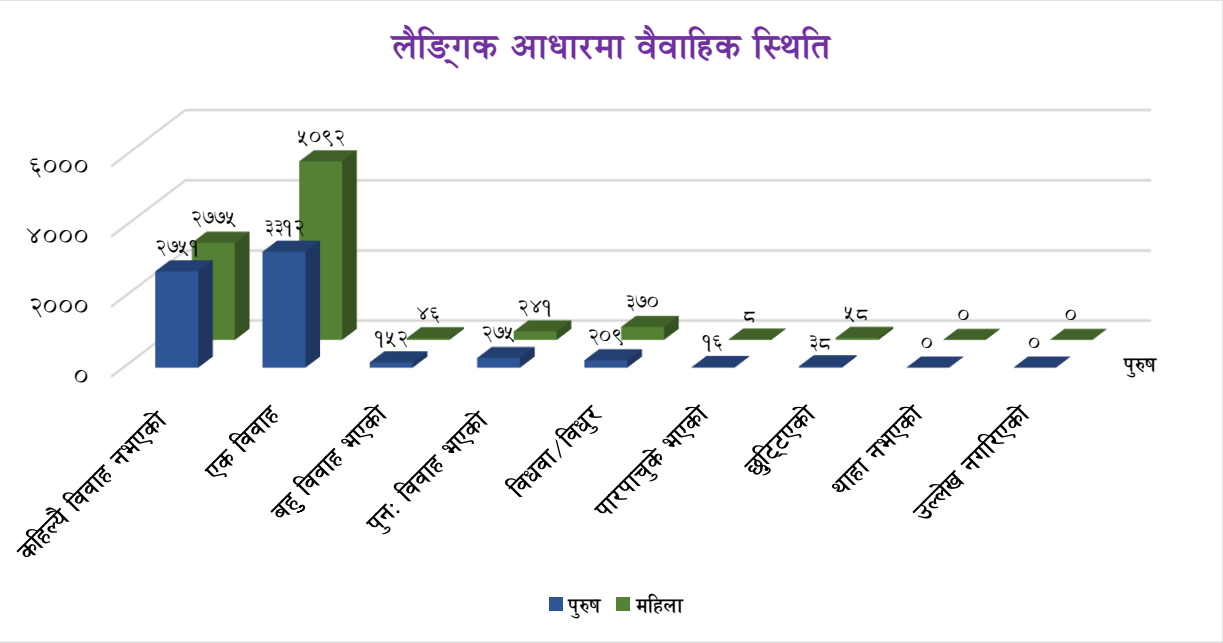

३.५ पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण

कुनै पनि देशले विवाहका लागि कानूनमै न्युनतम उमेर तोकेको हुन्छ। उक्त उमेर नपुग्दै विवाह गरिन्छ भने त्यसलाई बालविवाहको रुपमा तथा कम उमेरमा गरेको विवाहका रुपमा लिने गरिन्छ। नेपालमा मुलुकी ऐन, (एघारौं संशोधन २०५८) २०२० ले विवाह गर्दा महिला र पुरुषको उमेर वीस वर्ष नपुगि विवाहवारी गर्न नहुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। वर्तमान समयमा शिक्षाको प्रचारप्रसारका कारणले गर्दा व्यक्तिहरूमा विस्तारै चेतनामा अभिवृद्धि हुँदै आएको कारण वालविवाहको चलन घट्दै गइरहेको पाइन्छ। तापनि अझै केही स्थानहरुमा गलत सामाजिक परम्परा र मूल्य मान्यताका कारण नाबालक अवस्थामै विवाह गरिदिने चलन रहेको देखिन्छ। साथै पछिल्लो समयमा सूचना प्रविधि र सामाजिक सञ्जालको दुरुपयोग बढेर आफुखुसी विवाह गरेका घटनाहरू पनि पाइन्छन्।

राष्ट्रिय जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षणका अनुसार बाल विवाह गर्ने क्रममा १५ देखि १९ वर्षका किशोरीको प्रतिशत तुलनात्मक रुपमा घट्दै गएको देखिन्छ। प्लान नेपाल लगायत अन्य संस्थाहरू मिलेर गरेको अध्ययन प्रतिवेदन सन् २०१२ अनुसार २६.७ प्रतिशत किशोरीहरू र ५.८ प्रतिशत किशोरहरूले बाल विवाह गरेको देखिन्छ। जुन २०६८ को जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षण भन्दा घट्दो क्रममा देखिन्छ। पहिलो विवाह गर्दाको उमेर अनुसार यस चौबिसे गाउँपालिकाको वैवाहिक स्थितिको तल विवरणत्मक विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका नं. १० : पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण

लिङ्ग	१० वर्ष सम्ममा	१०-१४ वर्ष	१५-१९ वर्ष	२०-२४ वर्ष	२५-२९ वर्ष	३०-३४ वर्ष	३५-३९ वर्ष	४०-४४ वर्ष	४५-५० वर्ष	५० वर्ष माथि	जम्मा
पुरुष	१८	१५४	१०४६	१५२६	८८७	२५४	७९	२१	१९	४	४,००८
महिला	८५	४४२	२६६४	१९२७	४९७	१४६	५१	१६	९	२	५,८३९
जम्मा	१०३	५९६	३,७१०	३,४५३	१,३८४	४००	१३०	३७	२८	६	९,८४७
प्रतिशत	१.०५	६.०५	३७.६८	३५.०७	१४.०६	४.०६	१.३२	०.३८	०.२८	०.०६	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथि उल्लेखित तालिकामा १० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका विवाहित व्यक्तिहरूको पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण देखाइएको छ। चौबिसे गाउँपालिकामा १५ वर्षदेखि १९ वर्षसम्मको उमेर समूहमा विवाह गर्नेको संख्या ३,७१० अर्थात् सबैभन्दा बढी (३७.६८ प्रतिशत) देखिन्छ भने त्यसपछि २० वर्ष देखि २४ वर्षसम्मको उमेर समूहको संख्या ३,४५३ (३५.०७ प्रतिशत) देखिन्छ। तेस्रोमा २५ देखि २९ वर्ष उमेरसमूहको संख्या १,३८४ (१४.०६ प्रतिशत) रहेको छ भने १० देखि १४ वर्ष उमेरसमूहका बालबालिकाको पनि पहिलो विवाह गर्दाको जनसंख्या ५९६ (६.०५ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ। उल्लेखित विवरणलाई तल स्तम्भ चित्र बाट अझ स्पष्ट गरिएको छ।

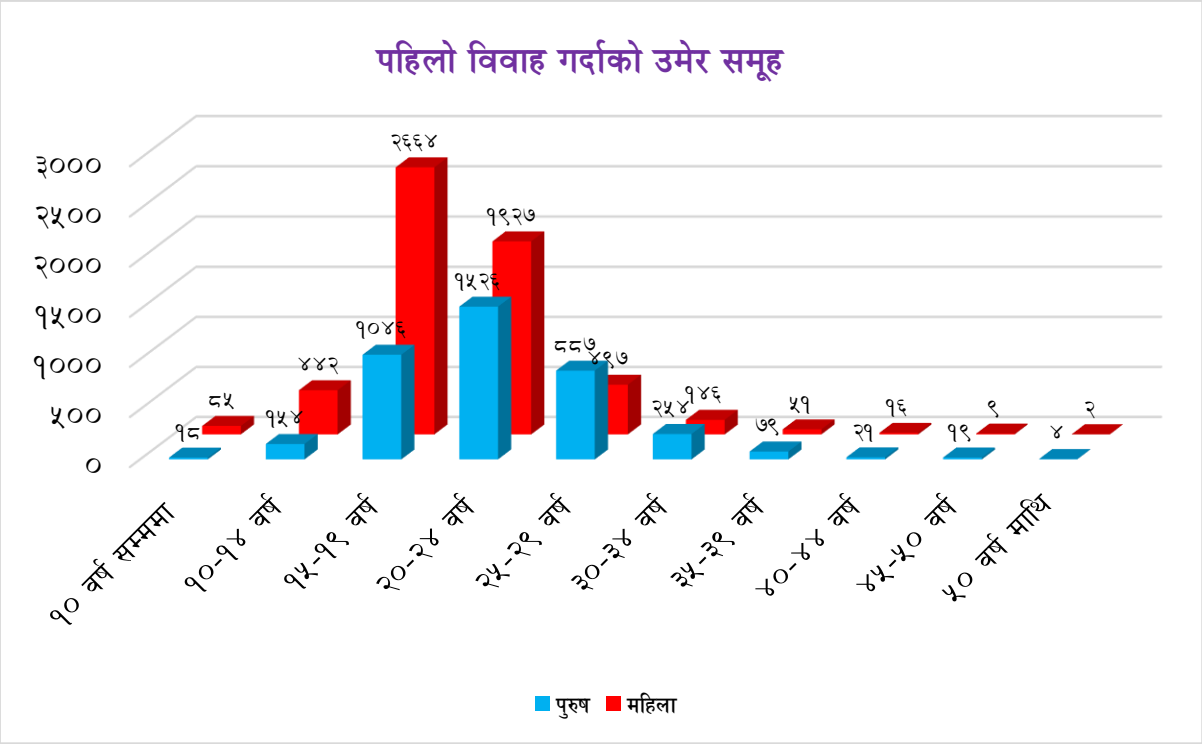

२०६८ सालको जनगणनाले बाल विवाहको समस्या देखाए पनि समयको रफ्तार सँगै विवाहको उमेर छनौट गरी उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणाको विकास भईसकेको छ । पछिल्लो समयमा शिक्षा तथा चेतनाको विकासले बाल विवाहको समस्या कम हुँदै गएको छ । यद्यपि गाउँमा गलत सामाजिक परम्परा र मूल्य मान्यताका कारण नाबालक अवस्थामा नै विवाह गरिदिने चलनको साथै पछिल्लो समय आफुखुसी उमेर अगावै विवाह गर्ने प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ जसलाई समाधान गर्न सरकार र सरोकारवालाहरुले उचित शिक्षा तथा चेतनामूलक कार्यक्रमको प्रचार प्रसार गरी नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.६ जातजाती समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

गाउँपालिकामा सामाजिक संरचनाको दृष्टीकोणबाट विविधता रहेको पाइन्छ । गाउँपालिकाको सामाजिक संरचना हेर्दा बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुजातिय संरचना रहेको देखिन्छ । यस गाउँपालिकामा विभिन्न जातजाति, समूहअनुसार जनसंख्याको अवस्थालाई हेर्दा सबैभन्दा बढी लिम्बु जाति ६,४७५ जना (३३.५८ प्रतिशत), दोस्रोमा मगर ३,०५९ (१५.८६ प्रतिशत) र तेस्रोमा क्षेत्री २,२१३ (११.४८ प्रतिशत), याक्खा १,६९४ (८.७८ प्रतिशत), तामाङ १,२५४ (६.५० प्रतिशत) रहेका छन् त्यस्तै पहाडी ब्राम्हण, राई, कामी, नेवार, दमाई/ढोली, माझी लगायतका जातजातिको बसोबास रहेको छ जसको विस्तृत विवरण तालिका तथा स्तम्भ चित्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ११ : चौबिसे गाउँपालिकाको जनसंख्या र जातको विवरण

क्र.स.	जातजाति	जनसंख्या	प्रतिशत	क्र.स.	जातजाति	जनसंख्या	प्रतिशत
१	लिम्बु	६४७५	३३.५८	९	याम्फू	६३२	३.२८
२	मगर	३०५९	१५.८६	१०	नेवार	६२५	३.२४
३	क्षेत्री	२२१३	११.४८	११	दमाई/ढोली	३२४	१.६८
४	याक्खा	१६९४	८.७८	१२	माझी	२३५	१.२२
५	तामाङ	१२५४	६.५०	१३	आदिवासी/जनजाती अन्य	२०५	१.०६
६	ब्राम्हण (पहाडी)	८९४	४.६४	१४	दलित अन्य	१३८	०.७२
७	राई	६८७	३.५६	१५	अन्य	१८२	०.९४
८	कामी	६६६	३.४५	जम्मा		१९२८३	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

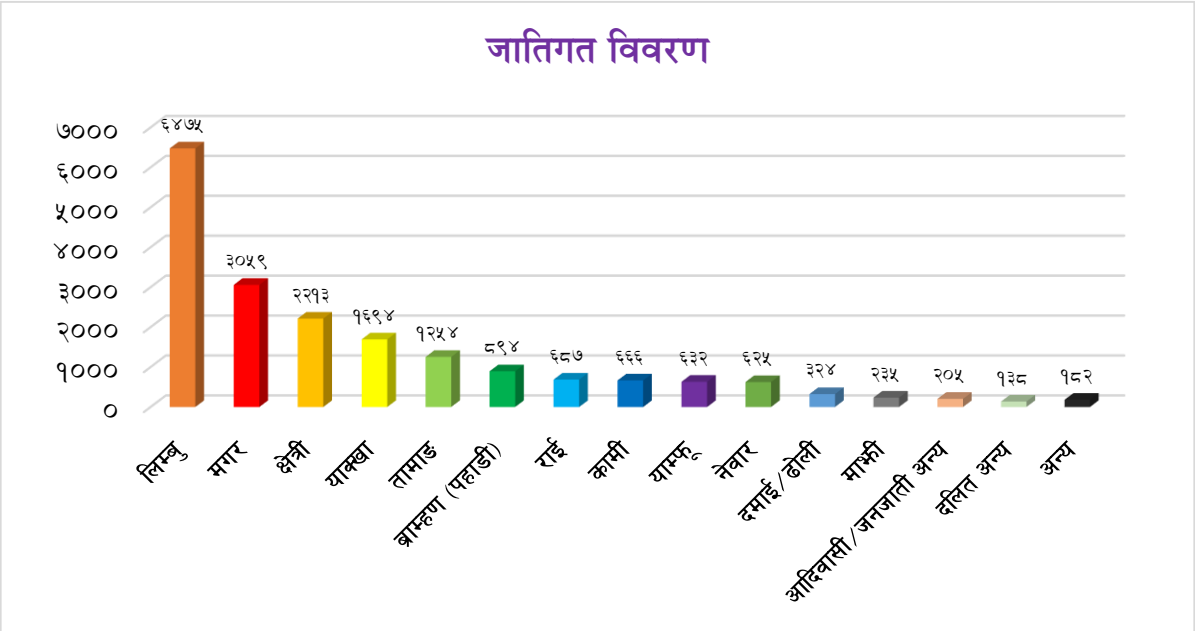

३.७ मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण

नेपाल एक बहु-जातिय, बहु-भाषीय र बहु-साँस्कृतिक विशेषता बोकेको राष्ट्र हो । त्यसैले यहाँ जात भाषा र संस्कृतिमा विविधता पाईन्छ। नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ मा देहाय बमोजिम भाषा तथा संस्कृतिको हकको व्यवस्था गरिएको छ ।

(१) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

(३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

यसै अनुरुप यस चौबिसे गाउँपालिकामा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले बोल्ने विभिन्न मातृभाषाहरूमा विविधता रहेको पाइन्छ। गाउँपालिकामा विशेषत लिम्बु, नेपाली, मगर, याक्खा, तामाङ लगायतका भाषा बोल्ने गरेको देखिन्छ । यसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १२ : मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण

क्र.सं.	मातृभाषा	जनसंख्या	प्रतिशत
१	लिम्बु	६२९३	३२.६३
२	नेपाली	५५८६	२८.९७
३	मगर	३०४६	१५.८
४	याक्खा	१५०७	७.८१५
५	तामाङ	११९४	६.१९२
६	याम्फु/याम्फे	७६०	३.९४१
७	राई	४१२	२.१३७
८	अन्य	४६७	२.४२२
९	उल्लेख नगरिएको	१८	०.०९३
जम्मा		१९२८३	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा चौबिसे गाउँपालिकामा लिम्बु भाषा बोल्नेहरुको संख्या सबैभन्दा बढी अर्थात ६,२९३ (३२.६३ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी नेपाली भाषा बोल्नेहरुको संख्या ५,५८६ (२८.९७ प्रतिशत), मगर भाषा बोल्नेको संख्या ३,०४६ (१५.०८ प्रतिशत) रहेको छ । लिम्बु र नेपाली भाषाको वर्चश्व रहेको यस चौबिसे गाउँपालिकामा याम्फु/याम्फे, राई, मैथिली, नेवार र अन्य भाषा बोल्नेहरुको संख्या तुलनात्मक रुपमान्यून रहेको देखिन्छ । सबै आ-आफ्ना मातृभाषा बोल्नेहरूले समेत सरकारी भाषाको रुपमा नेपाली भाषालाई राम्ररी बोल्ने र बुझ्ने गरेको देखिन्छ। माथि उल्लेखित विवरण लाई तल स्तम्भ चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

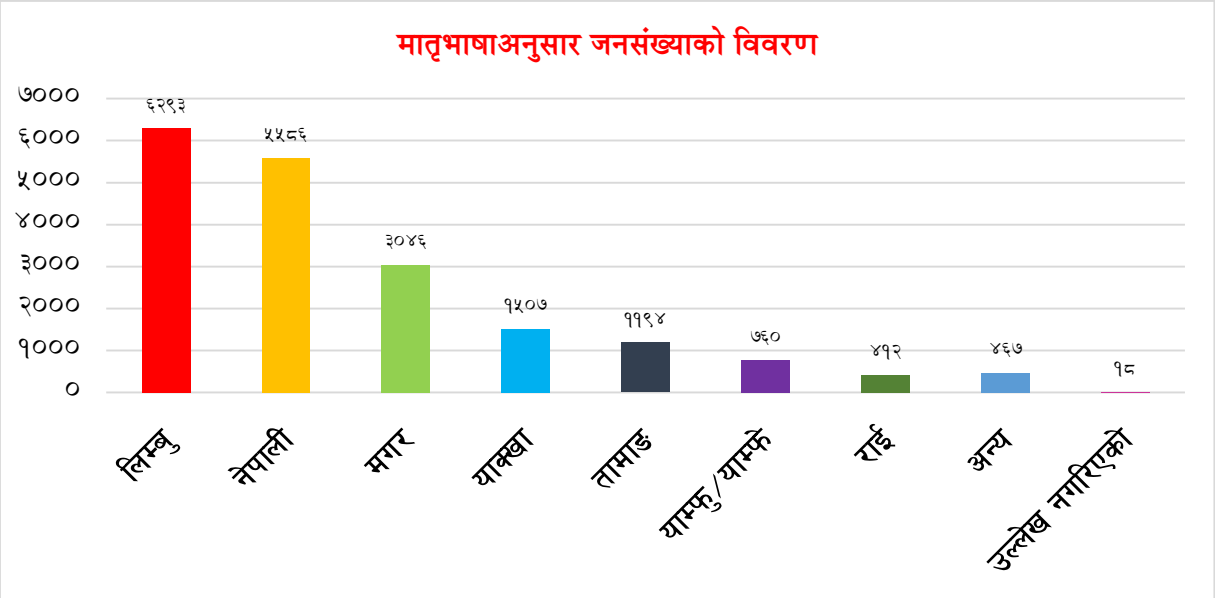

(क) आदिवासी

आदिवासी/जनजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन २०५८ अनुसार आदिवासी जनजाती भन्नाले आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै साँस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएका ५८ जाति वा समुदायलाई बुझिन्छ ।

यस गाउँपालिकाको कुल जनसंख्या १९,२८३ मध्ये ७७.०९ प्रतिशत (१४,८६६ जना) जनसंख्या आदिवासी - लिम्बु, मगर, याक्खा, तामाङ्ग, राई, नेवार, याम्फु, माझी) आदि रहेका छन् । जसमा सबैभन्दा बढी लिम्बु जातिको संख्या ६,४७५ (३३.५८ प्रतिशत) रहेको पाइन्छ। मुख्यत: कृषि पेशामा संलग्न यी समुदायमा साक्षरता प्रतिशत तुलनात्मक रुपमा न्यून रहेको छ। यी समुदायद्वारा चौबिसे गाउँपालिकाको मौलिक संस्कृतिलाई जिवन्त राख्न सहयोग पुऱ्याएको देखिएतापनि यो समुदाय सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिक विकासको दृष्टिकोणले पछाडि परेको देखिन्छ। चौबिसे गाउँपालिकाको विकासको लागि यो समुदायलाई हालको अवस्थाबाट माथि उठाउन क्षमता विकास, शसक्तिकरण जस्ता विशेष कार्यहरुको पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ।

(ख) उत्पीडित तथा सिमान्तकृत समुदाय

नेपालको संविधानको भाग ३४ अन्तर्गत धारा ३०६ को (ड) मा सीमान्तकृत समुदाय भन्नाले राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक रुपले पछाडि पारिएका विभेद र उत्पीडन तथा भौगोलिक विकटताको कारणले सेवा सुविधाको उपभोग गर्न नसकेका वा त्यसबाट वञ्चित रहेका संघीय कानून बमोजिमको मानव विकासको स्तर भन्दा न्यून स्थितिमा रहेका समुदाय सम्झनु पर्दछ भनि उल्लेख गरेको छ ।

जात जातिको हिसावले चौबिसे गाउँपालिकामा तेस्रो ठुलो समुदायको रुपमा रहेका उत्पीडितहरूले लगभग ५.८५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ। सामाजिक विभेदका रुपमा छुवाछुत जस्तो अमानवीय भेदभाव भोगिरहेको यो समुदायले राजनितिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा समेत उपेक्षाको सिकार हुनु परेको छ। यस समुदायका प्रा.वि., नि.मा.वि र मा.वि.मा अध्ययन गर्ने छात्रछात्राहरूको संख्या भने तुलनात्मक रुपमा कम रहेको छ । परम्परागत शिल्पको धनी यो समुदायले आफ्नो सिपलाई आर्थिक विपन्नता र सामाजिक उपेक्षाका कारण पनि अघि बढाउन नसकेको पाइन्छ। मुलुकी ऐन २०२० को कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत जातीय छुवाछुतलाई कानूनी अपराधको रुपमा परिभाषित गरिएको ५ दशक भन्दा बढी हुन लाग्दा पनि उत्पीडित र उपेक्षित समुदायले सार्वजनिक स्थल (मन्दिर) हरूमा प्रवेशका लागि स्थानीय निकायहरूसँग मिलेर चरणबद्ध अभियान संचालन गर्नुपर्ने अवस्था कायमै रहेको छ। निजामती सेवा र गैर सरकारी सेवामा पनि यो समुदायको उपस्थिति अत्यन्तै न्युन छ। त्यसै गरी राजनितिक क्षेत्रमा २०४६ साल यता यो समुदायले आफ्ना सामुदायिक संगठनहरू समेत निर्माण गरेको पाइन्छ। राजनितिक नेतृत्वमा भने सीमित व्यक्तिहरूमात्र यस समुदायको प्रतिनिधित्व गरिरहेका छन्। यस समुदायका अधिकांश व्यक्तिहरू अदक्ष र अर्धदक्ष जनशक्ति कै रुपमा ज्याला, मजदुरी गरेर जीवनयापन गरिरहेको पाइन्छ। चौबिसेको विकासको लागि यो समुदायलाई अहिलेको अवस्थाबाट माथि उठाउन विशेष अभियानको नै थालनी गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

३.८ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

नेपालमा धार्मिक स्वतन्त्रता र विविधता रहेको छ अझै विधिवतरुपमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, ले मिति २०६३ जेठ ४ पुर्नस्थापित संसदको ऐतिहासिक घोषणाले नेपाललाई एक धर्म निरपेक्ष राष्ट्रको रुपमा घोषणा गरेको छ । त्यस्तै नेपालको संविधान २०७२ को प्रस्तावनामा नेपाललाई एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गर्ने उल्लेख गरिएको छ। फलस्वरुप नेपालमा धार्मिक स्वतन्त्रता र सौहार्दता रहेको पाईन्छ।

धर्म अनुसार जनसंख्याको वितरणलाई अध्ययन गर्दा यस गाउँपालिकाका अधिकांश मानिसहरूले किराँत धर्म र संस्कृतिलाई अपनाएको देखिन्छ। अन्य समुदायको भने आफ्नै भाषा, रहनसहन, भेषभुषा एवं परम्परा र संस्कार रहेको पाईन्छ। पहाडी समुदायहरूबाट वेदमूलक आर्य-संस्कृतिका विधि-विधान र धर्म शास्त्र जस्तै रामायण,

महाभारत, पूराण आदि ग्रन्थहरूको आधार मानी ती बिषयवस्तुहरूलाई लोकभाषा, लोकलय, लोकधुन, र लोकशैलीमा ढालेर लोकजीवनको सेरोफेरोसंग तादात्म्य मिलाई आफ्नोपन झल्काउने गरी दोहोरी, लोकगीत आदिको रुपमा विभिन्न विशिष्ट अवसरहरूमा प्रस्तुत गरिन्छ। गाउँपालिकामा विभिन्न समुदायका मानिसहरुको बसोबास रहेको हुनाले उनीहरुका आआफ्नै चाडपर्वहरु छन् । जस्तै हिन्दूधर्मावलम्बीहरुले बडादशैं, तिहार, रामनवमी, महाशिवरात्री, हरितालिका, श्रीपञ्चमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, विवाह पञ्चमी, होली, चैते दशैं, साउने-माघे संक्रान्ति, मातातीर्थ औंसी, अक्षय तृतीया, हरिशयनी-हरिबोधनी एकादशी, नागपञ्चमी, रक्षाबन्धन (जनैपूर्णिमा), कुशे औंसी, बालाचतुर्दशी, कोजाग्रत पूर्णीमा, श्री स्वस्थानी पूर्णिमा, नयाँ वर्ष सोह्रश्राद्ध, कूल-थानी पूजाआदि चाडपर्वहरु मनाउने गर्दछन् । बौद्ध धर्मावलम्बीहरुले बुद्धजयन्ती तथा विभिन्न ल्होसार पर्व, तिहार आदि मनाउने गर्दछन् । क्रिश्चियनहरुले क्रिशमस डे, अंग्रेजी नयाँ वर्ष, भ्यालेनटाईने डे आदि मनाउने गर्दछन् ।

तालिका नं. १३ : धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

क्र.सं.	धर्म	जनसंख्या	प्रतिशत
१	किराँत	८८४५	४५.८७
२	हिन्दु	६४०७	३३.२३
३	बौद्ध	३५६८	१८.५०
४	क्रिश्चियन	३१६	१.६४
५	उल्लेख नगरिएको	१३०	०.६७
६	अन्य	१६	०.०८
७	इस्लाम	१	०.०१
	जम्मा	१९२८३	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकाको धर्मअनुसार जनसंख्याको तथ्यांकलाई देखाइएको छ। धार्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा यस गाउँपालिकामा सबैभन्दा बढी किराँत धर्मावलम्बीहरू रहेका छन्। पछिल्लो जनगणना अनुसार यहाँको कुल जनसंख्या १९,२८३ जनामा ४५.८७ प्रतिशत (८,८४५ जना) किराँत धर्मावलम्बीहरु रहेका छन् । त्यस्तै हिन्दु धर्मावलम्बीहरु ३३.२३ प्रतिशत (६,४०७ जना), बौद्ध धर्मावलम्बीहरु १८.५० प्रतिशत (३,५६८ जना) रहेका छन् । क्रिश्चियन, ईस्लाम तथा अन्य धर्म मान्नेहरुको संख्या तुलनात्मक रुपमा कम देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण तालिका र तल स्तम्भमा प्रस्तुत गरीएको छ ।

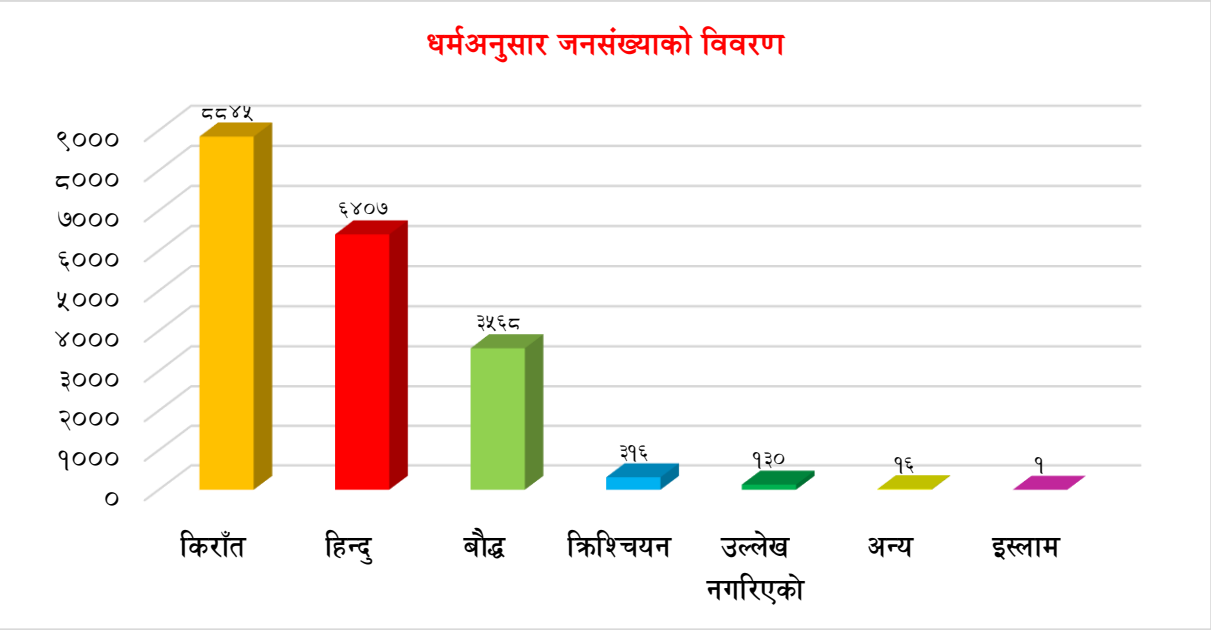

३.९ परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १४ : परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	निजी	भाडा	संस्थागत	अन्य	जम्मा
१	३८४	५९	२	१	४४६
२	६१८	३०	०	४	६५२
३	४४५	६	०	१८	४६९
४	३९७	३	१	४	४०५
५	६६४	२	१	२४	६९१
६	५६९	५६	४	१८	६४७
७	५३५	३४	७	८	५८४
८	६१४	२२	३	९	६४८
जम्मा	४,२२६	२१२	१८	८६	४,५४२
प्रतिशत	९३.०४	४.६७	०.४०	१.८९	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण देखाइएको छ। यस गाउँपालिकामा जम्मा ४,५४२ घरधुरीहरुमध्ये आफ्नो स्वामित्वमा रहेको घरधुरी संख्या ४,२२६ (९३.०४ प्रतिशत), भाडामा बस्ने घरधुरी संख्या १२१ (४.६७) प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यस्तै संस्थागत घरधुरी १८ (०.४० प्रतिशत) र अन्य घरधुरीको संख्या ८६ (१.८९ प्रतिशत) रहेका छन्। यसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

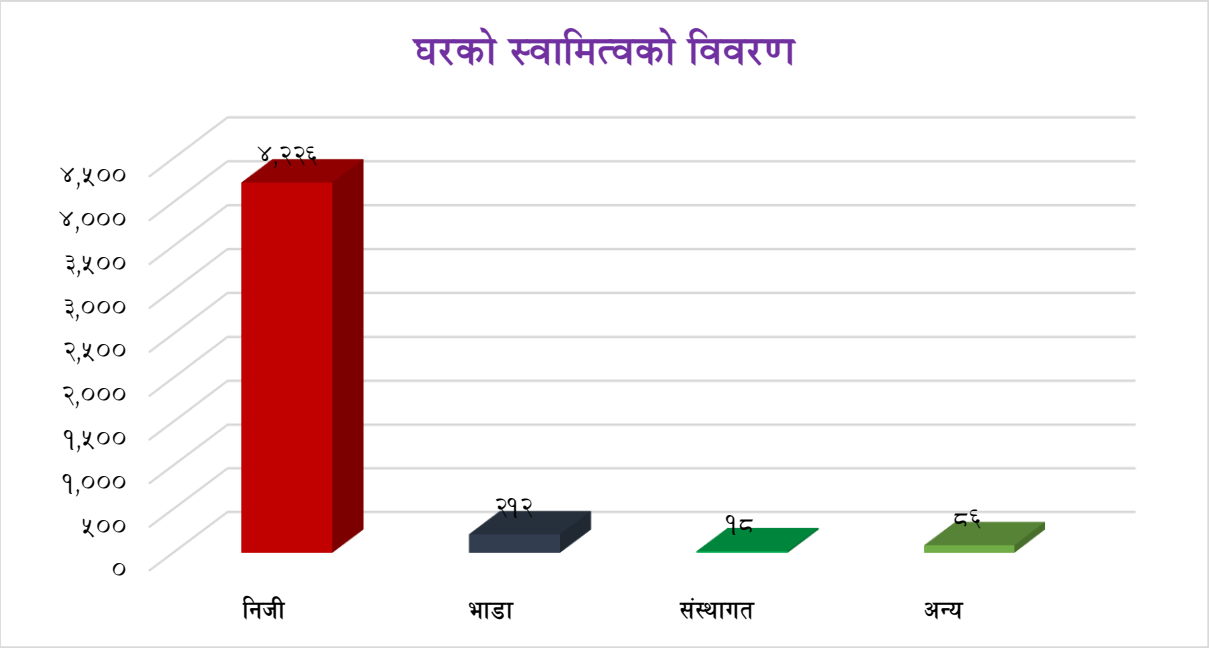

३.१० घरमूलीको लैङ्गिक विवरण

चौधौं योजनामा उल्लेख भए अनुसार महिला घरमूली २५.७ प्रतिशत, सम्पतिमाथि महिलाको स्वामित्व २६ प्रतिशत, महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत र श्रम सहभागिता दर ५४ प्रतिशत रहेको राष्ट्रिय तथ्याङ्क छ। स्थानिय सरकारको रुपमा गठित चौबिसे गाउँपालिको महिला घरमूलीको विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. १५ : घरमुलीको लैङ्गिक विवरण

वडा	पुरुष	महिला	जम्मा
१	३०८	१३८	४४६
२	४००	२५२	६५२
३	३२४	१४५	४६९
४	२८६	११९	४०५
५	४६९	२२२	६९१
६	३८७	२६०	६४७
७	३६२	२२२	५८४
८	४५९	१८९	६४८
जम्मा	२९९५	१५४७	४५४२
प्रतिशत	६५.९४	३४.०६	१००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

वि.सं. २०६८ सालको केन्द्रीय तथ्यांक विभागको नतिजाअनुसार जम्मा ४,५४२ घरधुरी संख्या रहेको यस गाउँपालिकामा ६५.९४ प्रतिशत घरमा चाहिँ पुरुषहरु नै घरमुली भएर घरको मुख्य जिम्मेवारी लिइएको पाइन्छ भने ३४.०६ प्रतिशत महिलाहरु घरमुली भई घरको मुख्य जिम्मेवारी लिइएको देखिन्छ । चौबिसे गाउँपालिकाको वडागतरुपमा लैङ्गिक घरधुरीको तुलना गर्दा वडा नं. २ मा सबै भन्दा बढी महिला घरमुली रहेको देखिन्छ भने वडा नं. ४ मा सबैभन्दा कम महिला घरमुली रहेको देखिन्छ । यो अवस्था समग्र देशको अवस्थासंग मिल्दोजुल्दो नै देखिन्छ । लैङ्गिक आधारमा घरमुलीको संख्या पुरुष र महिलाको बीचमा अन्तर देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

३.११ महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १६ : महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	भएको	नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	४४	४०२	०	४४६
२	६१	५९१	०	६५२
३	३९	४३०	०	४६९
४	२३	३८०	२	४०५
५	४८	६४१	२	६९१
६	४५	६००	२	६४७
७	२४	५६०	०	५८४
८	५४	५८९	५	६४८
जम्मा	३३८	४,१९३	११	४,५४२
प्रतिशत	७.४४	९२.३२	०.२४	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण देखाइएको छ। जसमा महिलाको स्वामित्वमा भएको घरधुरी संख्या ३३८ (७.४४ प्रतिशत) र स्वामित्व नभएको घरधुरी संख्या ४,१९३ (९२.३२ प्रतिशत) रहेको छ भने उल्लेख नगरिएको घरधुरी संख्या ११ (०.२४ प्रतिशत) रहेको छ । अझै पनि महिलाको घरमा स्वामित्व नगन्य छ जबकी जनसंख्याको हिसाबमा पुरुष भन्दा महिलाको संख्या ९.५३ प्रतिशतले बढी छ तर घरको स्वामित्वमा केवल ७.४४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । चौबिसेको यो तथ्याकंले लैङ्गिक असमानताको अवस्थालाई देखाउँछ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

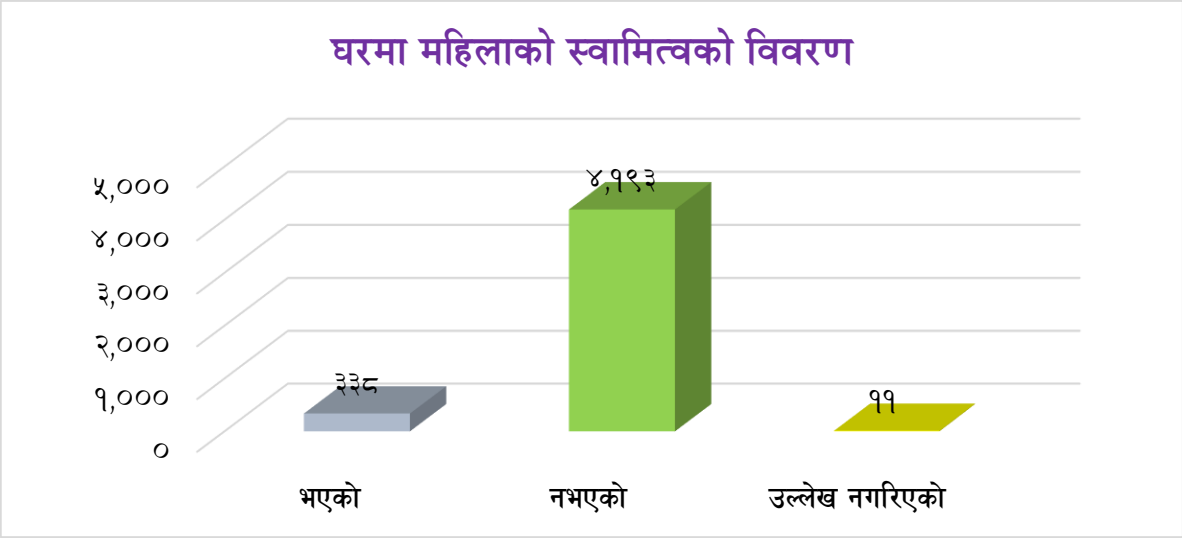

माथिको विवरण र स्तम्भलाई हेर्दा लैङ्गीक हिसाबले स्वामित्वको असमान स्थिति रहेको छ । चौबिसे गाउँपालिकाको यो विवरणले आजको आधुनिक समयमा समेत लैङ्गिक असमानताको स्थिति चित्रण गर्दछ । घरमा महिलाको स्वामित्व पुरुषको तुलनामा अत्यन्तै कम रहेको देखिन्छ । यस्तो खालको अन्तरलाई कम गर्न गाउँपालिकाले विशेष खालका कार्यक्रमहरु ल्याउनु पर्ने तथा जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३.१२ महिलाका नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १७ : महिलाको नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	भएको	नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	८७	३५९	०	४४६
२	१०४	५४८	०	६५२
३	७२	३९७	०	४६९
४	५६	३४७	२	४०५
५	१०३	५८६	२	६९१
६	१२७	५१८	२	६४७
७	६२	५२२	०	५८४
८	११८	५२५	५	६४८
जम्मा	७२९	३,८०२	११	४,५४२
प्रतिशत	१६.०५	८३.७१	०.२४	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस चौबिसे गाउँपालिकामा जग्गामा महिलाको स्वामित्व भएको विवरण अनुसार जग्गामा स्वामित्व भएको महिलाको घरधुरी संख्या ७२९ (१६.०५ प्रतिशत) र जग्गामा स्वामित्व नभएको महिलाको घरधुरी संख्या ३,८०२ (८३.७१ प्रतिशत) रहेको छ । विवरणले घरमा महिलाको स्वामित्व भन्दा जमिनमा केही बढी देखिन्छ ।

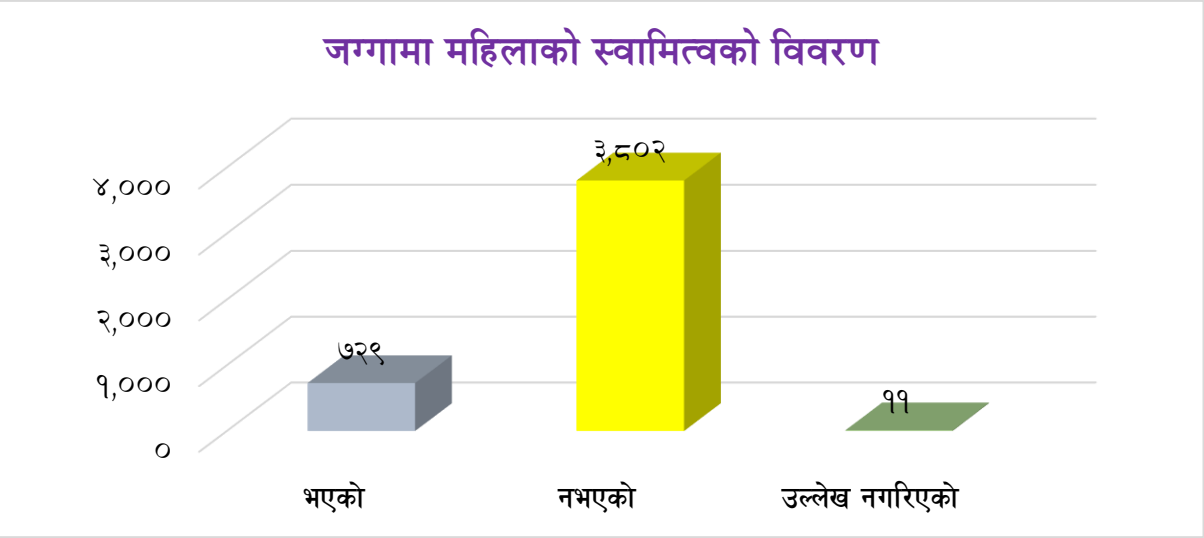

माथिको विवरण र स्तम्भलाई अध्ययन गर्दा जमिनमा महिलाको स्वामीत्वमा समानता कायम गर्न नेपाल सरकारले भूमि सम्बन्धी कारोबार गर्दा महिलाको नाममा केही छुट दिएको छ यसंले जमिनको स्वामित्वमा केही परिवर्तन भएको पाइन्छ। घरमा महिलाको स्वामित्व ७.४४ प्रतिशत रहेकोमा जमिनमा महिलाको स्वामित्व १६.०५ प्रतिशत रहेको छ यसको प्रमुख कारण सरकारले जमिन सम्बन्धी लागू गरेको नीति हो। यद्यपि लैङ्गिक आधारमा जग्गाको स्वामित्व पुरुषको तुलनामा महिलाको अत्यन्त कम देखिन्छ। यस ठुलो अन्तरलाई कम गर्न विशेष खालका महिला केन्द्रित कार्यक्रमहरु ल्याउनु पर्ने देखिन्छ।

३.१३ बाहिरी गारोको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. १८ : बाहिरी गारोका आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	काठ/फल्याक	बाँसजन्य सामग्री	काँचो इँटा	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	३८७	९	३	४७	०	०	०	४४६
२	३४२	३४	१२६	१४६	०	२	२	६५२
३	३२७	५	१	१३६	०	०	०	४६९
४	३५१	४	६	४०	०	१	३	४०५
५	४३५	१७	२०	२०९	२	७	१	६९१
६	४८१	४०	३९	७७	०	६	४	६४७
७	३९१	६०	२४	१०७	०	०	२	५८४
८	४४७	४९	३६	११४	०	०	२	६४८
जम्मा	३,१६१	२१८	२५५	८७६	२	१६	१४	४,५४२
प्रतिशत	६९.५९	४.८०	५.६१	१९.२९	०.०४	०.३५	०.३१	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तथ्यांकलाई हेर्दा यस चौबिसे गाउँपालिकामा परिवारले प्रयोग गरेको घरको बाहिरी गारोको आधारमा माटोको जोडाइ इँटा तथा ढुंगाबाट बनेका गारोको सबैभन्दा धेरै घरधुरी संख्या ३,१६१ (६९.५९ प्रतिशत) छ भने सबैभन्दा कम काँचो इँटाले बनेका बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या २ (०.०४ प्रतिशत) रहेको छ। यसैगरी सिमेन्टको जोडाई भएको ईटा ढुङ्गाबाट बनेको गारोको घरधुरी संख्या २१८ (४.८० प्रतिशत), बाँसजन्य सामाग्रीबाट बनेको घरधुरी संख्या ८७६ (१९.२९ प्रतिशत), काठ तथा फल्याकबाट बनेका घरधुरी २५५ (५.६१ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरीएको छ।

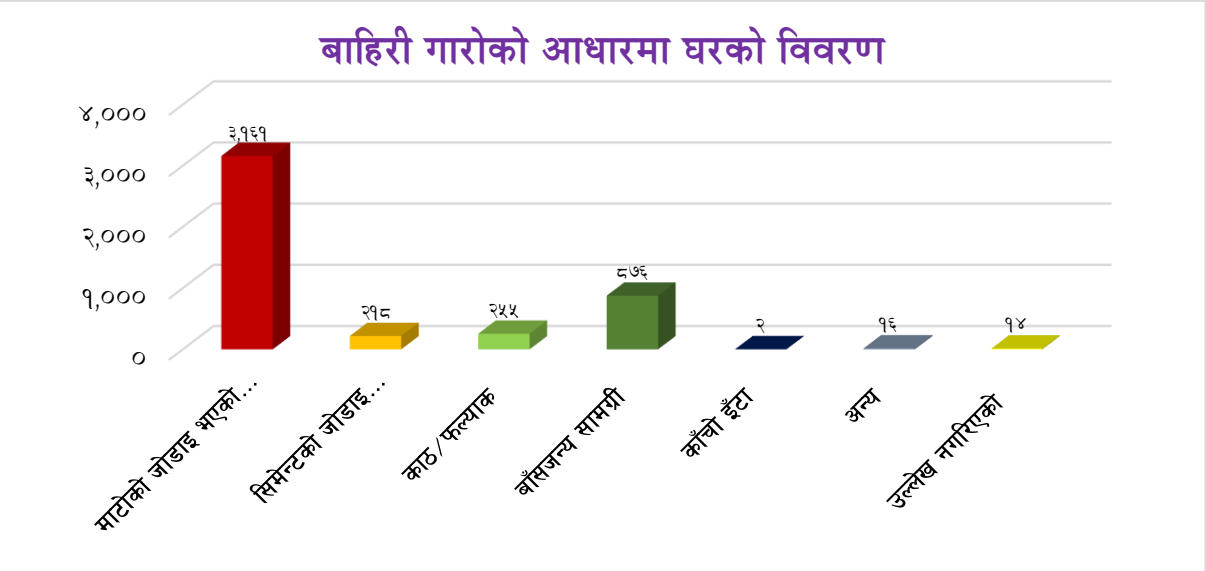

३.१४ छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. १९ : छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	खर/पराल/छूवाली	जस्ता/टिन/च्यादर	टायल/खपडा/झिँगटी/ढुङ्गा	सिमेन्ट/ढलान	काठ/फल्याक	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	१७५	२६८	१	१	०	०	१	४४६
२	४१९	२१९	०	०	९	१	४	६५२
३	३७९	८९	०	०	०	०	१	४६९
४	३५२	४६	०	०	३	०	४	४०५
५	४७५	२०९	४	२	०	०	१	६९१
६	२७३	३४४	२	२०	१	१	६	६४७
७	२७७	२८७	०	१८	०	०	२	५८४
८	४०५	२३६	२	२	०	०	३	६४८
जम्मा	२,७५५	१,६९८	९	४३	१३	२	२२	४,५४२
प्रतिशत	६०.६६	३७.३८	०.२०	०.९५	०.२९	०.०४	०.४८	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस चौबिसे गाउँपालिकामा भएका घरधुरीहरुलाई छानाको बनोटको आधारमा छुट्याउँदा खर/पराल/छ्वालीको छाना भएको घरधुरी सबै भन्दा बढी २,७५५ (६०.६६ प्रतिशत), जस्ता/टिन /च्यादरको छाना रहेको घर धुरी संख्या १,६९८ (३७.३८ प्रतिशत) रहेको छ। त्यसैगरी सबैभन्दा थोरै टायल/खपटा/झिँगटीको छाना भएको घरधुरी सबै भन्दा कम ९ (०.२० प्रतिशत) रहेको छ। विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ। उल्लेखित विवरणलाई तल स्तम्भमा प्रस्तुत गरिएको छ।

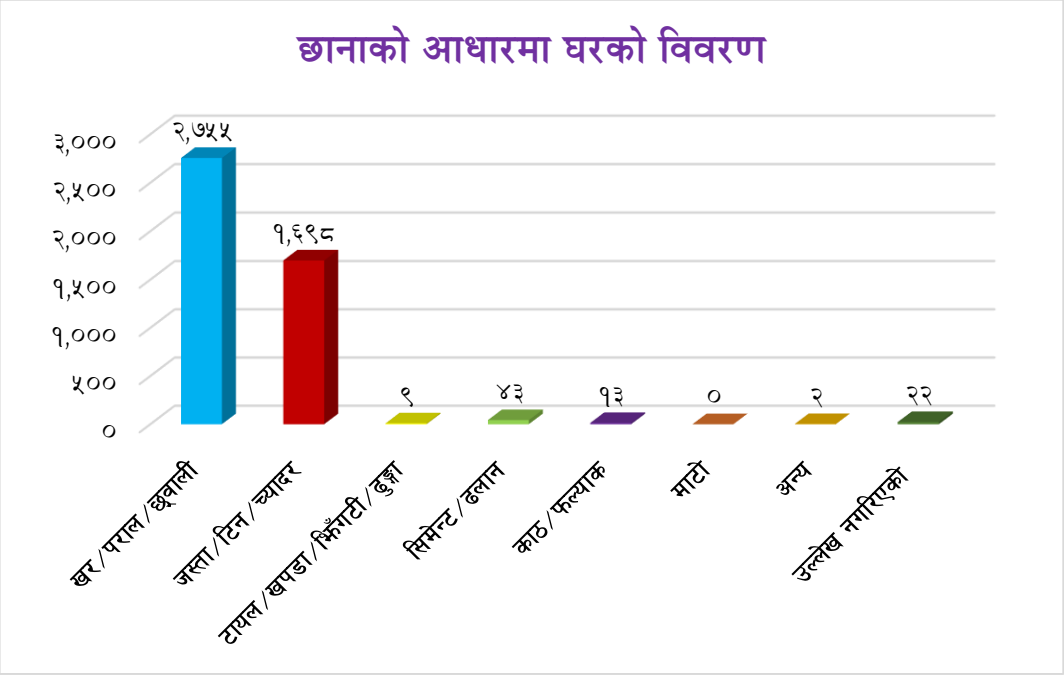

३.१५ जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. २० : जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	ढलान पिल्लरसहितको	काठको खम्बा गाडेको	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	३८८	४	१	४४	९	०	४४६
२	२१६	१७	१	४१४	३	१	६५२
३	३२४	३	०	१४२	०	०	४६९
४	३६०	३	२	३५	२	३	४०५
५	४५५	२	०	१८६	४७	१	६९१
६	५०४	७	२४	६४	४४	४	६४७
७	४३२	४८	१	९८	३	२	५८४
८	५०४	४६	०	९६	०	२	६४८
जम्मा	३,१८३	१३०	२९	१,०७९	१०८	१३	४,५४२
प्रतिशत	७०.०८	२.८६	०.६४	२३.७६	२.३८	०.२९	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा रहेका घरको जगमा प्रयोग भएको सामाग्री के कस्ता छन् भन्ने विवरण प्रस्तुत भएको छ । चौबिसे गाउँपालिकामा घरको जगको बनावट हेर्दा माटोको जोडाई भएको ईटा ढुङ्गाको जग भएको घरधुरी ३,१८३ (७०.०८ प्रतिशत) सबैभन्दा बढी रहेको छ भने ढलान पिल्लरसहितको जग भएका घरधुरी संख्या सबैभन्दा कम अर्थात् २९ (०.६४ प्रतिशत) छन् । काठको खम्बा गाडेको जग भएको घरको संख्या १,०७९ (२३.७६ प्रतिशत) र सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा तथा ढुंगाको जग भएका घरधुरी १३० (२.८६ प्रतिशत) रहेको छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

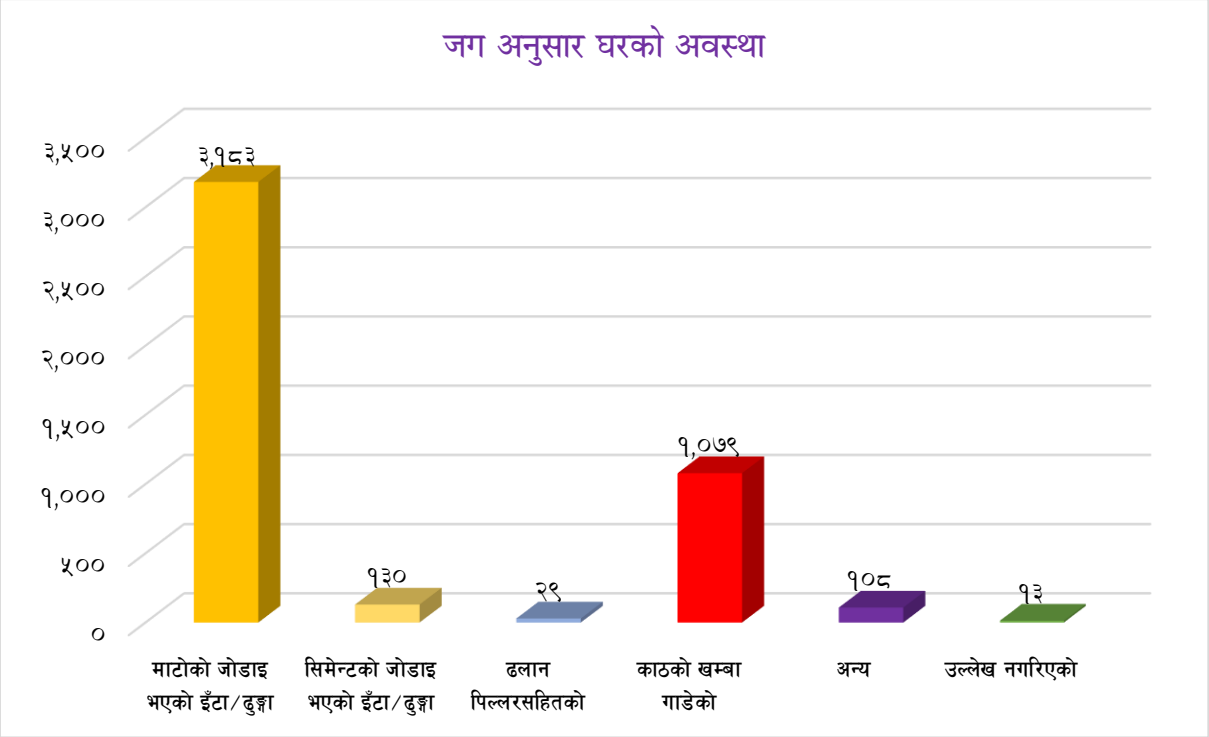

(क) घर निर्माणका किसिमहरू

चौबिसे गाउँपालिका भित्र रहेका भवनको स्वरुपलाई हेर्दा घरको बाहिरी गारो, छाना तथा जगमा विभिन्न समाग्रीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । गाउँपालिकामा घरको बाहिरी गारोको आधारमा माटोको जोडाइ इँटा तथा ढुंगाबाट बनेका गारोको सबैभन्दा धेरै घरधुरी ६९.५९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी गाउँपालिकामा भएका घरधुरीहरुलाई छानाको बनोटको आधारमा छुट्याउँदा खर/पराल/छ्वालीको छाना भएको घरधुरी सबै भन्दा बढी ६०.६६ प्रतिशत र जगको बनावट हेर्दा माटोको जोडाई भएको ईटा ढुङ्गाको जग भएको घरधुरी ७०.०८ प्रतिशत सबैभन्दा बढी रहेको छ भने ढलान पिल्लर सहितको जग भएका घरधुरी संख्या सबैभन्दा कम अर्थात् ०.६४ प्रतिशत रहेका छन् ।

(ख) भवन संवेदनशीलता

अवैज्ञानिक तथा परम्परागत ढंगले बनेका घरहरुमा भूकम्पीय संवेदनशीलता भएको हाम्रो देशमा भूकम्पीय जोखिमको संवेदनशलितामा वृद्धि गरेको छ । निश्चित स्तरको जमिन कम्पन गहनता सिर्जना भएको अवस्थामा तोकिएको स्तरको संरचनागत क्षतिलाई कुनै वस्तुले धान्न सक्ने सम्भावनालाई उक्त वस्तुको संवेदनशीलताका रुपमा परिभाषित गरिएको छ। भवन, अत्यावश्यक सुविधाहरु, लाइफलाइन आदिको उपलब्धताका आधारमा संवेदनशीलता विश्लेषण गर्न सकिन्छ र संवेदनशीलता मूल्याङ्कन गर्न लागिएको वस्तुमा आधारित रहेर विभिन्न विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

३.१६ बसाई सराईको अवस्था

कुनै पनि स्थानमा जनसंख्या परिवर्तन हुने कारणहरुमध्ये बसाइसराई एक प्रमुख कारण मानिन्छ । पहाडका जिल्लाहरु बाट तराईमा बसाई सराईको इतिहास वि.सं. २०१९ साल देखि प्रारम्भ भएको मान्न सकिन्छ। यहाँका अधिकांश मानिसहरु विभिन्न अवसर र रोजगारीको खोजीमा तराई तथा काठमाडौँ उपत्यका तथा देश भित्र वा देश बाहिरस्थाई वा अस्थाई रुपमा बसाई सरेर जाने प्रवृत्ति क्रमश बढ्दै गएको पाइन्छ । यसरी बसाई सर्नुका विभिन्न कारणहरु छन् । ती मध्ये मुख्य कारण अवसर आर्थिक अवसर, शिक्षा, द्वन्द्व, सामाजिक कारण, व्यापार र रोजगार हुन् ।

बेरोजगारीको समस्या गाउँपालिकाको प्रमुख समस्याको रुपमा रहेको परिप्रेक्ष्यमा काम गर्ने उमेरका युवाहरू विदेसिने क्रम समेत गाउँपालिकाबाट बढ्न थालेको छ। खुला सिमानाको उपयोग गर्दै निर्वाधरुपले भारत आवतजावत गर्न सकिने साथै विगत केहि वर्षयता अरब, कतार लगायतका देशहरुमा रोजगारीका लागि जाने हुँदा निश्चित रुपमा गणना गर्न नसकिएका विदेशिने युवाहरूको संख्या निकै ठुलो रहने गरेको छ। उपर्युक्त सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्दा गाउँपालिकाको लागि बसोबासको व्यवस्थित र दीर्घकालिन योजना बनाउनु आवश्यक देखिन्छ।

३.१७ व्यक्तिगत घटना दर्ताको बार्षिक विवरण

नागरिकले आफ्नो व्यक्तिगत अधिकार उपयोग गर्न कानूनी मान्यताहरु पालना गर्नु पर्ने हुन्छ। नागरिकता, राहदानी, वा अन्य परिचयपत्र लिन, रोजगारी वा उद्यम गर्न, विदेश जान निश्चित कानूनी मान्यता पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि सरकारले प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउँछ । जन्म, मृत्यु, बसाई, सराई विवाह र सम्बन्ध विच्छेद जस्ता घटना दर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानले नागरिकलाई विभिन्न अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसको प्रस्थान विन्दु भनेकै व्यक्तिगत घटना अनिवार्य दर्ता हो । राष्ट्रिय तथ्याङ्क बनाउने यसको विश्वव्यापी मान्यता हो । कहाँ कति जन्मे, कतिको मृत्यु भयो कतिले बसाईसराई गरे, कतिको सम्बन्ध विच्छेद भयो भन्ने कुराको जानकारी राज्यले पाउनु पर्छ। यसको आधारमा सरकारले नीति बनाउने हुँदा जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

खण्ड - ४ : भू-उपयोग

४.१.गाउँपालिकाको भू-उपयोग

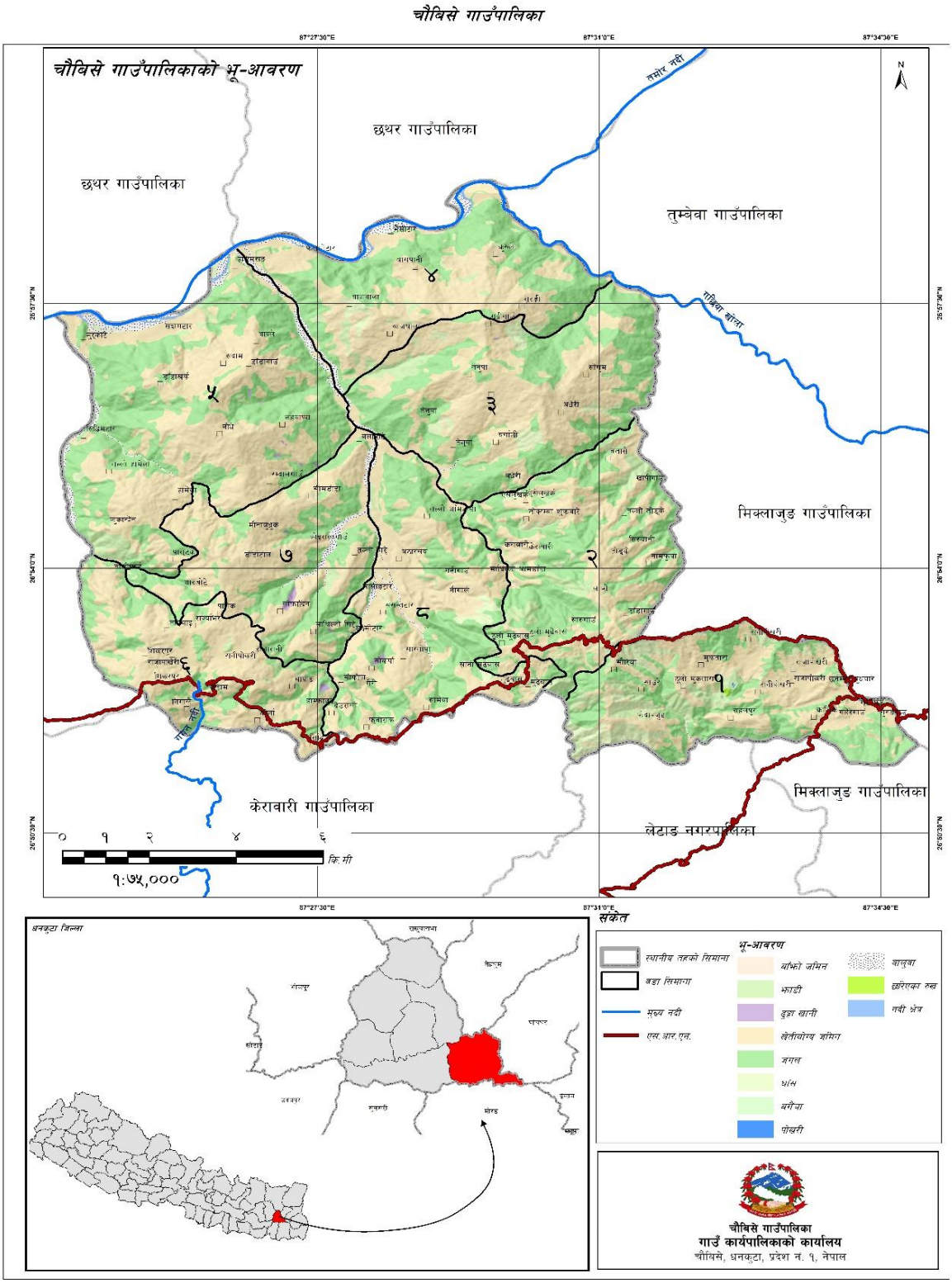

नक्सा नं. ११ : गाउँपालिकाको भू-उपायोग

चौबिसे गाउँपालिकाको विद्यमान भू-उपयोग हेर्दा गाउँपालिकाको ५०.८१ प्रतिशत (७४.७८ वर्ग कि.मि.) जग्गा हाल खन-जोत हुने उपयुक्त जमिनको रुपमा रहेको छ भने ३९.५७ प्रतिशत (५८.८३ वर्ग कि.मि.) वनले ओगटेको छ । खेतीयोग्य जमिन मध्ये अधिकांश जमिन मौसमी वर्षामा निर्भर रहेको छ । गाउँपालिकामा बगिरहेका विभिन्न खोलानालाको किनारमा खेतीयोग्य जमिनको उर्वराशक्ति राम्रो रहेको छ। चौबिसे गाउँपालिकामा जल क्षेत्र (नदी/खोलानाला) ले ३.३२ प्रतिशत (३.४९ वर्ग कि.मि.) जमिन ओगटेको छ । गाउँपालिकामा माटोको बनावट, खेतीयोग्य जमिन, संरक्षित क्षेत्र, बस्तीयोग्य क्षेत्र आदिको विस्तृत अध्ययनको आधारमा गाउँपालिकाबासीहरुको आर्थिक हैसीयत वृद्धि गर्न र वातावरणमा प्रतिकुल असर पर्न नदिन के-कस्ता उत्पादन प्रणाली तथा नितीहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ, भन्ने सन्दर्भमा विस्तृत अध्ययन गरी योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । भू-उपयोगको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. २१ : भू-उपयोग विवरण

जमिनको किसिम	ओगटेको क्षेत्रफल	प्रतिशत
भीर/पाखा	०.२०	०.१४
खेतियोग्य जमिन	७४.७८	५०.८१
वन	५८.८३	३९.९७
घाँस	४.२९	२.९१
झाडी	४.७०	३.१९
छरिएका रुखहरु	०.०२	०.०१
बालुवा	३.८१	२.५९
जल क्षेत्र	०.५३	०.३६
जम्मा	१४७.१६	१००.००

स्रोत : नापी विभाग, २०७३

चित्र नं. ५ : राजारानी बजार क्षेत्र

४.२ वस्ती विकासको वर्तमान स्वरुप

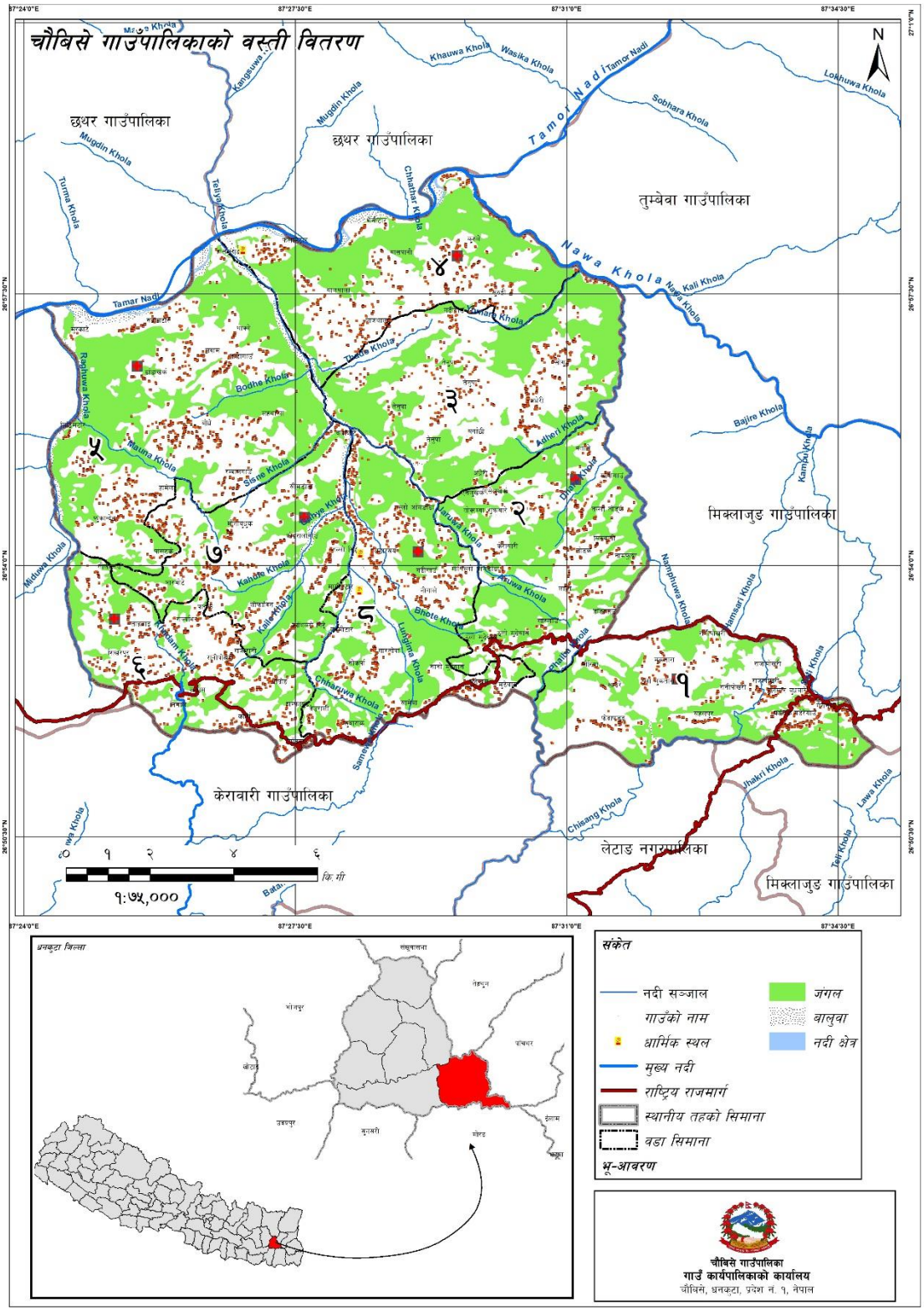

नक्सा नं. १२ : आवासीय क्षेत्र

चौबिसे गाउँपालिकाको जलवायुको आधारमा बसोबासको लागि उपयुक्त मानिएको छ। नेपाल सरकारले बजारोन्मुख वस्तीहरूमा हाट बजारको विकासको लागि केही आवश्यक छाना/सेड तथा भण्डारणको व्यवस्था गरिदिएमा ग्रामीण कृषि अर्थतन्त्रलाई बजार अर्थतन्त्रमा परिणत गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ। यसका अतिरिक्त एकातर्फ यी बस्तीहरूको छेउछाउको जमिनको समेत अप्रत्याशितरुपले मूल्य वृद्धि भइरहेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ भोलिका दिनहरूमा यस्तो बस्तीको लागि आवश्यक पर्ने खेलमैदान, पार्क जस्ता सार्वजनिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक जग्गाको योजना समयमा नै निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

गाउँपालिका क्षेत्रहरुको व्यवस्थित तवरले विकास गर्न प्रत्येक घडेरीमा आवत जावत गर्न मोटर वाटो, खुल्ला क्षेत्रका प्रावधान, चारपाटे आकार मिलेका घडेरीहरु लगायत भौतिक तथा पूर्वाधारको निर्माण सहितको व्यवस्थित वस्तीको विकास गर्न जग्गा एकीकरण वा सेवा सुविधा जस्ता कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु पर्दछ। यसरी जग्गा विकास कार्यक्रम संचालन गर्दा शहरी विस्तार क्षेत्र प्रस्तावना गरिएका क्षेत्रहरुलाई टेवा पुऱ्याउने हिसावले प्राथमिकता दिनु पर्दछ।

वस्ती विस्तारको क्रममा घर निर्माणको प्रवृतिलाई हेर्दा गाउँपालिकाको कुल ४,५४२ घरधुरी मध्ये, सिमेन्टको जोडाइ भएको इट्टा/ ढुङ्गाको जग भएको घरधुरी २.८६ प्रतिशत र पक्की पिलर भएका घरधुरी ०.६४ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। छानाको आधारमा पनि खर/पराल/छूवालीको छाना भएको घरधुरी ६०.६६ प्रतिशत रहेको छ भने सिमेन्टे/ढलान भएका घरधुरी ०.९५ प्रतिशत छन्।

४.३ वस्ती विकासमा देखिएका चुनौतीहरू

बढ्दो जनसंख्या सँगै तीब्र गतिमा विकास भैरहेको शहरोन्मुख ग्रामिण वस्तीहरूको योजनाबद्ध विकासमा देखिएका चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

- बस्तीहरूको विकासका लागि योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। बस्तीहरूमा सुविधा बर्गिकरण (Zoning) को आधारबाट आवास क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक खुला क्षेत्र, हरित क्षेत्र, अस्पताल विद्यालय तथा कार्यालय क्षेत्र आदि गरी शहरी क्षेत्र लगायत शहरोन्मुख एवं ग्रामीण क्षेत्रहरूको किटान गर्न सकिएको छैन। यस सम्बन्धमा बस्तीहरूको गुरुयोजना पहिले नै बनाई आवासिय क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, पार्क, उद्यान र खेल मैदान जस्ता सार्वजनिक क्षेत्र तथा कार्यालय एवं संघसंस्थाहरूको लागि क्षेत्र पहिले नै निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

- बस्तीहरूको प्राकृतिक वातावरणमा सुधारका लागि सार्वजनिक एवं निजी रुपमा बृक्षारोपण गर्न योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। विकासोन्मुख बस्तीहरूबाट निकास हुने फोहोरमैलालाई संकलन र प्रशोधन गरी बस्तीहरूको वातावरणलाई प्रतिकुल बनाउने कार्य रोक्नु पर्दछ।
- सार्वजनिक निर्माण कार्यहरूमा सम्बन्धित निकाय एवं कार्यालयहरू बिच समन्वय हुन नसकि पुर्वाधारहरूको दिगो निर्माण हुन सकेको छैन। यस सम्बन्धमा स्थानीय सरकार तथा नागरिक समाजसँग समन्वय हुनु जरुरी छ।

४.४ भू-क्षय संम्भावित क्षेत्र

गाउँपालिकाका नदी तथा खोला किनारका भागहरु भूक्षयको दृष्टिकोणले संवेदनशिल क्षेत्रमा पर्दछ। मानिसको अत्यधिक बसाई सराईका कारणबाट गाउँपालिका क्षेत्रमा परिरहेको वनविनासको चाप, अनियन्त्रित डढेलो, चरीचरन राख्ने प्रवृत्ति एवं खोला खानीबाट अव्यवस्थित ढंगले ढुंगा तथा बालुवाहरू झिक्नाले प्राकृतिक सन्तुलन बिग्रन गई बस्ती एवं खेती तर्फ अनियन्त्रित बाढीको प्रकोप केन्द्रीत भएको छ। खोलाको क्षमताभन्दा बढी मात्रामा नदीजन्य वस्तु निकासी भएकोले खोलाको सतह गहिरिदै जाँदा आसपासका क्षेत्रहरुमा कटान तथा भूक्षयको सम्भावना बढ्दो देखिन्छ । मूलत: गाउँपालिकाका खोलाहरूको वरिपरी नै केन्द्रीत भएर रहेको मानव बस्तीको मानवीय गतिविधिले र अनुत्पादक पशुहरूको चापले यो संवेदनशिल क्षेत्रमा भूक्षयको दृष्टिकोणले प्रतिकुल प्रभाव पारेको छ।

तल्लो क्षेत्रहरु जिल्लाकै प्रमुख उत्पादन क्षेत्रहरु पनि यस चौबिसे गाउँपालिकामा पर्दछन् । माटो पाँगो एवंम दोमट भएको हुँदा उत्पादन राम्रो हुन्छ। उच्च पहाडी क्षेत्रमा कडा खालको बलौटे र चुनढुङ्गा मिसिएको माटो भएकाले यस क्षेत्रमा भु-क्षय पहिरो जाने संभावना बढी हुन्छ भने मध्य भागमा पत्रे चट्टानमा रातो माटो मिसिएको माटो बढी भएको हुँदा यहाँ समेत भू-क्षय र पहिरोको दृष्टिले बढी संवेदनशील मानिन्छ।

भौगोलिक हिसाबले विषम कमजोर भूभाग र मध्यम खालको जलाधारीय अवस्थाले गर्दा यस गाउँपालिकामा पनि वर्षेनी भुक्षय, बाढी, पहिरो,नदी कटान हुने गरेको छ। कहिलेकाहीँ त स्थानीय जनताको ज्यान समेत लिने गरेको दुखदायी घटनाहरु चौबिसे वासीले भोग्नु परेको छ। यस तितो यथार्थलार्य मनन गरी भुक्षय र पहिरोको समस्याहरु र यसको कारण पहिल्याएर समाधानको लागि एक निकायलाई मात्र जिम्मेवार नठानी सम्बद्ध सबै निकायहरुले समन्वय र साझेदारी गरेर भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई प्राथमिकताको साथ अगाडी बढाउनु आजको टड्कारो आवश्यकता देखिएको छ।

४.५ गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

तालिका नं. २२ : गाउँपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

क्र स	संभावित प्रकोप	विद्यमान अवस्था	समय
१	भुकम्प	भूकम्पिय जोखिमका दृष्टिले नेपाल विश्वको ११ औँ स्थानमा रहेको र गाउँपालिकामा भुकम्प प्रतिरोधात्मक भवन कमै मात्रामा भएको, भवन आचार संहिता पूर्ण रुपमा लागु नभएको	जुनसुकै समयमा
२	पहिरो	भौगोलिकरुपले विकट तथा नाङ्गा डाँडा पाखाहरु तथा भुकम्प प्रभावित भीर पाखाहरुमा पहिरो जाने गरेको।	असार -असोज
३	बाढी	गाउँपालिकामा विशेषत: साना ठुला नदि/खोलाहरु बग्ने गरेको र वर्षायाममा नदी तथा खोलाहरुले आसपासका भुभागहरू बर्षेनी कटान गरि क्षति पुऱ्याईरहेको छ। बर्षेनी धेरै संख्यामा परिवारहरू प्रभावित भैरहेका छन् ।	जेष्ठ–असोज
४	डढेलो	अग्नी नियन्त्रण यन्त्रको अभाव, चुल्होमा आगो सल्काउँदा मट्टीतेलको प्रयोग गर्नु र सलाई लाईटर जस्ता आगो बाल्ने वस्तुहरू बच्चाले खेलाउँदा आगलागीका घटना बढी हुने गरेको। साथै डढेलोको समस्या पनि देखिन्छ।	चैत्र–जेष्ठ
५	महामारी	प्रकोपका रुपमा झाडापखाला लगायतका पानी जन्य रोग बढ्ने गरेको, स्रोत साधन अभाव र जनचेतना कमी, अनुकूल क्षमताको अभाव।	विपद् पछि, अन्य समयमा
६	वर्डफ्लु, अन्य फ्लु	अव्यवस्थित कुखुरा पालन, स्वाइन फ्लु, आदि	जुनसुकै समयामा
८	जंगली जनावर आतंक	गाउँपालिकाको वनजंगल वरिपरि बसोबास भएको क्षेत्रहरु	जुनसुकै समयमा
९	किट आतंक	जलवायु परिवर्तन, बढी विषादि प्रयोगका कारण लाभकारी चरा, किरा लोप	खेती मौसम
१०	चट्याङ, असिना	बढी जसो बर्षायाम र पानी परेको समयमा	जुनसुकै समयमा

स्रोत: जिल्ला समन्वय समिति, धनकुटा २०७४

खण्ड - ५ : आर्थिक क्षेत्र तथा रोजगारको स्थिति

५.१ गाउँपालिका अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरुप

गाउँपालिकाको अर्थतन्त्र मुख्यतया: कृषि, वन, साना घरेलु उद्योग, खुद्रा बजार, होटल, रेस्टुरेन्ट, तथा सेवा जस्ता क्षेत्रमा निर्भर भएको देखिन्छ। उपयुक्त हावापानी र माटोको बनोट भएको यस गाउँपालिका कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर माटो भएको हुँदा गाउँपालिकामा अधिकांश घरपरिवार प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका छन्। कृषि एवम् वनजन्य औद्योगिक कच्चा पदार्थको उपलब्धता, गाउँपालिकामा अन्य उद्योगधन्दाको समेत विकास विस्तारको सम्भावना रहेको छ । त्यसैगरी गाउँपालिकामा ठूलो संख्यामा रहेका वनजंगल तथा जैविक विविधताले गाउँको विकासमा थप सम्भावना बोकेका छन् । मील, फर्निचर उद्योग, कुखुरा पालन, पशु पालन आदि यस गाउँपालिकामा रहेका केही साना तथा घरेलु उद्योग व्यवसायहरु हुन् । यस गाउँपालिकाको अर्को मुख्य आर्थिक आधार वैदेशिक रोजगार रहेको देखिन्छ। यद्यपि यो दिर्घकालिन हिसाबले त्यति सकारात्मक भने होइन ।

विभिन्न किसिमका जातजातिको विभिन्न किसिमका संस्कृति, रहनसहन तथा चाडपर्वलगायत उल्लेख्य संख्यामा रहेका धार्मिक, पौराणिक महत्वका स्थलहरू गाउँपालिकाका प्रमुख पर्यटकीय आकर्षणको रुपमा रहेका छन् । कृषि, खुद्रा व्यपार, सेवामुलक व्यवसाय, पर्यटन व्यवसाय, होटेलहरु, मील, फर्निचर उद्योग, पशुपालन आदि यस गाउँपालिकामा रहेका मुख्य व्यवसायहरु हुन् । साथै यो गाउँपालिका पर्यटकीय तथा व्यापारिक दृष्टिकोणबाट विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छ। चौबिसे गाउँपालिका कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर माटो भएको पहाडी क्षेत्र भएको हुँदा गाउँपालिकामा ग्रामिण परिवेश भएका अधिकांश घरपरिवार प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका छन्। यस परिवेशमा आधुनिक कृषि तथा पशुपालनलाई बढि जोड दिनुपर्दछ ।

५.२ आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था

तालिका नं. २३ : आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था

कुल जनसंख्या	१५ वर्षदेखि ५९ वर्षसम्मका आर्थिकरुपले सक्रिय जनसंख्या				आर्थिकरुपले सक्रिय जम्मा जनसंख्या	
	पूरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
१९,२८३	४५१६	४१.४५	६३८०	५८.५५	१०८९६	५६.५१

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा रहेका १५ वर्ष देखि ५९ वर्षसम्मका आर्थिकरुपले सक्रिय जनसंख्याको विवरण देखाइएको छ। जसमा सक्रिय पुरुषको संख्या ४,५१६ (४१.४५ प्रतिशत), सक्रिय महिलाको संख्या ६,३८० (५८.५५ प्रतिशत) देखिन्छ। आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्यामा महिलाको संख्या बढी देखिन्छ । गाउँपालिकाको कुल जनसंख्याको १०,८९६ (५६.५१ प्रतिशत) जनसंख्या आर्थिकरुपले सक्रिय छन् भने आर्थिक रुपमा निष्कृय आश्रित जनसंख्या ४३.४९ प्रतिशत रहेका छन्।

५.३ आश्रित जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. २४ : आश्रित जनसंख्याको विवरण

जनगणना वर्ष	आश्रित बालबालिका (०-१४)		आश्रित वृद्धवृद्धाहरु (६० वा सोभन्दा माथि)		जम्मा आश्रित	
	जम्मा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
२०६८	३,१३९	४९.७५	३,१७१	५०.२५	६,३१०	३२.७२

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा रहेको कुल जनसंख्या १९,२८३ मा आश्रित जनसंख्या अर्थात ०-१४ वर्ष उमेर समूहका आश्रित वालवालिका र ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिका आश्रित बृद्धबृद्धाहरूको संख्या र प्रतिशतलाई देखाइएको छ। जसमा आश्रित बालबालिकाको संख्या ३,१३९ (४९.७५ प्रतिशत), आश्रित बृद्धबृद्धाहरुको संख्या ३,१७१ (५०.२५ प्रतिशत) देखिन्छ । कुल जनसंख्यामध्ये जम्मा आश्रित जनसंख्या ६,३१० (३२.७२ प्रतिशत) देखिन्छ । माथिको सक्रिय जनसंख्या र आश्रित जनसंख्या हेर्दा चौबिसे गाउँपालिका विकासको लागि आवश्यक सक्रिय जनसंख्या छ जसलाई राज्यले उपलब्ध स्रोत र साधनको साथै यी सक्रिय मानव संसाधनको सही उपयोग गरी विकासमा अगाडी बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

५.४ कृषि

आर्थिक सर्वेक्षण २०७३/७४ अनुसार नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २९.३७ प्रतिशत रहेको छ । नेपालमा करिब ६३ प्रतिशत जनसंख्या रोजगारी तथा जीविकाको लागी कृषिमा निर्भर रहेका छन् । वर्षेनी युवा जनशक्ति पलायनमा बढोत्तरी, अव्यवस्थित शहरीकरण, जग्गाको खण्डिकरण, घडेरीकरण, जग्गा बाँझो राख्ने प्रवृत्ति, समग्र कृषि क्षेत्रका चुनौतीहरु हुन् । कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक सिँचाई, सडक, विजुली, संचार, उद्योग र बजार व्यवसाय तथा उन्नत प्रविधिहरुमा पर्याप्त लगानी आर्कषण गर्न नसक्नु कृषि क्षेत्रको मूलभूत समस्या हो भने कृषि पेशालाई प्रतिस्पर्धा, नाफामूलक, सम्मानजनक र व्यवसायिक रुपमा स्थापित गर्नु पनि चुनौतिको रुपमा रहेको छ ।

नेपालमा कृषि क्षेत्र देशको प्रमुख रोजगार प्रदायक तथा कूल गार्हस्थ उत्पादनमा प्रमुख हिस्सेदार भै देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा रहेको छ । ग्रामीण जनताहरुको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने कृषि क्षेत्रको आधारभूत कृषि तथ्याङ्कलाई ग्रामीण विकासको सूचकको रुपमा लिन सकिन्छ। खाद्यान्न तथा नगदे बालीहरु फलफूल, पशुपंक्षी, मत्स्य सिंचाई साथै कृषि उत्पादन र क्षेत्रफल सम्बन्धी विविध सूचनाहरु कृषि तथ्याङ्कको क्षेत्रभित्र पर्ने भएतापनि नेपालमा सरकारी स्तरबाट राष्ट्रिय तथा स्थानीयस्तरमा कृषि सम्बन्धी सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रमुख स्रोतको रुपमा कृषि विकास मन्त्रालय र सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग रहेका छन् । स्थानीय उत्पादनको बृद्धि र विकास गर्न बजारीकरणतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । तुलनात्मक रुपमा हेर्दा पुरुषहरू यस पेशाबाट विमुख हुँदै अन्य पेशातर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ। यसो हुनुमा अन्य पेशाबाट आम्दानीमा वृद्धि हुनु र खेती योग्य जमिनको अभाव विस्तारै सिर्जना हुनु पनि हो। कृषि क्षेत्रमा आधुनिकीकरण नहुनु, बजार व्यवस्थाको अभाव, सिंचाईको व्यवस्था नहुनु तथा अन्य जीवनशैली जटिल बन्दै जानुले यस क्षेत्रबाट विमुख हुनाको केही प्रमुख कारण हुनुपर्दछ।

गाउँपालिकाको ठूलो क्षेत्रफल पहाडी भूभागले भरिएको हुँदा कृषिका लागि उपयोगी क्षेत्र कम रहेको छ । सामान्यत: कृषि प्रणालीमा मुख्य अन्न बालीहरु मकै, धान, कोदो, गहुँ आदि हुन् । यस्तै दलहन बालीमा बोडी, मास, मसुरो, सानो केराउ, गहत, भटमास आदी उत्पादन हुने गर्दछ । तेलहन बालीमा तोरी, बदाम, तिल, रायो, सर्स्यु उत्पादन गरिन्छ भने तरकारी खेती आलु, फर्सी, लौका, सिमी, स्क्वस, घिँरौला, रायो , बन्दा, प्याज, काउली, भिन्डी, लसुन, अदुवा, बेसार लगायत प्रमुख खाद्य तथा नगदे बाली हुन् र यिनको उत्पादकत्व पनि बढी छ । फलफुलमा आँप, नास्पाती, हलुवावेद, खुर्पानी, आरु, लप्सी, रुख कटहर, जुनार, ज्यामिर, भोगटे, कागती, अम्बा, केरा, आदीको उत्पादन हुन्छ । गाउँपालिकामा सबैभन्दा ठूलो क्षेत्रमा खाद्यान्न, दलहन र तरकारी बाली लगाइने गरेको छ भने तुलनात्मक रुपले सानो क्षेत्रमा फलफुल बाली लगाइने गरेको छ ।

(क) हिउँदे बाली

गाउँपालिकामा उत्पादन गरिने प्रमुख हिउँदे बालीहरुमा कोदो, फापर, गहुँ, जौ, उखु, मसुरो, मास, गहत, भटमास, तोरी, तिल, केरा, सुन्तला जात, वर्षे तरकारी, आलु, आदि छन् ।

(ख) वर्षे बाली

गाउँपालिकाका प्रमुख वर्षे बालीहरुमा धान, मकै, केरा, अम्बा, नास्पाति, रुखकटर आदि छन् ।

५.४.१ कृषक समूहको विवरण

परम्परागत कृषि को व्यवसायिकरण तथा आधुनिकीकरण गर्न अहिले विभिन्न कृषि समूहहरु सञ्चालित छन् यसले कृषि व्यवसायलाई सहजीकरण गर्नुको साथै कृषि व्यवसायमा केही सेवा सुविधाहरु दिँदै व्यवसायीहरुलाई

उर्जा प्रदान गरेको छ। कृषक समूहको विवरण ले कुनै पनि गाउँपालिका कृषि क्षेत्रमा रहेको कृषकको संलग्नता र कृषि क्रियाकलापको अवस्थाको जानकारी गराउनुको साथै आगामी दिनहरुमा के कस्ता कार्यक्रमहरु ल्याउन आवस्यक छ भन्ने कुरा लाई सहज बनाउँदा र यसले कृषि प्रधान देश नेपालको कृषि क्षेत्रको सुधार गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुग्छ।

५.४.२ कृषि बालीमा लाग्ने रोग

गाउँपालिकाको कृषि उत्पादनमा मकै, कोदो, धान, दलहन, आदि नै मुख्य रुपमा रहेको छ। सामान्यतया धानमा डढुवा, खैरो थोप्ले, सिथ ब्लाइट रोगहरु देखा परेको छ भने गहुँमा कालो पोके र सिन्दुरे जस्ता रोगहरु देखिन्छन्। यसैगरी मकैमा डाँठ वा घोगा कुहिने र तरकारी आलु, सागपात आदिमा लेटब्लाइट, मोजाइक, ओइलाउने, खोस्टे, अल्टरनेरिया, कवरट, ड्याम्पिङ्ग अफ, जरा कुहिने जस्ता रोगहरु मुख्य रुपमा देखा पर्दछन्। फलफूलमा विशेषगरी कोत्रे, सेतो धुले रोग, भोजक (पात गुजुमुज्ज हुने) जरा कुहिने, ओइलाउने आदी रोगहरुको प्रकोपबाट कृषकहरु समस्यामा परेका छन्। मुख्य बालीहरुमा लाग्ने शत्रु जीव र रोगहरुको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा राखिएको छ।

तालिका नं. २५ : विभिन्न बालीमा लाग्ने रोग विवरण

क्र.स	बालीको नाम	देखिएको प्रमुख रोग हरु	मुख्यमुख्य किराहरु
१	धान	ब्लाष्ट, खैरोथोप्ले, फेदकुहिने आदी।	पतेरो, गवारो, फड्के, पातबेरुवा
२	गहुँ	सिन्दुरे, कालोपोके	लाही,खुर्मे,फट्याँग्रा, फेदकटुवा
३	मकै	कालोपोके, पातको धर्सेरोग, डाँठ र फल कुहिने, ध्वाँसे आदी।	लाही, फट्याग्रा, खुम्रे, फेदकटुवा, गवारो आदी।

स्रोत : जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, २०७३

५.४.३ कृषि बजारीकरण

नेपाल एक कृषि प्रधान भएपनि यहाँको कृषि आपूर्ति आयातमा निर्भर रहेको छ। नेपालको कुल जनसंख्या मध्ये दुई तिहाई जनसंख्याको पेशा कृषि हो। परम्परागत कृषिको कारण देशको अर्थतन्त्रमा भने कृषिले उल्लेख्य हिस्सा ओगट्न भने सकेको छैन। दैनिक जीवन गुजारा हुने किसिमको खेतिपातीले कृषिमा व्यवसायिकरण हुन सकेको छैन। बजारीकरणमा उत्पादकहरुले असंगठीत रुपमा आफ्नो उपजको आफैं बजारीकरण गर्ने चलन थियो तर पछिल्ला दिनमा विविध खाले बजार श्रृंखला पार गर्दै कृषि उपजहरुको बजारीकरणको प्रचलन विकास हुन थालेको छ। यद्यपि आजसम्म पनि व्यवस्थित कृषि बजार निर्माण भई नसके पनि बन्ने र बनाउने दिशामा भएका

प्रयत्नहरुले कृषि बजारको क्रमिक विकासमा टेवा पुऱ्याएका छन् । यस्ता कृषि उपज बजारीकरणका ढाँचाहरुले एकले अर्कोलाई विस्थापन गरेका छैनन्, तर एकले अर्काको विकास गर्न परिस्थिति भूमिका खेलेको पाइन्छ । गाउँपालिकामा उत्पादन हुने उपजहरु विभिन्न बजारहरुबाट (तरकारी, फलफूल आदि) बजारीकरण हुने गरेको देखिन्छ । कृषकले उत्पादन गरेका कृषिजन्य वस्तुले सही बजार पाउनु पर्छ । कृषि क्षेत्रको समुचित विकास हुन सकेको खण्डमा समग्र देशको विकास हुन्छ तसर्थ यसको लागि कृषि बजारीकणलाई प्रोत्साहन गरी व्यवस्थित बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

५.४.४ जग्गाको उर्वराशक्ति

गाउँपालिकाको ठूलो क्षेत्रफल पहाडी भूभागले ओगटेको देखिन्छ । यद्यपी ५०.८१ प्रतिशत भूभाग कृषिका लागि योग्य रहेको छ । गाउँपालिकाको पहाडी भूभागमा खाद्यान्न बाली, नगदे बाली तथा फलफूल र तरकारीको लागि उर्वर भूमि पाइन्छ भने वन क्षेत्रले ढाकेको क्षेत्रहरुमा जडीबुटी तथा डाँलेघाँस र खरघाँसको लागि उर्वरता रहेको पाइन्छ ।

५.४.५ एग्रोभेट सम्बन्धि विवरण

गाउँपालिकामा कृषि तथा पशुपंक्षी पालनमा आएको व्यवसायिकताको लहरसँगै भेटेरिनरी औषधीको व्यवसाय पनि आवश्यक छ जसले पशुपालन व्यवसायलाई सहायता पुऱ्याउँछ ।

५.५ सिंचाइ

गाउँपालिकामा सतह जल सिंचाईका स्रोत रहेका छन्। कृषिको लागि उर्वर माटो भएको र गाउँपालिकामा ठूलो संख्यामा जनता कृषिमा निर्भर रहेको हुँदा खोला, नदी तथा प्राकृतिक जल स्रोतको उपयोग गरी सबै खेतियोग्य जमिनमा सिचाई सुविधा पुऱ्याउन सके रोजगारीका अवसर बढ्नुका साथै कृषि उत्पादनमा पनि प्रशस्त वृद्धि हुने देखिन्छ।

५.६ पशुपालन

गाउँपालिकामा विशेषगरी गाई, भैंसी, बाख्रा नै यहाँका मुख्य घरपालुवा जनावरहरु हुन । यसबाट गाउँपालिकाबासीहरुको जीविकोपार्जनमा सुधार भैरहेको छ । पशुजन्य उत्पादनहरु जस्तै, दुध, दही, घिउ तथा मासुका लागि कुखुरा, खसी, बोकाहरुको बिक्रीबाट आम्दानी बढेको देखिन्छ ।

पशुपालन व्यवसायलाई सुरक्षित राख्न र यसबाट पूर्ण प्रतिफल प्राप्त गर्न पशु सेवा केन्द्र, त्यस्तै गरि भेटेनरी सेवा पनि गाउँपालिकामा उपलब्ध रहेको छ। गाउँपालिकामा जिल्ला पशु सेवा कार्यालय बाहेक पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका विभिन्न स्तरका कार्यालयहरु समेत कार्यरत रही आ-आफ्नो क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याई रहेका छन्।

सामान्यतया व्यवसायिक पशुपालनको विकाससँगै वर्णशंकर तथा उन्नत जातका पशुहरुको हिस्सा कुल पशुको तुलनामा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ। गाई भैंसीमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा उपलब्ध हुनु तथा बाख्रातर्फ उन्नत जातका बोकाहरुसँग प्रजनन् गराउने परिपाटी बसेको हुँदा यी जातका जनावरहरुमा वर्णशंकरको संख्या बढ्दो छ। तथापि बँधुवा पशुपालन पद्धतिको कमी, कमजोर पशु स्वास्थ्य व्यवस्थापन, कुपोषण तथा पशुपालनसम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान तथा चेतनाको अभावको कारण वर्ण शंकरबाट उत्पादनमा खासै उत्साह थपिएको अवस्था छैन। नश्ल सुधारमार्फत् नयाँ जन्मिएका जनावरका बच्चाहरुलाई भविष्यको राम्रो माउमा विकसित गर्ने कुरा मध्यनजर गरी थप कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु आवश्यक छ।

सारांशमा, विगतका वर्षहरुमा गाउँपालिकाको पशुपालन क्षेत्रले राम्रो फड्को मारेको छ जसले गर्दा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनमा परिमाणात्मक विकास सम्भव भएको छ। तर हालको परिमाणात्मक विकासको गति सुस्त छ।पशु पालन क्षेत्रमा क्रमिक रुपमा व्यवसायिकता थपिएको छ तरपशुपंक्षीजन्य उत्पादन प्रशोधनका लागि उद्योग स्थापना खासै हुन सकेको पाईंदैन। त्यसैगरी पशुपालनतर्फ गुणात्मक विकासको खाँचो सर्वत्र महसुस गरिएको छ। पशुपालनसँग आवद्ध श्रमिक तथा महिला वर्गहरुको उत्पादकत्व अति न्युन हुनु, युवा वर्गहरु विदेश पलायन हुनु र सो अनुरुप पशुपालनमा वैज्ञानिकीकरण र यान्त्रिकरण हुन नसक्नु, पशु पालन क्षेत्रमा पुँजी लगानीको आकार धेरै सानो हुनु तथा जनमानसमा पशुपालनको कृषि अर्थतन्त्रमा योगदानको बारेमा अज्ञानता आदि कारणले गर्दा पशुपालन क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धि हासिल हुन सकिरहेको छैन।

५.६.१ पशुपंक्षीमा लाग्ने रोगहरु

कृषकहरुको मुख्य आम्दानीको स्रोतको रुपमा रहेको पशुपंक्षीहरुको पालन यस गाउँपालिकाको प्रमुख पेशा मध्ये एक हो। गाउँपालिकामा देखिने पशु रोगहरूमा रेविज, खोरेत, पिपिआर, स्वाइन फिवर, भ्यागुते, चरचरे, नाम्ले, माटे, थुनेलो, प्रजनन् सम्बन्धि र जुका पर्दछन्। गाउँपालिकाको वन जंगलसँग जोडिएका वडाहरूमा एन्टी रेजिव खोप लगाउनुपर्ने देखिन्छ भने खोरेत पिपिआर स्वाइन फिवर जस्ता अत्यन्त संक्रामक रोगको प्रकोप पनि यस गाउँपालिकामा एदाकदा देखिने गरेको छ । यसका कारणहरूलाई हेर्दा, पशुको अवैध आवत जावत, दयनिय व्यवस्थापन, खोप लगाउनुपर्छ भन्ने चेतनाको कमी, आदि मान्न सकिन्छ। यि रोगको नियन्त्रणका लागि जिल्ला पशु सेवा कार्यालयबाट निरन्तर प्रयास भैरहेको देखिन्छ।

जिवाणुबाट हुने रोगहरूमध्ये भ्यागुत्ते, चरचरे विरुद्ध यस गाउँपालिकाका किसानहरूले खोप लगाउने गरेको पाइन्छ। तापनि यी रोगहरू फाटफुट रुपमा देखिने गरेका छन्। गाउँपालिकामा स्वाइन फिवर, खोरेत, रेविज विरुद्धको खोपकार्य समेत गाउँपालिकाका विभिन्न वडाहरूमा समेत संचालन गर्न सकेमा धेरै हदसम्म रोग नियन्त्रण कार्य सफल हुने देखिन्छ। सामान्यतया पशुपंक्षीमा ठूलो माहामारी फैलिएको पाइँदैन। तथापी यहाँका पशुपंक्षीहरुमा खोरेत, भ्यागुते, चरचरे, नाम्लेजुका, रेवीज जस्ता रोगहरुको र पंक्षीहरुमा मुलत रानीखेत, गम्बोरा, सिआरडी र बर्डफ्लू मुख्य रुपमा लाग्ने गरेको छ।

५.६.२ गाई/भैंसी/बाख्रा फार्महरु

यस गाउँपालिकामा गाई भैंसी धेरै लगानीका फार्महरु छैनन्। गाउँपालिकामा बाख्रा पालनमा आकर्षण रहेको देखिन्छ। त्यसै गरी फार्महरुको यान्त्रिकरण तर्फ पनि प्रगति अति नै न्युन रहेको पाईन्छ। कृषकहरुले आफ्नो दैनिक जीवनको लागि केही गाई, भैंसी, बाख्रा पालन गरे तापनि यसले व्यवसायिकता भने पाउन सकेको छैन।

५.६.३ गाउँपालिकामा दुग्ध बजारीकरण

चौबिसे गाउँपालिकामा पशुपालन एक प्रमुख पेशाको रुपमा विकास भएको छैन। केहि कृषकले आफ्नो आफ्नो आवश्यकता परिपुर्ति गर्नका लागि गाई भैंसी पालन गरेता पनि दुग्ध बजारिकरण भने त्यति धेरै फस्टाएको देखिँदैन उत्पादित केही दुध स्थानीय बजारमा अवस्थित केही डेरीहरु सञ्चालनमा भएतापनि अन्य घरमा नै विभिन्न किसिमले प्रयोग गरेको पाइन्छ। यद्यपी गाउँपालिकामा गाई तथा भैंसी पालनमा क्रमिकरुपमा सुधार हुँदै गएको देखिन्छ। गाउँपालिका विकासको लागि पशुपालन व्यवसायमा संभावना रहेता पनि यसलाई सफल बनाउन सकेको देखिँदैन यसर्थ गाउँपालिकामा रहेको संभाव्यतालाई वास्तविकतामा बदल्न कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ।

५.६.४ मासु बजारीकरण

चौबिसे गाउँपालिकामा मासु उत्पादन उल्लेख्य रुपमा हुन सकेको देखिँदैन। गाउँपालिकामा मासु उपार्जन तर्फ व्यवसायिकताको खाँचो रहेको छ। गाउँपालिकाको हकमा यसका मुख्य दुईवटा कारणहरु रहेका छन् जसमा आधारभूत भौतिक पूर्वाधारहरुको कमी तथा पशुपंक्षी पालन प्रयोजन व्यवसायीक नहुनु रहेका छन्। उदाहरणको लागि यस गाउँपालिका बाख्राको व्यवसायीक पालनमा संभाव्य स्रोत भएकोले कृषि सडक, बिजुली, खानेपानी तथा बजार र सम्बन्धित अन्य सुविधाहरुको अभावले गर्दा बाख्रा पालनबाट मासुको व्यवसायीकरण तर्फ अपेक्षित योगदान सम्भव हुन सकि रहेको छैन। मासुको बढ्दो माग, उपभोक्ताको बढ्दो क्रयशक्ति र बजारको विकास गर्न सके मासु व्यवसायमा सुधार आउने अवस्था भने पक्का छ यसको आधार नै व्यवसायिकता हो; कृषकले वैज्ञानिक पद्धतिका खोर बनाउने देखि यसको प्रजनन, आहारा, स्वास्थ्य तथा बजार व्यवस्थापन तर्फ कृषकहरुको चासो बढिरहेको पाईन्छ।

५.७ उद्योग तथा व्यापार

उद्योग विकासको मेरुदण्ड हो । गाउँपालिकामा ठुला व्यपारिक केन्द्रहरु विकसित हुन सकेका छैनन् । चौबिसे गाउँपालिकामा कामा ठुला उद्योगहरु नभएतापनि साना घरेलु व्यवसायको विकास हुँदै गएको देखिन्छ । गाउँपालिकामा कृषिमा आधारित घरेलु उत्पादन पनि विस्तारै व्यवसायिक उत्पादन हुन थालेको छ ।

चौबिसे गाउँपालिकाका अधिकांश बासिन्दाहरु कृषि पेशामा आवद्ध भएका छन् । गाउँपालिकामा रहेका केही कृषि फार्महरु, कुखुरा फार्म, पशु फार्म आदि कृषिमा आधारित व्यवसायका उदाहरणहरु हुन् । यसले पनि गाउँपालिकामा आर्थिक कारोबारको मात्रामा केही वृद्धि गराएको छ । चौबिसे गाउँपालिकामा उपलव्ध स्थानीय स्रोत र साधनको उपयोग गरी विभिन्न साना तथा घरेलु तथा कृषिजन्य व्यवसायको संभावना रहेका छन् जसले गाउँपालिकाको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने देखिन्छ ।

५.७.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार

विभिन्न छिमेकी गाउँपालिका/नगरपालिकामा कृषि उपजहरु यस गाउँबाट निर्यात हुने साथै आवश्यक दैनिक उपभोग्य सामाग्रीहरु यहाँ आयात हुने गरेको छ । खुद्रा व्यापार अन्तर्गत चामल, पिठो, तेल, तरकारी, फलफुल, गेडागुडी तथा मसला आदिको व्यापार हुने गरेको छ भने अन्य व्यापारमा विस्कुट, साबुन, चाउचाउ, चिया, चिनी आदिको हुने गरेको छ । यसका अतिरिक्त तेस्रो मुलुकमा निर्मित इलेक्ट्रीक र इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरूका साथै फरेन गुड्सको नाममा विभिन्न तेस्रो मुलुकहरूबाट उत्पादन भई पैठारी गरिएका घरेलु उपयोगका सामानहरूको समेत केही मात्रामा बिक्री वितरण हुने गरेको पाइन्छ ।

५.७.२ ढुवानी तथा भण्डार व्यवस्था

गाउँपालिकाभित्र उत्पादित मालसामानहरू गाउँपालिकाको एक ठाँउबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउन ढुवानी साधनको रुपमा, ट्रक, ट्याक्टर, बस, जिप आदि रहेका छन् । गाउँपालिकाको विकट क्षेत्रमा सडकको स्तर राम्रो नभएका क्षेत्रहरुमा ढुवानी गर्न समस्या भएको पाइन्छ । कतिपय ठाउँहरूमा विभिन्न खोलाहरूमा पुल नभएका कारण आवागमनको समेत समस्या रहेको सन्दर्भमा मालसामान ढुवानी गर्ने समस्या झन टड्कारोरुपमा रहेको छ । गाउँपालिकाको आन्तरिक ढुवानी प्रणालीलाई सुदृढ गर्न विभिन्न खोला तथा नदीहरुमा पुल निर्माण र सडक संजालहरूको स्तर उन्नती गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.७.३ स्थानीय कच्चा पदार्थको उपलब्धता र उपयोगको स्थिति

गाउँपालिकामा कृषिजन्य कच्चा पदार्थहरूमा धान, गहुँ, मकै, कुखुरा, फलफुल, काष्ठजन्य र निर्माणजन्य आदि प्रमुख छन्। यहाँ उपलब्ध स्रोत तथा कच्चा पदार्थको सही सदुपयोग हुन नसकेको पाइन्छ। व्यापारको प्रकृति अनुसार खाद्यान्न धान, गहुँ, मकै तथा काष्ठजन्य वस्तुहरु व्यापारीहरूले अन्य गाउँपालिकाहरुबाट आयात तथा निर्यात गर्ने गरेको पाइन्छ।

५.७.४ कृषि जन्य पदार्थ

गाउँपालिकामा कृषि जन्य कच्चा पदार्थहरूमा धान, गहुँ, मकै, फलफुल आदि प्रमुख छन्। यी कच्चा पदार्थहरूमा आधारित खाद्य मिलतथा अन्य घरेलु उद्योगहरू स्थापना गरी कच्चा पदार्थको सहि उपयोग गर्न सकिने देखिन्छ, साथै केहि मात्रामा बढी भएको खाद्यान्न धान, गहुँ, तोरी व्यापारीहरूले अन्य गाउँपालिका तथा जिल्लामा निकासी गर्ने गरेको पाइन्छ।

५.८ अन्य आर्थिक विकासका सम्भावनाहरू

गाउँपालिकामा आर्थिक विकास अन्तर्गत कृषि, साना उद्योग, पशुपालन, व्यापार व्यवसाय लगायत थप आर्थिक विकासका सम्भाव्यताका क्षेत्रहरू प्रशस्त रहेका छन्।

समग्रमा यस गाउँपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा हेर्दा कृषि पेशा अंगाल्ने घर परिवारको संख्या अझै उच्च रहेको छ। गाउँपालिकामा रहेको खेतीयोग्य जमिनमा खाद्यान्नको साथै अन्य नगदे तरकारी बाली, फलफूल, मसला तथा जडीबुटी र पशुजन्य उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ। आधुनिक कृषि प्रविधि, मल तथा औजारको अभाव हुनाको साथै सो को अधिकतम लागत मूल्यले गर्दा सो को प्रयोगमा कमी हुन गई कृषि उत्पादनमा आवश्यकताअनुसार वृद्धि हुन सकेको छैन। जनचेतना, सीप तथा व्यावसायीकरणको अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरणको साथै आवश्यक प्रविधि, मल, कर्जा बीउ बिजनको उपलब्धतामा सरलीकरण गरेर कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा वृद्धि ल्याई आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ।

भूमिको वैज्ञानिक र व्यवस्थित प्रयोगको कमीले माटोको उर्वराशक्ती क्रमशः क्षीण हुँदै उत्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास आएको देखिन्छ। जथाभावी हुने गरेको वस्ती विकासलाई व्यवस्थित गर्नाको साथै पुराना परम्परागत कूलोहरूको मर्मत सुधार गरी माटोको उर्वरा शक्ती बढाई वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सकेमा भावी पुस्ताको लागि दिगो विकासका आधारमा हाम्रा वासस्थानहरुलाई सूरक्षित राख्न सकिनेछ।

गाउँपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा दुग्ध उत्पादन तथा पशुपञ्छी उत्पादनको प्रशस्त सम्भावना रहेको हुँदा यो व्यवसायलाई व्यावसायिक रुपमा विस्तार गरी यातायात सेवालाई सर्वसुलभ तरिकाले उनीहरूको पहुँचसम्म विस्तार गर्न सकेको खण्डमा धेरैवटा स्थानहरूमा दुध चिस्यान केन्द्र, कोल्ड स्टोर खोल्न, मासुजन्य उद्योग, आदि विकास गर्न सकिनेछ। जसबाट रोजगार श्रृजना गरी समग्र गाउँपालिकाको आयमा वृद्धि गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ।

यस गाउँपालिकामा भएका प्राकृतिक श्रोत र साधनलाई व्यवस्थित तथा वातावरणीय मित्रवत प्रविधि अपनाएर उचित प्रयोग गर्न सकेमा सो क्षेत्रले कतिपय ग्रामीण इलाकाहरूमा स्थानीय स्तरमा आवश्यक रोजगारीको स्थिति श्रृजना गर्नाको साथै स्थानीय श्रोत परिचालनमा समेत दिगोपना ल्याउन सकिने देखिन्छ।

गाउँपालिकाले ओगटेका वन क्षेत्रहरुमा सालको वन, पाइन, चिर लगा्यत उच्चस्थानहरुमा गुँरास, धुपी, निगालो, बेतवाँस, त्यसैगरी कटुस, चिलाउने, काफल, चौतारि लगायत उच्च व्यवसायिक महत्वका वनस्पति प्रजातियुक्त वन क्षेत्र हुनु, वन क्षेत्रको पुनरुत्पादन दर राम्रो हुनु आदि कारणले गर्दा वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन मार्फत् जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउन र राजश्वमा वृद्धि गर्न सकिने अवस्था रहेको छ।

यसका अलावा जैविक विविधता संरक्षण प्रवर्द्धन, पर्यटनमार्फत् समेत आर्थिक विकासमा उपयोग गर्न सकिने अवस्था छ।

गाउँपालिकाका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहरूलाई संगठित र संस्थागत गरी वन क्षेत्रमा गैर काष्ठजन्य उत्पादनहरू जस्तै अमला, चुत्रो, सुगन्ध कोकिला, झ्याउ, सजिवन, सुगन्धवाल वर्रो, हर्रो, कुरिलो, तितेपाती, गुराँस, बोझो, टिमुर, रिठ्ठा, ठुलो ओखती, जटामसी, यार्सागुम्बा, पाँचऔंले, चिरैता जस्ता जडिबुटीको खेतीको अलावा मह उत्पादनलाई पनि प्रवर्द्धन गरी बजारमुखी गर्न सकेमा सोक्षेत्रको आर्थिक उन्नती गर्न थप टेवा पुग्ने देखिन्छ।

गाउँपालिकामा बेरोजगारी बढ्दै गइरहेको र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा रोजगारीको प्रशस्त अवसरहरू नभएकोले बैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण बढेको देखिन्छ। यस गाउँपालिकाका युवाहरूलाई व्यावसायिक तथा सिपमुलक तालिम प्रदान गरी दक्ष जनशक्ति लाई रोजगारी सिर्जना गर्न सकेमा गाउँपालिकाको आर्थिक विकासमा यस क्षेत्रले ठुलो योगदान पुऱ्याउने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

५.९ खानीको स्रोत र उपयोगको स्थिति

चौबिसे गाउँपालिकाको खानीसम्बन्धी सम्भाव्यता हेर्दा स्लेट खानी, ढुङ्गा खानी, बालुवा खानी, ग्राभेल खानी को प्रसस्त संम्भावना देखिएको छ । त्यसैले वातावरणीय र पर्यावरणी अध्ययन गरेर उक्त क्षेत्रमा उत्खनन् सम्बन्धी काम हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ। गाउँपालिकामा उपलब्ध हुने अन्य कच्चा पदार्थमा रोडा, ढुंगा, बालुवा आदि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । त्यसैले गाउँपालिकामा रहेको संम्भावना पल्याएर विभिन्न प्राकृतिक साधनको प्रशोधन गरी उद्योगको विकास तथा अर्थतन्त्र बलियो सम्भावना देखिन्छ ।

५.१० गाउँपालिकाको अर्थतन्त्रको विशिष्टिकरण

गाउँपालिकाको अर्थतन्त्रमा वनपैदावार र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गरी सतहगत सिंचाइमा आधारित दिगो कृषि प्रणालीलाई नै मेरुदण्डको रुपमा लिन सकिन्छ। साथै यो गाउँपालिकामा आधारभूत भौतिक पूर्वाधारहरु जस्तै सडक, सञ्चारको विकास गर्न सके पर्यटनको विकास सम्भव देखिन्छ। कृषी, पशु एवम् वनजन्य कच्चा पदार्थको उपलब्धताले गाउँपालिकाका सबैजसो वडाहरुमा सडक, विजुली, पानीलगायत आधारभूत औद्योगिक पूर्वाधारको विकास क्रमश गर्न सके चौबिसे गाउँपालिकामा कृषि, पशु, वनलगायतको उद्योगका साथै शैक्षिक र औषधीय पर्यटन (Medical tourism) समेतको विकासको सम्भावना रहेको छ। अर्थतन्त्रका यिनै विशिष्ट क्षेत्रहरूमा गाउँपालिकाको विशिष्टता एवं प्राथमिकता केन्द्रित गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

५.११ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू

गाउँपालिकामा उद्योग र व्यापारमा लगानी गर्न स्थानीय स्तरका बैंक तथा केन्द्रीय बैंकहरु मार्फत समेत सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ । यसबाहेक गाउँपालिकामा संचालित वित्तिय कारोवार गर्न सहकारी संस्थाहरुले कर्जा उपलब्ध गर्दै आएका छन् भने गाउँपालिकाबासीहरुसँग रहेको रकमलाई निक्षेपको रुपमा स्वीकार गरी बचत पनि गर्दै आएका छन् । गाउँपालिकामा नेपाल बंगलादेश बैंक र कावेली विकास बैंकहरुबाट गाउँपालिकाबासीहरुले बैंकिङ सेवा प्राप्त गरिरहेका छन् ।

५.१२ सहकारी संस्थाको विवरण

गाउँपालिकाको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा यहाँका सहकारी संस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । सहकारी संस्थाले स्थानीय स्तरको बचतलाई गाउँपालिका बाहिर जानबाट रोकी स्थानीय क्षेत्रमा विभिन्न आय मूलक कार्यमा लगानी गरिरहेका छन् । सहकारी संस्था प्रति जनताको अपनत्व बढी र प्रशासनिक झन्झट कमी हुने हुँदा वित्तिय क्षेत्रमा यहाँका जनताको पहुँच समेत बढेको छ । यसलाई सहज र व्यवस्थित ढङ्गबाट सञ्चालन हुन सक्ने वातावरणको सिर्जना गरी स्थानीय निकायलाई बलियो बनाउदै गाउँपालिकाका जनतालाई सहकारी संस्थाले प्रधान गर्ने सेवा सुविधाको पहुँच सहजीकरण गर्न सकिएको खण्डमा गाउँपालिकाको विकासमा टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

तालिका नं. २६ : सहकारी सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	सहकारीको किसिम	संख्या
१	उपभोक्ता	७
२	कृषि	८
३	चिया तथा कफी उत्पादक	२
४	बचत तथा ऋण	७
५	बहुउद्देश्य	२
६	पर्यटन	१
जम्मा		२७

५.१३ संघ संस्था तथा विभिन्न समूहहरु

यस गाउँपालिकामा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरुले समुदायमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा आफ्ना कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेका छन् । यहाँ रहेका सरकारी संस्थाहरु क्रमश गाउँपालिका कार्यालय, स्वास्थ्य चौकी, इलाका हुलाक, अतिरिक्त हुलाक, इलाका प्रहरी, कृषि सेवा केन्द्र, पशु सेवा केन्द्र आदि रहेका छन् । यसका अतिरिक्त गाउँपालिकामा विभिन्न समूहहरु, युवा क्लबहरु, नागरिक समाज, राजनितिक दलहरु क्रियाशिल रहेका छन् ।

खण्ड - ६ : भौतिक तथा सार्वजनिक पूर्वाधार

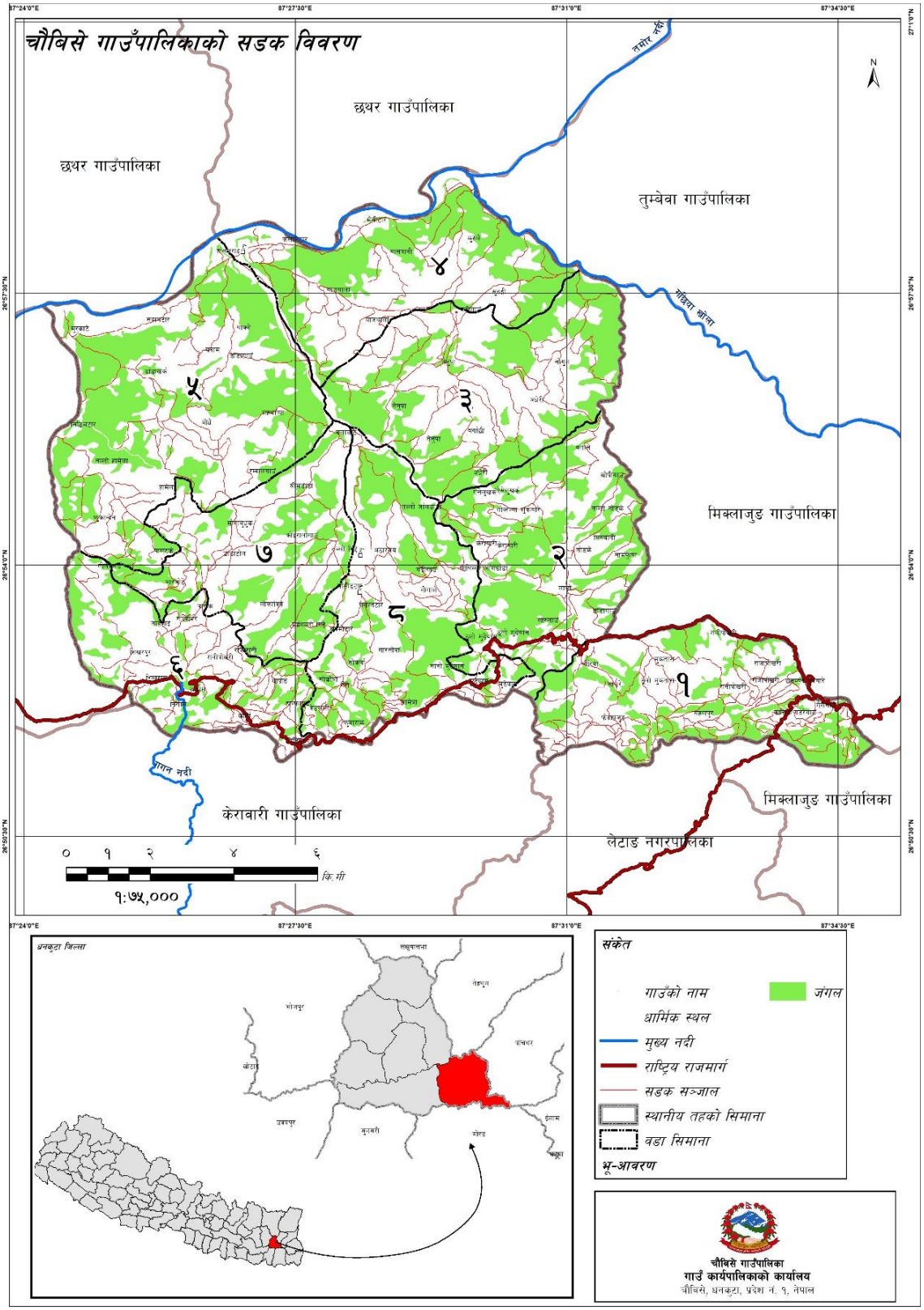

नक्सा नं. १३ : सडक सञ्जाल

६.१ यातायात

सडक सञ्जाल तथा यातायात आर्थिक विकास, सार्वजनिक सेवा प्रवाह र सामाजिक एकीकरणको माध्यम हो। विकासको आधारभूत पूर्वाधारको रूपमा रहेका यातायातका साधनहरूको माध्यमबाट क्षेत्रीय असमानता कम गर्न, आर्थिक क्रियाकलापलाई गतिशीतला प्रदान गर्न र अन्य क्षेत्रको विकास तथा सेवा प्रवाहलाई सहज बनाउन सकिन्छ। हालसम्म नेपालमा सडकलाई यातायातको मुख्य माध्यमको रूपमा लिइदै आएको भए तापनि, हवाईमार्ग, रेलमार्ग, जलमार्ग, रज्जुमार्गजस्ता अन्य माध्यमहरूको विकासबाट पनि पर्याप्त फाइदा लिन सकिने सम्भावना रहेको छ। कुनै पनि क्षेत्रको आर्थिक सामाजिक विकासकालाई गतिशिल बनाउन सार्वजनिक वस्तु तथा सेवा प्रवाहलाई सरल र सहज बनाउन कृषि तथा गैर कृषि क्षेत्रको विकास गर्न सडक तथा यातायात सेवा एउटा महत्वपूर्ण पुर्वाधारको रुपमा रहेको हुन्छ।

६.१.१ सडक

यस चौबिसे गाउँपालिकाका सबै क्षेत्रहरूमा बाह्रै महिना चल्ने सडक सञ्जाल विस्तार हुन सकेको देखिँदैन। गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा बाह्रै महिना सुचारु हुने गरी सडक मार्गहरूको स्तर उन्नति गर्नुपर्ने देखिन्छ। सडक यातायाताको लागि आवश्यक विभिन्न पूर्वाधारहरू जस्तै सवारी साधन पार्किङ स्थल, बस स्टप, यात्रु प्रतिक्षालय, सडक बत्ती, सडक सङ्केत चिह्न, बसको अन्तिम बिसौनी सम्बन्धी सेवा सुविधाहरू व्यवस्थित रुपमा विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ। चौबिसे गाउँपालिका अन्तर्गत रहेका सडक सञ्जालको विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. २७ : गाउँपालिकाको सडक सञ्जाल

क्र.सं.	सडकको नाम	सडकको प्रकार	कोड	लम्बाई (कि.मी.)
मुख्य सडक				
१	भेडेटार-राजारानी-रवि राँके सडक	फिडर सडक	F058	३०.६८५
२	डाँडागाउँ-बुधबारे सडक	फिडर सडक	F061	१.८७५
जम्मा				३२.५६
जिल्ला सडक				
१	राजारानी-मौनाबुधुक-बोधे-हंश मोरङ सडक	जिल्ला सडक	07DR009	२२
२	लप्से-टोक्रोम्बा-कुधुले-तीनपु सडक	जिल्ला सडक	07DR010	२०
३	बुधी मोरङ-ख्वापोक-मौनाबुधुक-कुरुले - मध्ये चौबिसे सडक	जिल्ला सडक	07DR019	३०
जम्मा				७२

ग्रामीण सडक				
१	मौनाबुधुक - सिस्ने-कुरुले तेनुपा सडक	ग्रामीण सडक	07VR007	१५
२	राजारानी - गिद्दे -१८०० सडक	ग्रामीण सडक	07VR020	९
जम्मा				२४

स्रोत : सडक गुरु योजना, २०७४

६.१.२ यातायात सेवा

चौबिसे गाउँपालिकामा यातायातका विभिन्न साधनहरूको उपयोग भएको देखिन्छ। गाउँपालिकामा ट्रेक्टर, जिप, कार, बस, ट्याक्सी, मोटरसाइकलहरूको समेत उपयोग गरिएको देखिन्छ। गाउँपालिकामा उत्पादित विभिन्न कृषि उपजहरू जस्तै खाद्यान्न, तरकारी, तेलहन, दलहन, फलफूल, दुग्ध उत्पादनहरुलाई गाउँपालिकाका सबै वडाहरुमा बाह्रै महिना सवारी साधन चल्ने सडकको सुविधा नभएकाले उत्पादित वस्तुलाई बजारसम्म पुऱ्याउन कठिनाई भएको देखिन्छ। गाउँपालिकाका सबै वडाहरुमा बाह्रै महिना सवारी साधन चल्ने सडकको विस्तार नभएकोले आन्तरिक यातायातको भरपर्दो सुविधा नभएको हुँदा गाउँपालिका बासीहरुलाई समयमै आवश्यक उपचार तथा औषधिको सेवा र बजारमा पहुँच पुऱ्याउन सकिएको छैन ।

तालिका नं. २८ : बसपार्क सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	बसपार्कको नाम	स्थान	छुने सडक
१	राजारानी	राजारानी	भेडेटार-राजारानी-बुधबारे
२	बुधुक	बुधुक	बुधुक-राजारानी
३	शुक्रबारे बजार	शुक्रबारे	शुक्रबारे बजार-राजारानी
४	बुधवारे	बुधवारे	बुधबारे-राजारानी

स्रोत : सडक गुरु योजना, २०७४

६.२ संचार

सन् १९९० सालसम्म संचार माध्ययमहरु सिमित थिए । हाल पत्रपत्रिका, रेडियो र टि.भि.को प्रयोग अत्यधिकमात्रामा बढ्दै गएको छ । चौबिसे गाउँपालिकामा एफ.एम र रेडियो नेपाल लगायत विभिन्न स्टेसनहरु जिल्ला तथा केन्द्रबाट सिधा प्रशारण भएको सुन्न सकिन्छ । गाउँपालिकामा नेपाल टेलिकम र एनसेल दुवैको 3G Network सेवा गाउँपालिका सबै वडाहरूमा उपलब्ध हुन सकेको छैन ।

६.२.१ टेलिफोन/मोबाइल

सञ्चार प्रणालीको विवेचना गर्दा यस गाउँपालिकाका सबै वडाहरुमा सिडिएमए, एडिएसएल, मोबाइल, आदि सेवा नेपाल टेलिकम, एनसेल जस्ता कम्पनीहरूले उपलब्ध गराएको देखिन्छ। ग्रामिण क्षेत्रहरुमा पातलो र छरिएको वस्ती भएकोले, केवल नेटवर्कबाट टेलिफोन सेवा पुऱ्याउन प्राविधिक कठिनाइको साथै, बढी खर्चिलो हुने देखिएकोले त्यस्ता स्थानहरूमा वायरलेस प्रणालीबाट सेवा पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ साथै सबै वडाहरूमा टेलिफोन नेटवर्क सेवाको स्तर उन्नति गर्नुपर्ने देखिन्छ।

चौबिसे गाउँपालिकामा नेपाल टेलिकम र एनसेल को संचार सुविधाको पहुँच रहेको छ। वडा नं. १ बुधवारे र वडा नं.६ राजारानीमा लेण्डलाईन टेलिफोनको सुविधा उपलब्ध छ साथै फाईवर इन्टरनेटको सुविधा पनि राजारानी अर्थात वडा नं.६ मा रहेको छ।

६.२.२ हुलाक सेवा

गाउँपालिकामा आधा शताब्दीदेखि सञ्चार क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याइरहेको हुलाक सेवा हाल गाउँपालिकाका विभिन्न वडाहरुमा कार्यरत छन्। चौबिसे गाउँपालिकामा हुलाक सेवा अन्तरर्गत इलाका हुलाक कार्याललय, राजारानीमा रहेको छ। जसबाट गाउँपालिकाभित्र र गाउँपालिका बाहिर एवम् विदेशमा समेतले हुलाक सेवा प्रदान गरिरहेको छ। हुलाक सेवा अन्तर्गत साधारण चिठीपत्रहरू, रजिष्ट्री पत्रहरू, बिमा पुलिन्दा, धनादेश सेवा र बचत सेवाहरू सञ्चालित छन्। यद्यपी संचार माध्यमहरु र यातायातको तीब्र र उच्च विकासले हुलाक प्रयोगकर्ताहरुको संख्या क्रमश घट्दै गइरहेको छ।

६.२.३ पत्रपत्रिका

स्थानिय तथा केन्द्रबाट प्रकाशित हुने सबैजसो दैनिक अखबारहरु, साप्ताहिकहरु र मासिक पत्रिकाहरु (राष्ट्रिय समाचार समिति, गोरखापत्र, कान्तिपुर दैनिक, नागरिक दैनिक, नेपाल समाचार पत्र, राजधानी दैनिक, अन्नपूर्ण पोष्ट, नयाँ पत्रिका दैनिक आदि) समेत गाउँपालिकाका विभिन्न वडाहरुमा पाइन्छ।

६.३ विद्युत

दैनिक जीवनयापनको लागि मात्र नभई विद्युत् विकासको दरिलो पुर्वाधार हो। यस चौबिसे गाउँपालिकाका सबै वडाहरुमा विद्युत मर्मत संभार, महसूल असुली तथा विद्युतीकरण योजनाको कार्यान्वयन नेपाल विद्युत प्राधिकरणले गर्दै आएको छ। चौबिसे गाउँपालिकाको अधिकाशं घरमा विद्युत्को पहुँच राम्रो देखिन्छ। साथै गाउँपालिकामा लघुविद्युत परियोजना समेत रहेको छ। कुल ४, ५५२ घरधुरी रहेकोमा ३,०५५ घरधुरीले दैनिक बत्ती बाल्न विद्युत्को प्रयोग गरेको देखिन्छ।

६.३.१ बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ (सन् २०११) को नजिताअनुसार दैनिक बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनमा विद्युत प्रमुख स्रोतको रुपमा रहेको देखिन्छ। गाउँपालिकामा बत्ती बाल्न विद्युत प्रयोग गर्नेको घरधुरी संख्या ३,०५५ (६७.२६ प्रतिशत) रहेको छ। त्यस्तै गाउँपालिकाका कुल घरधुरीको ७३४ (१६.१६ प्रतिशत) ले सोलार, ५६८ (१२.५१ प्रतिशत) ले मट्टितेल र ३२ (०.७० प्रतिशत) घरधुरीले मात्र गोबर ग्याँसको प्रयोग गरेको देखिन्छ। त्यस्तै वडागत रुपमा वडा नं. ३ र ४ मा सोलारको प्रयोग बढी भएको देखिन्छ भने अन्य स्रोतको प्रयोग गर्ने ३.१३ प्रतिशत रहेका छन्। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा र स्तम्भमा देखाइएको छ।

तालिका नं. २९ : बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने श्रोत

वडा नं.	बिजुली	मट्टितेल	गोबरग्याँस	सोलार	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	२९२	१२१	४	२७	२	०	४४६
२	५९४	४२	०	१३	२	१	६५२
३	४	१५७	१	२६६	४०	१	४६९
४	७	४४	२	३१८	३२	२	४०५
५	६०६	५४	९	७	१३	२	६९१
६	६११	२६	३	०	५	२	६४७
७	५५७	२०	३	०	४	०	५८४
८	३८४	१०४	१०	१०३	४४	३	६४८
जम्मा	३,०५५	५६८	३२	७३४	१४२	११	४,५४२
प्रतिशत	६७.२६	१२.५१	०.७०	१६.१६	३.१३	०.२४	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

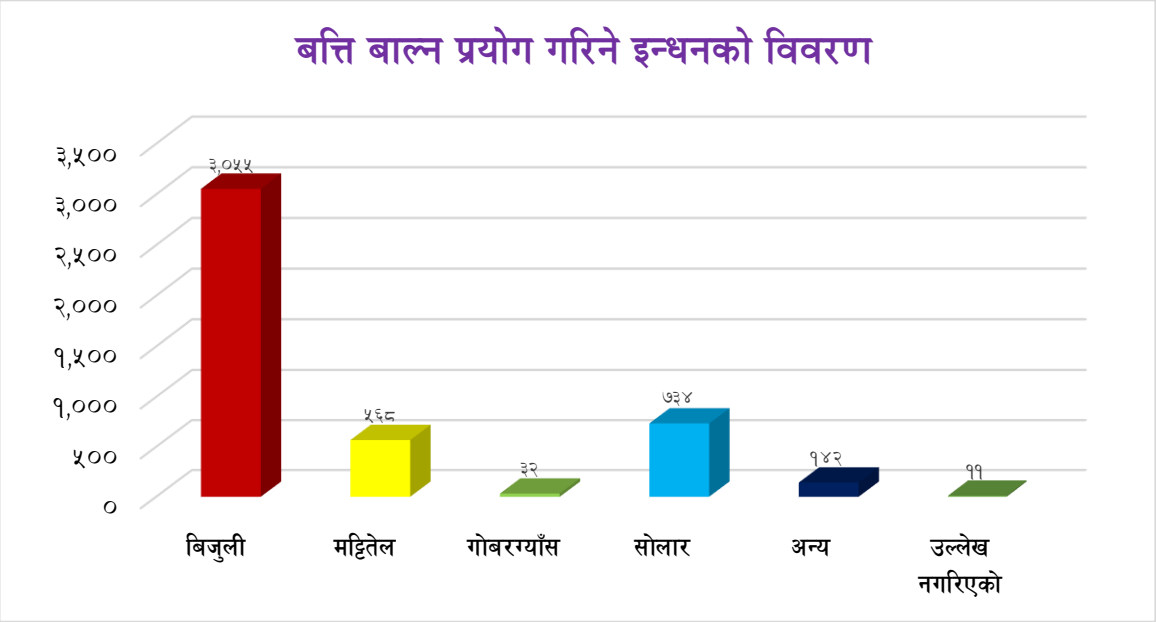

६.३.२ खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

तालिका नं. ३० : खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

वडा नं.	काठ/दाउरा	मटीतेल	एल.पी. ग्याँस	कुइठा/ठोरहा	बिजुली	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	४२५	१	१६	०	०	४	०	४४६
२	६३६	०	१०	२	०	३	१	६५२
३	४६०	३	२	२	०	१	१	४६९
४	३९७	०	०	४	१	१	२	४०५
५	६८१	३	३	२	०	०	२	६९१
६	५९५	२	४७	०	०	१	२	६४७
७	५५८	०	२२	०	०	४	०	५८४
८	६३५	०	६	२	०	२	३	६४८
जम्मा	४,३८७	९	१०६	१२	१	१६	११	४,५४२
प्रतिशत	९६.५९	०.२०	२.३३	०.२६	०.०२	०.३५	०.२४	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

वि.सं २०६८ को जनगणना अनुसार चौबिसे गाउँपालिकामा परिवारमा खाना पकाउन प्रयोग गरिने प्रमुख इन्धनको रूपमा काठ तथा दाउरा सबैभन्दा बढी ४,३८७ (९६.५९ प्रतिशत) रहेको छ। यसैगरी दोस्रोमा एल.पी. ग्याँस प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या १०६ (२.३३ प्रतिशत), मट्टीतेल प्रयोग गर्ने ९ (०.२० प्रतिशत) रहेका छन् भने बिजुली प्रयोग गर्ने घरधुरी १ (०.०२ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। वडागत रुपमा सबैभन्दा बढी एल.पी. ग्याँस प्रयोग गर्ने वडा नं. ६ मा ४७ घरधुरी रहेको देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

वैकल्पीक उर्जाको वर्तमान स्थिति र जनताले यस क्षेत्रमा देखाएको आकर्षणलाई हेर्दा वैकल्पिक उर्जाको क्षेत्रमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। पहाडी क्षेत्र भएकोले गोबरग्याँसको लागी उपर्युक्त तापक्रम रहेको र पशुहरुबाट प्राप्त गोबरलाई पूर्णरुपमा प्रयोग गर्न सके वन अतिक्रमण रोकिनुको साथै महिलाहरुको स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असर समेत न्यून हुने हुँदा यसको लोकप्रियतामा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ।

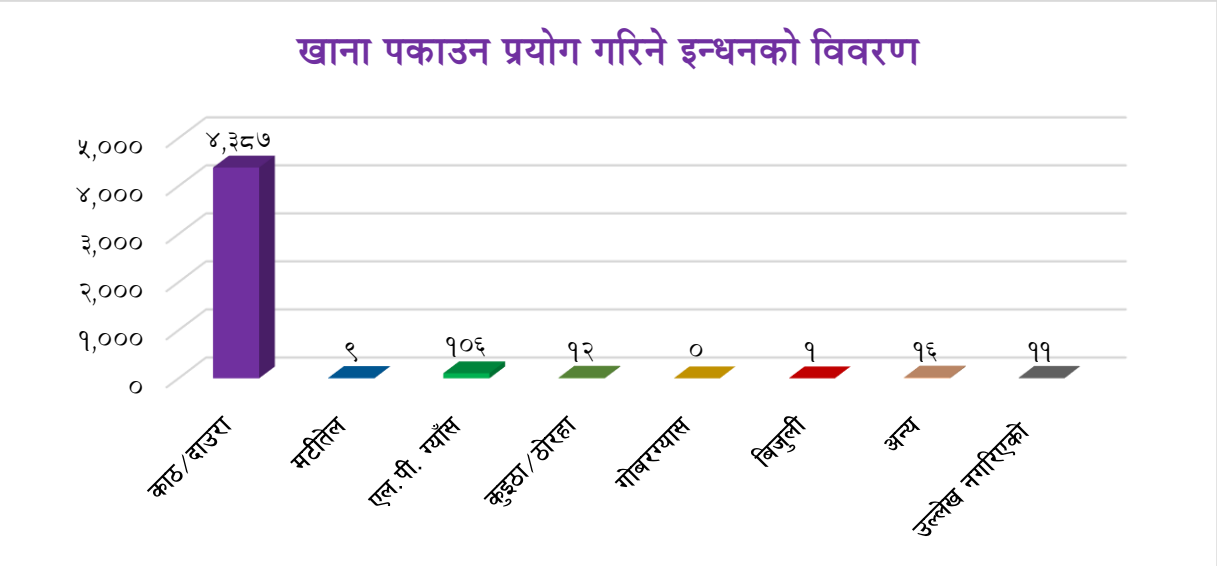

खण्ड - ७ : सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा

७.१ शिक्षा

नेपाललाई अल्पविकसित राष्ट्रहरुको सूचीबाट मुक्त गराई विकासोन्मुख राष्ट्रको सूचीमा समावेश गराउन एवंम दिगो विकासका लक्ष्य अनुरुप समावेशी र समन्वयमा आधारित शिक्षा सबैमा पुऱ्याउने संविधान प्रदान अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता सहित शिक्षा प्रणालीलाई आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणको संवाहकका रुपमा विकास गर्ने सबै तह एवंम् विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, शिक्षालाई रोजगारी उन्मूख बनाउने, गुणस्तरमा सुधार एवम् व्यवस्थापकिय क्षमता अभिवृद्धि गरी आर्थिक सामाजिक विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्नेतर्फ राष्ट्रिय शिक्षा निति र कार्यक्रमहरु लक्षित गरेको चौधौ (०७३/७४-७५/७६) आवाधिक योजनामा उल्लेख गरीएको छ।

कुनै पनि गाउँपालिकाको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा शिक्षाले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ। यसलाई मानव विकासको सूचकको रूपमा लिइन्छ । विकासको प्रमुख आधारशिला शिक्षा नै हो, शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभाहरूको विकास हुन गई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्त रहिआएको छ। सचेत, अनुशासित तथा उत्पादनशिल जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि शिक्षा क्षेत्रको नै सर्वोपरि भूमीका अनिवार्य रहन्छ। योजना निर्माणमा गरिबी निवारण तथा चौतर्फी विकासका लागि शिक्षा क्षेत्रलाई मानव संशाधन विकासको एक शसक्त माध्यमको रुपमा नीतिगत रुपमा अबलम्बन गरिएको छ। राज्यको निति समेत शिक्षालाई विकासको प्रमुख पूर्वाधारको रुपमा विकसित, सर्वसुलभ र प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने रहेको छ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३, धारा ३१ शिक्षा सम्बन्धी हक मा देहायबमोजिमको व्यवस्था गरिएको छ।

१. प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ।

२. प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र नि:शुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा नि:शुल्क पाउने हक हुनेछ।

३. अपांगता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम नि:शुल्क उच्च शिक्षा पाउनेहक हुनेछ।

४. दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइ सम्बन्धी अपांगता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम नि:शुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

५. नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

संविधान तथा योजनाको ठुला ठुला वहस भएता पनि विश्व सामु तुलनात्मक अध्ययन गर्दा हाम्रो शिक्षा क्षेत्रमा उल्लेखनीय विकास भने भएको देखिँदैन । शिक्षाले ज्ञान र सिपको प्रयोगात्मक परिवर्तन ल्याउने, पिछडिएको, विपन्न र अभावग्रस्त वर्गको पक्षपोषण गर्ने, अवोध बालबालिका एवं आवाज विहिनका पक्षमा रही देशलाई समृद्ध बनाउने परिकल्पनालाई साकार पार्नुपर्दछ । देशका लागि आवश्यक नेतृत्वदायी क्षमताको विकास, अथकरूपमा सिक्ने र सिकाउने प्रवृति, सामाजिक र मानवीय मूल्यमान्यता र आत्मविश्वासजस्ता आधारभूत समग्र पक्षको विकास गर्न सघाउनु नै गुणस्तरीय शिक्षाको विशेषता हो । यस्तो शिक्षामा विश्लेषणात्मक र मौलिक सोचको पर्याप्तता हुनुपर्छ । निर्दिष्ट सिकाइमात्र स्तरीयता होइन । आज व्यावहारिक परिवर्तन, श्रमसँगको आस्था, जीवनोपयोगी खोज अनुसन्धान, सान्दर्भिकता देश र संस्कृतिप्रति प्रेम, नैतिक जिम्मेवारी, मौलिकरूपमा विज्ञानको उपयोग गर्न स्तरीय शिक्षाको आवश्यकता छ । शिक्षाको स्तरीय विकासले रोजगारीको अवसर, कलकारखानाको विकास, सुविधाको पहुँच, प्रविधिको विस्तार, उत्पादनमुखी कृषि, आयमुखी व्यवसाय, स्थानीय साधनश्रोतको प्रचुर सदुपयोगले जनताको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ जसले गाउँपालिकाको अर्थतन्त्र बलियो हुनुको साथै सामाजिक विकासमा महत्वपुर्ण टेवा पुऱ्याउँछ ।

शिक्षा क्षेत्रको परिशूचकलाई त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसै सिलसिलामा यस गाउँपालिकाको शैक्षिक स्थिती देखाउन यहाँको साक्षरता स्थिति,शिक्षण संस्थाको विवरण,दरबन्दी शिक्षकहरुको विवरण, विद्यार्थीको भर्ना, तहगत तथा विषयगत शैक्षिक विवरण देखाउन खोजिएको छ । यसबाट चौबिसे गाउँपालिकाको शैक्षिक अवस्थालाई बुझी आगामी दिनमा सुधार गर्न नीति तथा कार्यक्रम बनाउन सकिन्छ ।

७.१.१ साक्षरता स्थिति

सामाजिक एवं मानव विकासको एक महत्वपूर्ण आयामको रुपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रमा चौबिसे गाउँपालिका धनकुटा जिल्लाका अन्य गाउँपालिकाको तुलनामा केही अगाडि रहेको देखिन्छ। पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार यस गाउँपालिकाको साक्षरता दर ७३.८० प्रतिशत (नेपालको ६५.९४ प्रतिशत) रहेको छ। लैंगिक हिसाबले

यो गाउँपालिकामा पनि अन्यत्र झैं केही विभेद रहेको पाईन्छ। जस्तै: यस गाउँपालिकाको पुरुषको साक्षरता दर ८१.८५ प्रतिशतको तुलनामा महिलाको साक्षरता दर ६७.७५ प्रतिशत मात्र रहेको छ। पुरुष र महिलाको साक्षरता दरमा १३.५० प्रतिशतको फरक देखिन्छ। सबैभन्दा अग्रस्थानमा रहेको काठमाण्डौ जिल्लाको साक्षरता दर ८६.२५ प्रतिशत रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको रौतहट जिल्लाको साक्षरता दर ४१.६९ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी यस चौबिसे गाउँपालिकाको साक्षरताको स्थितिको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ३१ : साक्षरता दर

वडा नं.	पढ्न र लेख्न सक्ने		पढ्न मात्र सक्ने		पढ्न र लेख्न नसक्ने		उल्लेख नगरिएको		जम्मा		जम्मा
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	
१	६८१	६८१	४	१२	७८	१८५	०	०	७६३	८७८	१,६४१
२	८५३	८४८	१६	३१	१७१	४२५	०	०	१,०४०	१,३०४	२,३४४
३	६२२	६४९	४	१०	१७१	३१३	०	०	७९७	९७२	१,७६९
४	५६३	५२७	२१	४०	१३३	३०४	१	०	७१८	८७१	१,५८९
५	९९०	१०३२	८	७	२४९	४५३	०	०	१,२४७	१,४९२	२,७३९
६	८३८	८०६	२२	२७	१८१	४३०	०	०	१,०४१	१,२६३	२,३०४
७	७९३	८९७	२४	३८	१४६	३६२	१	०	९६४	१,२९७	२,२६१
८	८७१	९५२	१३	१४	१९०	३९०	०	१	१,०७४	१,३५७	२,४३१
जम्मा	६,२११	६,३९२	११२	१७९	१,३१९	२,८६२	२	१	७,६४४	९,४३४	१७,०७८
प्रतिशत	८१.२५	६७.७५	१.४७	१.९०	१७.२६	३०.३४	०.०३	०.०१	१००.००	१००.००	

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकाको साक्षरताको वडागत विवरण देखाईएको छ। यस गाउँपालिकामा कुल जनसंख्याको स्थिति वर्णन गर्नुपर्दा सबै भन्दा बढि साक्षरता दर वडा नं.१ मा ८३ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष साक्षरता दर ८९.२५ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ७७.५६ प्रतिशत रहेको छ। त्यस्तै गरि सबै भन्दा कम साक्षरता दर वार्ड नं.४ मा रहेको छ। जसमा कुल साक्षरता दर ६८.६० प्रतिशत रहेको छ। जसमा पुरुष साक्षरता दर ७८.४१ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ६०.५१ प्रतिशत रहेको छ।

७.१.२ शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

तालिका नं. ३२ : शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

विवरण	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
स्कूल नगएको	२६६	२५३	५१९	३.९८
प्राथमिक तह	२७९६	२५५०	५३४६	४१.००
नि.मा.वि. तह	१३४६	१५४९	२८९५	२२.२०
मा.वि. तह	७४६	८६६	१६१२	१२.३६
एस.एल.सी. तह	५०१	५१३	१०१४	७.७८
प्रमाणपत्र तह	२१४	१६२	३७६	२.८८
स्नातक तह	८४	२९	११३	०.८७
स्नातकोत्तर तह र सोभन्दा माथी	२६	४	३०	०.२३
अन्य	२	६	८	०.०६
अनौपचारिक शिक्षा	४४२	६६४	११०६	८.४८
उल्लेख नगरिएको	७	१२	१९	०.१५
जम्मा	६४३०	६६०८	१३०३८	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकामा विभिन्न शैक्षिक तह उर्त्तीण गरेका जनशक्ति देखाइएको छ। जसमा ५१९ (३.९८ प्रतिशत) जना स्कूल नगएका, ५,३४६ (४१ प्रतिशत) प्राथमिक तह, २,८९५ (२२.२० प्रतिशत) नि.मा.वि. तह, १,६१२ (१२.३६ प्रतिशत) मा.वि. तह, १,०१४ (७.७८ प्रतिशत) एस.एल.सी. तह, ३७६ (२.८८ प्रतिशत) प्रमाणपत्र तह, ११३ (०.८७ प्रतिशत) स्नातक तह, ३० (०.२३ प्रतिशत) स्नातकोत्तर तह र सोभन्दा माथि अध्ययन गरेको देखिन्छ भने १,१०६ (६.४८ प्रतिशत) ले अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ। लैङ्गिक आधारमा मा.वि तह सम्म महिला र पुरष सहभागितामा खासै अन्तर नदेखिएता पनि प्रमाणपत्र तह देखि महिलाको संख्या क्रमश घटेको देखिन्छ। स्नातकोत्तर तह र सो भन्दा माथिसम्म पुग्दा महिला ज्यादै कम देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ। उल्लेखित विवरणलाई तल स्तम्भ चार्टमा देखाईएको छ।

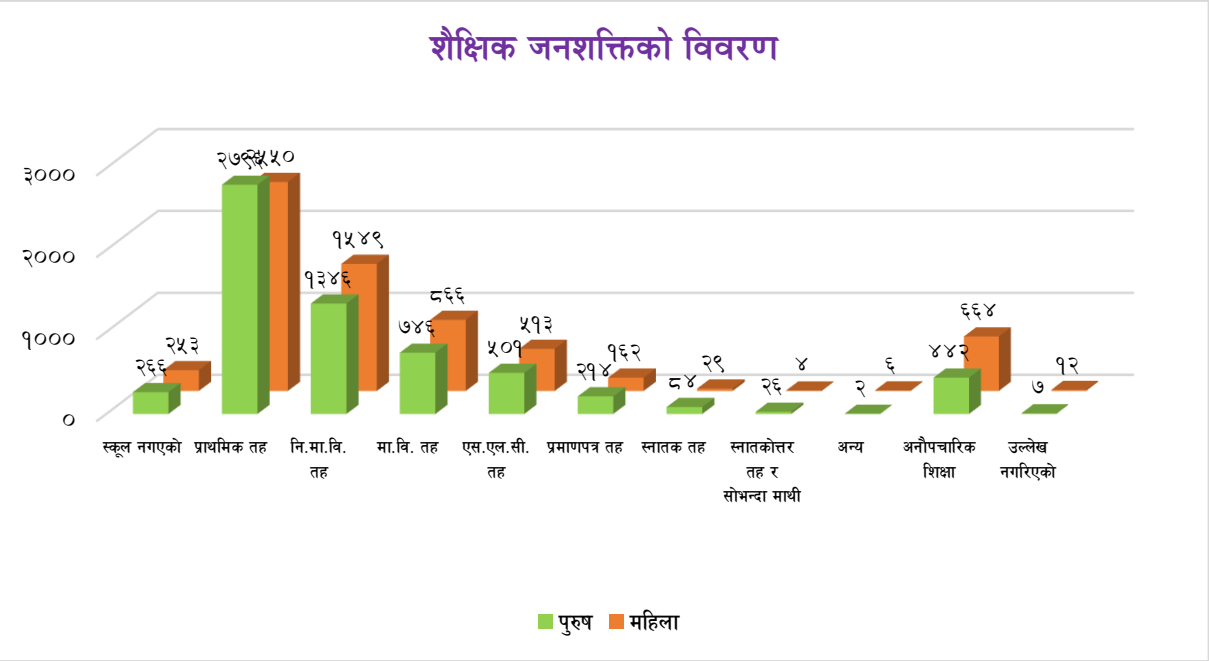

७.१.३ विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

तालिका नं. ३३ : विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

क्र.सं.	विषय	जम्मा	प्रतिशत
१	मानविकी र कला	१३१	२५.२४
२	व्यापार र प्रशासन	४१	७.९०
३	शिक्षा	१९८	३८.१५
४	विज्ञान	१६	३.०८
५	स्वास्थ्य	४	०.७७
६	इन्जिनीयरिङ र निर्माण	१	०.१९
७	कानुन	४	०.७७
८	सामाजिक र व्यवहारिक विज्ञान	२२	४.२४
९	गणित र तथ्याङ्क	७	१.३५
१०	कृषी, वन र मत्स्य	४	०.७७
११	कम्प्यूटिङ्ग	१	०.१९
१२	पत्रकारीता र सूचना	०	०.००
१३	अन्य	२	०.३९
१४	उल्लेख नगरिएको	८८	१६.९६
	जम्मा	५१९	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा गाउँपालिकामा विभिन्न संकायमा अध्ययन गरेका शैक्षिक जनशक्तिको विवरणलाई तालिकामा देखाइएको छ। जस अनुसार यस गाउँपालिकामा सबैभन्दा बढी शिक्षा संकायमा पढ्नेको संख्या १९८ (३८.१५ प्रतिशत) रहेको छ भने दोस्रोमा मानविकी र कला संकायमा पढ्नेको जनसंख्या १३१ (२५.२४ प्रतिशत), तेस्रो स्थानमा व्यापार तथा प्रशासन विषय लिएर पढ्नेको संख्या ४१ (७.९० प्रतिशत),,सामाजिक व्यवहारिक विज्ञान विषय लिएर पढ्नेको संख्या २२ (४.२४ प्रतिशत) र विज्ञान विषय लिएर पढ्नेको संख्या १६ (३.०८ प्रतिशत) रहेका छन्। त्यसैगरी कम्प्यूटिङ्ग, स्वास्थ्य, इन्जिनीयरिङ, निर्माण, कृषी, वन र मत्स्य र गणितीय तथ्याङ् विषय लिएर पढ्नेको जनसंख्या अत्यन्तै कम रहेको देखिन्छ जसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा साथै तल पाई चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ।

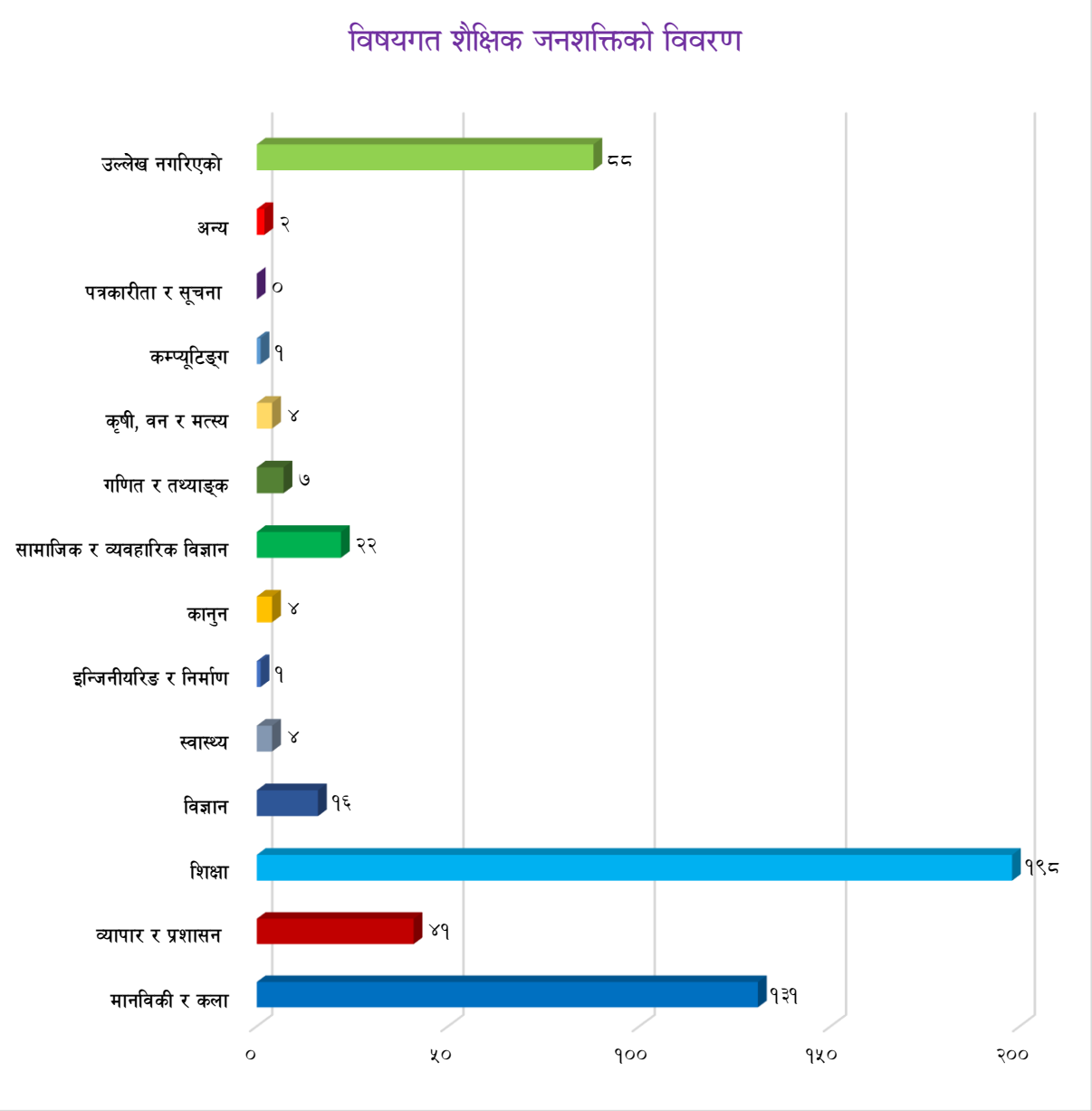

७.१.४ उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण

तालिका नं. ३४ : उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण

उमेर समूह	कुल जनसंख्या			विद्यालय गैरहेको			हाल विद्यालय नगएको जनसंख्या			उल्लेख नगरिएको		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
५-१० वर्ष	१३२०	१२७७	२५९७	११९२	११७१	२३६३	१२१	९९	२२०	७	९९	१०६
११-१५ वर्ष	११६२	११८५	२३४७	१०४१	१०८८	२१२९	११६	९४	२१०	५	९४	९९
१६-२० वर्ष	१०२०	११८५	२२०५	५५२	६१९	११७१	४६३	५५७	१०२०	५	५५७	५६२
जम्मा	३५०२	३६४७	७१४९	२७८५	२८७८	५६६३	७००	७५०	१४५०	१७	७५०	७६७

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस तालिकामा स्कुल जाने उमेर समुहको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्याको तुलनात्मक विवरण उल्लेख गरिएको छ। जसमा ५ देखि १० वर्ष उमेर समुहको कुल जनसंख्या २,५९७ रहेको देखिन्छ जसमध्ये २,३६३ जना विद्यालय गैइरहेको, २२० जना हाल विद्यालय नगएको र १०६ जना उल्लेख नगरिएको देखिन्छ भने ११ देखि १५ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या २,३४७ मध्ये २,१२९ जना स्कुल गैइरहेको, २१० जना हाल विद्यालय नगएको र ९९ जना उल्लेख नगरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी १६ देखि २० वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या २,२०५ मध्ये १,१७१ जना स्कुल गैइरहेको, १,०२० जना हाल विद्यालय नगएको र ५६२ जना उल्लेख नगरिएको देखिन्छ । तथ्याङ्क अनुसार १६ देखि २० वर्ष उमेर समुहमा आइपुग्दा विद्यालय जानेको संख्या कम देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

७.१.५ गाउँपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरूको विवरण

शिक्षा क्षेत्रको परिसूचकलाई त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसै अनुरूप यस गाउँपालिकामा आ.व. २०७४ सम्म सञ्चालन भैरहेका विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण हेर्दा गाउँपालिकामा पठनपाठनका लागि आधारभूत विद्यालयको सङ्ख्या ४४, र माध्यमिक विद्यालयको संख्या ४ गरी १ देखि १२ सम्मको ६ वटा जम्मा ५४ वटा शिक्षण संस्थाहरु रहेका छन् जस मध्ये ६ वटा आधारभुत तहको संस्थागत शैक्षिक संस्थाहरु रहेका छन् । वर्तमान समयमा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढ्दै गईरहेको अवस्थामा ग्रामीण क्षेत्रमा भने निजी क्षेत्रको न्युन संलग्नता देखिन्छ यद्यपि सामुदायिक र संस्थागत निजी क्षेत्रले शिक्षाको क्षेत्रमा विभिन्न समस्याको बावजुत उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको देखिन्छ । गाउँपालिकामा भएका शिक्षण संस्थाको विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ३५ : गाउँपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरुको विवरण

क्र.सं.	तह	विद्यालयको संख्या		
		सामुदायिक	संस्थागत	जम्मा
१	शिशु स्याहार केन्द्र	४४	०	४४
२	आधारभुत (१-८)	३८	६	४४
३	माध्यमिक (१-१०)	४	०	४
४	उच्च मा.वि.(१-१२)	६	०	६
शिशु स्याहार केन्द्र बाहेक कुल जम्मा विद्यालय		४८	६	५४

स्रोत: चौबिसे गाउँकार्यपालिकाको कार्यालय, २०७४

(नोट : नयाँ शिक्षा ऐन अनुसार कक्षा १ देखि ८ सम्मको तहलाई आधारभूत तह र कक्षा ९ देखि १२ सम्मलाई माध्यमिक तह घोषणा गरिएको छ। त्यस्तै कक्षा १ भन्दा मुनिको तहलाई बाल विकास भनेर नामकरण गरिएको छ।)

७.१.६ २०७४ मा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीको विवरण

तालिका नं. ३६ : सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको विवरण

स्रोत केन्द्र		प्राथमिक कक्षा (१-३)			प्राथमिक कक्षा (१-५)			प्राथमिक कक्षा (६-८)			प्राथमिक कक्षा (९-१०)			प्राथमिक कक्षा (११-१२)		
		छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
मौनावुधुक	जम्मा	२७६	२६५	५४१	४९१	४५९	९५०	३२१	३५९	६८०	१९५	१८८	३८३	१७२	११५	२८७
टोक्रोम्बा		२४५	२३६	४८१	४२९	४०५	८३४	३१६	३२०	६३६	१८२	१४६	३२८	१०४	७४	१७८
जम्मा		५२१	५०१	१०२२	९२०	८६४	१७८४	६३७	६७९	१३१६	३७७	३३४	७११	२७६	१८९	४६५
मौनावुधुक	दलित	१७	२७	४४	३०	३०	६०	२०	१७	३७	७	४	११	४	७	११
टोक्रोम्बा		२८	२६	५४	४१	३८	७९	१४	२०	३४	६	६	१२	०	२	२
जम्मा		४५	५३	९८	७१	६८	१३९	३४	३७	७१	१३	१०	२३	४	९	१३
मौनावुधुक	जनजाति	२१४	१९४	४०८	३८०	३४३	७२३	२५९	२६०	५१९	१४२	१४४	२८६	१४४	८३	२२७
टोक्रोम्बा		१९६	१९२	३८८	३५८	३३७	६९५	२६५	२७२	५३७	१५४	१२६	२८०	८९	६०	१४९
जम्मा		४१०	३८६	७९६	७३८	६८०	१४१८	५२४	५३२	१०५६	२९६	२७०	५६६	२३३	१४३	३७६

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय, धनकुटा २०७४

तालिका नं. ३७ : संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको विवरण

स्रोत केन्द्र		प्राथमिक कक्षा (१-३)			प्राथमिक कक्षा (१-५)			प्राथमिक कक्षा (६-८)		
		छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
मौनाबुधुक	जम्मा	६७	१०६	१७३	१०९	१४४	२५३	२४	३१	५५
टोक्रोम्बा		५७	५४	१११	७८	७०	१४८	५	८	१३
जम्मा		१२४	१६०	२८४	१८७	२१४	४०१	२९	३९	६८
मौनाबुधुक	दलित	०	४	४	१	६	७	१	२	३
टोक्रोम्बा		३	४	७	६	५	११	०	१	१
जम्मा		३	८	११	७	११	१८	१	३	४
मौनाबुधुक	जनजाति	५६	७८	१३४	८८	१०९	१९७	२१	२५	४६
टोक्रोम्बा		५१	४६	९७	६७	६०	१२७	४	७	११
जम्मा		१०७	१२४	२३१	१५५	१६९	३२४	२५	३२	५७

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय, धनकुटा २०७४

७.१.७ स्वीकृत शिक्षक दरवन्दीमा कार्यरत श्रेणीगत शिक्षक विवरण

स्वीकृत शिक्षक दरवन्दीमा कार्यरत श्रेणीगत शिक्षकहरूमा आधारभूत र मा.विको स्थायी, अस्थायी, राहत, करार लगायत तहमा स्तरीकृत रहेको छ। जसमा यस चौबिसे गाउँपालिकामा बाल विकास केन्द्रमा ४४ जना केन्द्र स.का. रहेका छन्। त्यस्तै विद्यालयमा आधारभूत तह (१-५) मा १४० जना, आधारभूत तह (१-५) मा ३८ जना, माध्यिमिक तह (९-१०) मा ३२ जना र माध्यिमिक तह (११-१२) मा १२ जना कुल २२२ जना शिक्षकहरु गाउँपालिकामा रहेका छन्। जस्को विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरीएको छ।

तालिका नं. ३८ : शिक्षक विवरण

क्र.सं.	तह	बालविकास केन्द्र	शिक्षकको किसिम		
		केन्द्र स.का.	दरबन्दी	राहत	जम्मा
१	बालविकास केन्द्र	४४			
२	आधारभुत (१-५)		१२६	१४	१४०
३	आधारभुत (६-८)		२३	१५	३८
४	माध्यमिक (९-१०)		१७	१५	३२
५	उच्च मा.वि.(११-१२)		४	८	१२
	जम्मा	४४	१७०	५२	२२२

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय धनकुटा, २०७४

७.१.८ शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू

- **विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति उच्च हुनु :** विद्यार्थीहरु प्राथमिक तह पुरा नगर्दै विद्यालय छाड्ने, विभिन्न किसिमका छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइएको भएता पनि दलित, आदिवासीहरुको विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति उच्च हुनु शैक्षिक विकासको बाधकको रुपमा देखिएको छ ।
- **कक्षा दोहोऱ्याउने प्रवृत्ति बढी हुनु :** प्राथमिक तहको विद्यार्थीहरुको तथ्याङकलाई आधार मानेर हेर्दा कक्षा दोहोऱ्याउने प्रवृत्ति बढी हुनुले शैक्षिक गुणस्तर सुधारको आवश्यकतालाई इङ्गित गरेको छ ।
- **दलित, आदिवासी जनजाति भर्नादर न्यून हुनु :** विपन्न, दलित, आदिवासी जनजातीको भर्नादर न्यून हुनु गाउँपालिकाको शैक्षिक विकासको चुनौतीको रुपमा रहेको छ ।
- **दलित, आदिवासी जनजाती विद्यालय छाड्ने दर :** गाउँपालिकाको औषत विद्यालय छाड्ने दरमा वृद्धि हुनुको मुख्य कारण आदिवासी र दलितहरुको विद्यालय छाड्ने दरमा वृद्धि हुनु हो ।
- **विद्यालयहरु आर्थिक रुपले कमजोर हुनु :** नेपाल सरकारबाट प्राप्त सीमित अनुदान तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिले समेत आवश्यक श्रोत जुटाउन नसकेको कारणले बहुसंख्यक विद्यालयहरुको आर्थिक स्थिति निकै कमजोर देखिन्छ । दुर्बल आर्थिक अवस्थाले गर्दा शैक्षिक सामग्री जुटाउन तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्न बाधा पुगेको देखिन्छ ।
- **अभिभावकहरु चनाखो नहुनु :** बालबालिकाहरुको शैक्षिक प्रगतिबारे अभिभावकहरुको चासो कम हुनु तथा विद्यालयद्वारा समेत बालबालिकाहरुको स्थितिबारे अभिभावकलाई जानकारी नदिइनुले पनि शैक्षिक गुणस्तरमा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।
- **शिक्षक दरबन्दी कम हुनु :** दरबन्दी अनुसार शिक्षकको कमी हुनु तथा केही समयका लागि कुनै शिक्षकको अनुपस्थिति हुँदा कक्षाहरु खाली रहने गरेको देखिन्छ । यसरी शिक्षकहरु तालिममा जाँदा, सुत्केरी बिदा वा सञ्चित बिदामा रहँदा विद्यालयले अल्पकालिन शिक्षकको व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छैन । एकातिर नेपाल सरकारबाट आवश्यक दरबन्दी उपलब्ध नहुनु अर्कोतर्फ स्थानीय निकाय एवम् व्यवस्थापन समितिले त्यसको आवश्यक व्यवस्था गर्न नसक्नु आदि कारणले गर्दा आवश्यक प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिएको देखिँदैन ।
- **राजनीतिकरण हुनु :** विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरुले शिक्षकहरुको संगठनहरु मार्फत शिक्षकहरुलाई आफ्नो पार्टीको स्वार्थ पूरा गर्न प्रयोग गरिरहेको देखिएको छ । राजनीतिक पार्टीहरुको दबावका कारण सम्बन्धित निकायले त्यस्ता शिक्षकहरुमाथि अनुशासनको कारवाही समेत गर्न नसकेको पाइएको छ ।
- **शिक्षकहरुमा प्रतिबद्धताको कमी:** शिक्षकहरुले शिक्षण पेशालाई आत्मसात गर्न नसक्नु तथा विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने प्रतिफलको जिम्मेवारी लिन नसक्नु पनि शैक्षिक प्रगतिको बाधकको रुपमा देखा परेको छ । प्राय:पठन-पाठन समयमा नसिद्धिनु पनि मुख्य समस्याको रुपमा देखिएको छ ।
- **आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नहुनु :** सूचना तथा प्रविधिको क्षेत्रमा आएका अत्याधुनिक परिवर्तन र सुविधाबाट बहुसंख्यक विद्यालयहरु बञ्चित हुनु पनि शैक्षिक विकासमा बाधा पुगेको देखिन्छ । प्राय: धेरै विद्यार्थी र शिक्षकहरु कम्प्युटर र इन्टरनेटको प्रयोगको सुबिधाबाट बञ्चित रहेका छन्

७.३ स्वास्थ्य

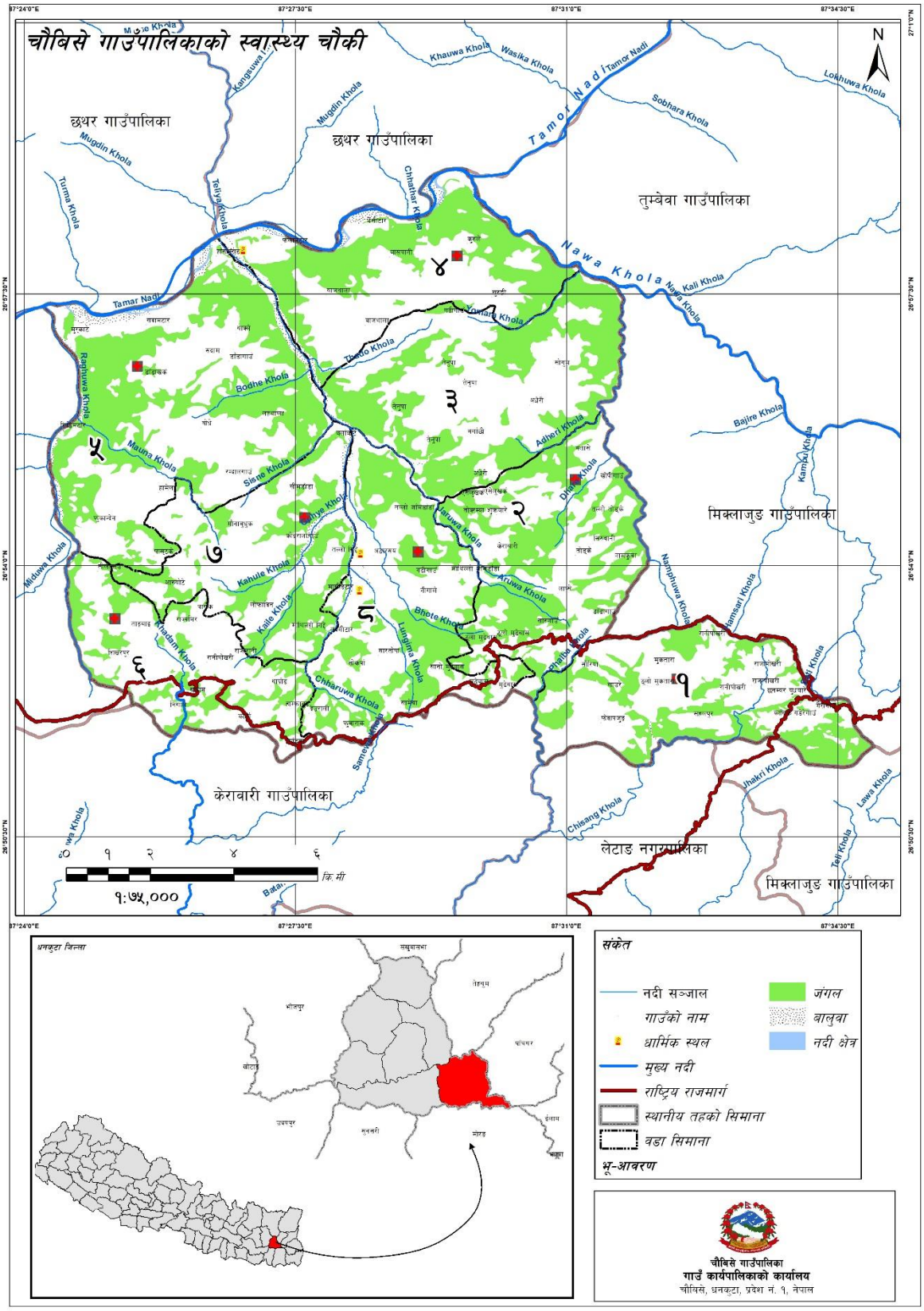

नक्सा नं. १४ : स्वास्थ्य चौकीहरु

चौबिसे गाउँपालिकाबासीहरू स्वास्थ्य सम्बन्धि सेवा लिन जिल्ला सदरमुकाम जाने गरेको देखिन्छ । यसको अलावा सामान्य स्वास्थ्य सुविधाको लागि गाउँलेहरुले स्थानीय स्वास्थ्य चौकीहरुको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यस गाउँपालिकामा जनसमुदायहरुले चेतनाको क्रमिक विकास संगै स्वास्थ्य, सरसफाइ तथा समुदायको स्वस्थकर बानी व्यवहार अबलम्बन गर्दै गैरहेको देखिन्छ। तथापी जनताले आवश्यकता अनुसारको स्वास्थ्य सुविधा लिन सकेका छैनन् । गाउँपालिकाको केन्द्र क्षेत्रका जनताहरुको पहुँच सहज देखिएता पनि बाँकी जनताको पहुँच केवल स्वास्थ्य चौकी सम्म रहेको छ जहाँ सबै स्वास्थ्य समस्याको समाधान संभव छैन । हेल्थपोष्टहरुमा पर्याप्त स्वास्थ्यकर्मी र औषधीको उपलब्धता नहुँदा समस्या झेल्नुपर्ने बाध्यता छ । गाउँपालिकामा विभिन्न वडाहरुमा स्वास्थ्य चौकी रहेका छन् तर आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा दरबन्दी अनुसार स्वास्थ्यकर्मीहरू छैनन्। तसर्थ ग्रामीणस्तरमा उपचारात्मक स्वास्थ्य स्थिति कमजोर रहेको छ ।

७.३.१ एच. आई. भी./एड्सको अवस्था

सन् १९८८ मा पहिलो संक्रमण भेटिएपछि नेपालमा एचआईभीको प्रकोप विस्तारै बालबालिकामा पनि फैलिन थालेको छ। बालबालिका पनि यो समस्याबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरुपमा प्रभावित हुदै गएका छन्। हाल नेपालमा एचआईभी संक्रमित बालबालिकाको संख्या उल्लेख्य रहेको छ। राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्रका अनुसार २०७१ को साउन महिना सम्म नेपालमा भेटिएका जम्मा २२,९९४ एचआइभी संक्रमण मध्ये १६१८ जना १५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा एचआइभी संक्रमण भेटिएको छ। भारतलगायतका अन्य मुलुकमा कामको खोजीमा जाने अभ्यास, बढ्दो रुपमा भइरहेको देह व्यापार, चेलीबेटी बेचविखन, सुईद्वारा लागुपदार्थको प्रयोग, अशिक्षा र गरिबीजस्ता सामाजिक समस्याले एचआइभीको प्रकोप बढाउनमा भूमिका खेलिरहेका छन्। यस रोगबाट बच्न यस गाउँपालिकामा समेत जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस गाउँपालिकाको एड्स रोगीको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छैन ।

७.३.२ सुरक्षित मातृत्वको अवस्थाको विवरण

बालबालिकालाई गर्भमा रहँदा देखि र जन्मेपछि स्याहार तथा रेखदेख गर्न सकिएन भने उनीहरू विभिन्न रोगबाट संक्रमित हुने जोखिम हुन्छ। गर्भमा रहँदा मूलत: आमाको उमेर, पोषण, आराम, मादक तथा सुर्तिजन्य पदार्थको सेवन लगायतका अवस्थामा बालबालिकाको स्वास्थ्य निर्भर रहन्छ। बालबालिका स्वस्थ जन्मनका लागि गर्भवती महिलाले कम्तीमा पनि चारपटक नियमित स्वास्थ्य जाँच गराउनुपर्दछ र आवश्यक खोप (टि.टि) तथा आइरन, भिटामिन चक्कीहरू नियमित सेवन गर्नुपर्दछ। कम उमेरमै गर्भवती हुँदा आमा र शिशु दुवैको स्वास्थ्यमा हानिनोक्सानी पुग्ने भएकाले सरकारले कानूनी रुपमा विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर २० वर्ष तोकिएको छ। तर १७

प्रतिशत किशोरीहरू (१५ देखि १९ वर्ष उमेरका) गर्भवती भएका वा आमा भइसकेका हुन्छन् (नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११)। सरकारले स्वास्थ्य सेवा विभागमार्फत सुरक्षित मातृत्व तथा नव शिशु स्वास्थ्यका लागि समुदायमा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यसले आमा र बालबालिकाको मृत्युदर घटाउन धेरै मद्दत पुऱ्याएको छ। तर पनि उक्त सेवाहरू कार्यक्रम केन्द्रित भएका कारण सबै लक्षित वर्गमा अझै पुग्न सकेको देखिँदैन। ग्रामीण भेगहरुमा समयमा नै गर्भवती महिला स्वास्थ्य चौकी नपुग्दा र स्वास्थ्यकर्मी पर्याप्त नहुँदा कति शिशुहरु को मृत्यु हुने गरेको कुरा हामी सामु सर्ववितित् नै छ।

७.३.३ परिवार नियोजन

परिवार नियोजनबाट हुने फाइदाका बारेमा बिभिन्न संघ संस्थाहरु बाट गरिएको अध्ययन अनुसन्धानबाट आमा, बच्चा र नवजात शिशुको स्वास्थ्य सुधार गर्न उल्लेखनिय भूमिका खेल्ने कुरा प्रमाणित भएको छ। साथै यसले लैङ्गिक समानता, महिलाको शिक्षा र वृति विकास गर्नको लागि सहयोग पुर्‍याउँछ। त्यस कारण गुणस्तरीय परिवार नियोजन सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले सन् १९९१ देखि प्रजनन स्वास्थ्य कार्यक्रम र परिवार नियोजन कार्यक्रम लाई विस्तार गरी अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, गाउँघर क्लिनिक र घुम्ती शिविरहरु महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवीकाद्धारा सेवा पुर्‍याउँदै आएको छ

७.३.४ खोपको विवरण

बालबालिका भविष्यका निर्माता हुन्। यसको लागि यिनीहरु स्वस्थ र निरोगी हुनु आवश्यक छ। बालक अवस्थामा उनीहरुलाई बी.सी.जी. एक पटक, डि.पि.टी. तीन पटक, दादुरा एक पटक, पोलियो र भिटामिन तोकिएको मात्रामा दिनै पर्दछ। बालबालिकाहरुको लागि पाँचओटै खोपहरु नियमित पुरा मात्रामा दिनु पर्दछ। नेपाल सरकारले राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ। खोप कार्यक्रम कम खर्चिलो तथा मितव्ययी रुपमा गरिने स्वास्थ्य क्षेत्रको एउटा प्रभावकारी प्रयत्न हो। खोप कार्यक्रमले उल्लेख्य रुपमा बालमृत्युदर घटाउन र विभिन्न रोगलाई रोकथाम गर्न सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। जसले गर्दा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको बालमृत्युदर घटाउने लक्ष्य (एम.जी.डी.-४) प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ।

बालबालिकाले बाल्य अवस्थामा लगाएको खोपले बालबालिकाको स्वास्थ्य निर्धारण गर्दछ। बालक स्वस्थ रहन बाल्य अवस्थामा लगाउनुपर्ने खोपहरु सबै पुरा गर्नु पर्छ। खोप कार्यक्रम प्रभावकारी भएको खण्डमा बाल अवस्थामा जोखिम हुने रोगहरु बाट बच्नुको साथै बाल मृत्युदर पनि कम हुन्छ।

७.३.५ बाल्यकालमा हुने रोगका जोखिम

५ वर्षमुनिका बालबालिकालाइ विभिन्न रोगले संक्रमण गर्ने उच्च संम्भावना रहन्छ। नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११ का अनुसार बाल्यकालमा हुने प्रमुख संक्रमण एवं मृत्युका कारणका रुपमा श्वासप्रश्वास सम्बन्धि रोग, निमोनिया, झाडापखाला, कडा जलबियोजन, मलेरिया, दादुरा र कुपोषण पर्दछन्। सरकारले ती रोगबाट बचाउन तथा रोगको रोकथाम गर्न, बाल्यकालमा हुने रोगहरूको समुदायमा आधारित एकिकृत व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गरेको छ। कार्यक्रमले यी रोगको एकिकृत व्यवस्थापन समुदायमै गर्दछ।

७.३.६ शिशु तथा ५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर

राष्ट्रिय जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षण २०१६ (National Demographic and Health Survey 2016) का अनुसार नवजात शिशु मृत्युदर २१ प्रति हजार, शिशु मृत्युदर ३२ प्रति हजार र पँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर ३९ प्रति हजार रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ। चौबिसे गाउँपालिकाको पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर तथा शिशु मृत्युदरको तथ्याङ्क नभएतापनि राष्ट्रिय तथ्याङ्कले यहाँको अवस्था अनुमान गर्न सकिन्छ।

७.३.७ बालपोषण सम्वन्धी विवरण

कुनै पनि ठाउँको पोषणको अवस्था त्यस ठाउँका बालबालिकालाई हेरेर सजिलै अनुमान लगाउन सकिन्छ। पोषित बालबालिकालाई कुनै पनि ठाउँको सामाजिक र आर्थिक विकासको सूचकको रुपमा हेर्न सकिन्छ। सरकारले पनि पोषणलाई प्राथमिकता दिई ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई नियमित रुपमा बालवृद्धि अनुमान गर्दै आएको छ। बालअधिकार सम्बन्धि महासंन्धी, १९८९ ले समेत बालबालिकालाई अवहेलना, बेवास्ता, हेलचेक्राइ, दुव्यर्वहार, हिंसा लगायतबाट जोगाई खाना र पोषणको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। नेपालको संविधान (२०७२) ले पनि खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हकका रुपमा राखेको छ।

स्वास्थ्य र पोषण मानव जीवनको पहिलो महत्वपूर्ण आवश्यकता भएको र स्वस्थ नागरिकबिना राष्ट्रका अन्य विकास क्रियाकलापहरू प्रभावकारी हुन नसक्ने भएको हुँदा जनस्वास्थ्यको अध्ययन योजना तर्जुमा प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण हिस्सा हुन आउँछ। गाउँपालिकामा समेत राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रममा आधारित भई बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम, परिवार स्वास्थ्य कार्यक्रम, व्यवस्थापन कार्यक्रम, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा पुनर्जागरण कार्यक्रम, रोग नियन्त्रण कार्यक्रम, स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार कार्यक्रम, महामाहारी तथा रोग नियन्त्रण कार्यक्रम तथा क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइ आएका छन्। स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी कार्य गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू समेत कार्यरत रहेका छन्।

७.४ खेलकुद तथा मनोरञ्जन

खेलकुद क्षेत्रमा स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी जनशक्ति उत्पादन गरी गाउँपालिकाको खेल तथा अनुशासन विकासलाई बल पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता अनुसार यस गाउँपालिकामा खेलकुदको विकासका लागि प्रयासरत रहेको पाइन्छ। यसको लागि गाउँपालिकाले विभिन्न खुला स्थानहरूमा खेलकुदको लागि दिर्घकालिन पूर्वाधार तयारगरेको खण्डमा खेलकुदको विकास गर्न सकिन्छ।

गाउँपालिकाले पनि आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र गतिशिल रहने गरी गाउँपालिकामा गाँउ खेलकुद विकास समितिहरू गठन गरेका छन्। विभिन्न तहमा विभिन्न प्रतिस्पर्धाहरूको आयोजना गरी खेलकुदको विकासमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारद्वारा गठन हुने जिल्ला खेलकुद विकास समितिबाट पनि कतिपय राष्ट्रिय दिवसहरूमा कतिपय खेलहरूको आयोजना गर्ने गरिएको छ। समग्रमा भन्नुपर्दा बालबालिका एवं युवा जनशक्तिको स्वास्थ्य शारिरीक विकासको लागि नभई नहुने खेलकुदको क्षेत्रमा अत्यन्त न्युन लगानी हुने गरेको देखिन्छ। विगतमा निर्मित खेलकुदसम्बन्धी पूर्वाधारहरूको मर्मत गर्न पनि निकै ठुलो लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। हालका दिनहरुमा आएर निजी क्षेत्रहरूबाट पनि क्रिकेट, व्याडमिन्टन जस्ता केही खास खास खेलहरूमा लगानी गर्ने र प्रोत्साहित गर्ने क्रम सुरु भएको छ। यस क्रमलाई केन्द्रीय र स्थानीय सरकारले सहकार्य र साझेदारीको रुपमा विकसित गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ।

गाउँपालिकाको खेलकुद तथा मनोरन्जनलाई विकास गरी गाउँपालिका बासीहरुलाई खेलकुदमा आकर्षण गर्नका लागि विभिन्न योजनाहरु तयार पारेका छन् जसमा स्थानीय युवा क्लवको स्तरोन्नतिको लागि विभिन्न खेलकुद सामाग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने, सामुदायिरुपमा समन्वय गरी चिल्ड्रेनपार्कको व्यवस्था हुनपर्ने, खेलकुद प्याराफिट सहित खेलमैदान, वडा स्तरिय खेल मैदानमा आवश्यक चारैतिर पक्की नाली सहित माटो भरान, वडाका सबै क्लवहरुलाई खेलकुद सामाग्री उपलब्ध गराउने, खेल क्षेत्रमा स्तरउन्नती गर्न चौबिसे गाउँपालिका रहेका बालबालिका तथा युवाहरुमा रहेको खेलकुद प्रतिको रुचि मध्यनजर गर्दै चौबिसे गाउँपालिकामा रहेका संभावना पहिचान गरेको खण्डमा राष्ट्रिय खेलकुदमा टेवा पुग्ने देखिन्छ।

७.५ नागरिक सुरक्षा सेवा

७.५.१ बृद्धबृद्धाहरूको अवस्था

जनगणना २०६८ को नतिजा अनुसार यस चौबिसे गाउँपलिकामा , ७० वर्ष उमेर नाघेका २.४३ प्रतिशत (३७१ जना) बृद्धबृद्धाहरू रहेका छन्। शारिरीक जीर्णताका कारण परिवारजनहरूको समेत पर्याप्त हेरचाह नपुग्ने यो समुदायको सामाजिक अवस्था कमजोर रहेको छ। बृद्धहरूको मनोरञ्जनका लागि कुनै विशेष स्थल वा कार्यक्रमको निर्माण वा तयारी देखिदैंन। पश्चिमा संस्कृतिको प्रभावले हाम्रो संस्कृतिको मुल मर्म र बृद्धजन तथा नयाँपुस्ताबीचको पारस्परिक सुमधुर सम्बन्धलाई तहसनहस पार्ने खतरा बढ्दै गएको छ। राज्यको तर्फबाट ७० वर्ष माथिका सबै जेष्ठ नागरिकहरूलाई दिइने भनिएको बृद्ध भत्ता समेत सबैले समयमा पाउन सकेका छैनन्।

७.५.२ शान्ति सुरक्षा

चित्र नं. ६ : इलाका प्रहरी कार्यालय

सुरक्षाको प्रत्याभुति देशको संविधानमा मौलिक हकको रुपमा सुनिश्चित गरेको छ । संविधानमा उल्लेख भए अनुरुप राज्यले नागरिकलाई सुरक्षित आभास गराउन सक्नु पर्दछ । हरेक राष्ट्रका नागरिकहरुलाई नागरिक सुरक्षा प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो । नागरिकले आफ्नो राज्यमा सुरक्षित महसुस हुन पाउनुपर्छ । यसलाई चुस्त बनाउन नागरिक समाजको पनि त्यतिकै महत्वपुर्ण भूमिका रहन्छ ।

गाउँपालिकामा भएका अपराधिक तथा सामाजिक नियम बाहिरका कार्य चोरी डकैती लगायतका अन्य कार्यहरु यी सुरक्षा निकाय मार्फत समाधान हुने गरेको पाइन्छ । यस गाउँपालिकामा वर्षभरिमा कुनै अप्रिय घटना घटेको दर्ता खासै गरिएको देखिएन । गाउँपालिकामा सानातिना झैझगडा, कुटपिट, साँध, सिमानामा विवाद, चोरी डकैती, ठगी, घरेलु हिंसाका घटनाहरु यदाकदा हुने गरेको स्थानीयबासीको भनाई छ । गाउँपालिकामा ईलाका प्रशासन कार्यालय, राजारानी ईलाका प्रहरी कार्यालय बुधवारे, बुधुक, मुढेवासमा रहेका छन् । साथै शान्ति सुरक्षासँग सम्बन्धित निकायहरुमा नेपाली सेना तथा नेपाल प्रहरीका विभिन्न ईकाइहरु रहेका छन् ।

तालिका नं. ३९ : इलाका प्रशासन र प्रहरी कार्यालयहरुको विवरण

क्र.सं.	कार्यलयको नाम	वडा नं.
१	इलाका प्रशासन कार्यालय, राजारानी	६
	इलाका प्रहरी	
२	इलाका प्रहरी कार्यालय , बुधवारे	१
३	इलाका प्रहरी कार्यालय , बुधुक	७
४	इलाका प्रहरी कार्यालय , मढेवास	२

स्रोत : चौबिसे गाउँपालिका कार्यालय, २०७५

७.५.३ सामाजिक सुरक्षा

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि २०६९ बमोजिम समाजका जेष्ठ नागरिक, एकल महिला, विधवा, दलित वर्ग, लोपोन्मुख आदिवासी जनजाति, अशक्त, अपाङ्गता भएका नागरिकहरु एवंम दलित बालबालिकाहरुले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वृत्ति अनुदान प्राप्त गर्नेछन्। यसै अनुरुप चौबिसे गाउँपालिकामा सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिहरुको विस्तृत विवरण तल तालिकामा दिईएको छ।

तालिका नं. ४० : गाउँपालिकामा वितरण भएको सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी विवरण

जेष्ठ नागरिक अन्य			जेष्ठ नागरिक दलित			एकल महिला	विधुवा महिला	पुर्ण अपाङ्गता			अति अशक्ता			बालबालिका (दलित)			कुल जम्मा
महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा			महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	
३५२	४०१	७५३	५८	५३	१११	१३	३९७	१९	१५	३४	३५	४६	८१	४४	३५	७९	१४६८

स्रोत: जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालय, धनकुटा २०७४

गाउँपालिकामा २०७३ साल बैशाख देखि चैत्र सम्म वितरण गरिएको सामाजिक सुरक्षा भक्ता विवरण तालिकामा दर्शाइएको छ। भत्ता पाउनेहरुमा जेष्ठ नागरिक ७५३ जना, दलित जेष्ठ नागरिक १११ जना, एकल महिला १३ जना, विधवा महिला ३९७ जना, पूर्ण अपाङ्गता भएका ३४ जना र अति अशक्तता भएका ८१ जना र दलित बालबालिका ७९जना गरी जम्मा १४६८ जनाले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गरेका छन्।

७.६ महिला तथा बालबालिका

७.६.१ महिला सम्बन्धी विवरण

कुल जनसङ्ख्याको आधा हिस्सा भन्दा बढी ओगटेका महिलाहरु अझै पनि देश विकासको मुल प्रवाहमा उल्लेखनीयरुपमा आउन सकेका छैनन्। महिला सहभागिता,सशक्तिकरण तथा विभिन्न कार्यक्रमहरु पछिल्लो समयमा हुँदै आए पनि समान सहभागिता र लैङ्गिक समता भने कायम हुन सकेको देखिँदैन। यसको कारण समाजमा व्याप्त असमान सम्बन्घ, पितृसत्तात्मक सोच तथा सामाजिक संरचना आदी रहेका छन् जसको फलस्वरुप महिलाहरु आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, शैक्षिकरुपमा अझै पनि तुलनात्मकरुपमा पछाडी परेको देखिन्छ।

विकासमा महिलाहरुको समानुपातिक र सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न उनीहरुको आर्थिक र सामाजिक जीवनस्तर अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ अभियानका रुपमा आ.व.२०३८/०३९ देखि ५ जिल्लाबाट सुरु भएको महिला विकास कार्यक्रम हाल देशभर विस्तार भएको छ। महिला विकास कार्यक्रम महिला विकास र सशक्तिकरणको लागि एउटा महत्वपुर्ण प्रयास हो। ग्रामीण विपन्न महिलाहरुलाई समूह, समिति, संस्थामा संगठित गराई जनचेतना अभिवृद्धि, क्षमता विकास गरी सामाजिक तथा आर्थिकरुपमा सशक्त बनाउन,सामाजिक विभेद र लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध जागरुकता बढाउन यस कार्यक्रमले प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्दै आईरहेको छ।

(क) महिला विकास कार्यक्रम

ग्रमीण महिलाहरुको आर्थिक र सामाजिक विकास गर्ने लक्ष्य लिई वि.सं.२०३८ सालमा स्थानीय विकास मन्त्रालय -तत्कालीन पञ्चायत तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय) मा महिला विकास शाखा खडा गरियो। आर्थिक वर्ष ०३९/०४० मा पहिलो पटक धादिङ, तनहुँ, स्याङ्गजा, नवलपरासी र सुर्खेत गरी ५ वटा जिल्लामा महिला विकास शाखाको स्थापना गरी ग्रामीण महिलाका लागि उत्पादन कर्जा (Production Credit for Rural Women) कार्यक्रमको सुरुवात भयो। यो कार्यक्रमको मुल नारा "पेवा बढाउने" राखिएको थियो भने प्रतीक चिन्ह महिलाले थैलीमा पैसा हाल्दै गरेको थियो। यो ग्रामीण विपन्न महिला लक्षित थियो। हाल ७५ जिल्लामा महिला विकास शाखाहरु स्थापना भईसकेको छ।

नेपाल सरकार (मन्त्रीपरिषद्) को निर्णय बाट मिति २०५७/०३/२६ देखि महिला विकास महाशाखा महिला विकास विभागमा र २०६७/०६/१२ मा महिला विकास तथा बालवालिका विभाग साथै मिति २०६०/१२/२६ को निर्णय बाट जिल्लास्थित महिला विकास शाखालाई महिला विकास कार्यालयमा र २०६७/०६/१२ मा महिला महिला तथा बालबालिका कार्यालयमा परिणत गरियो।

यो महिला विकास कार्यक्रममा ७ लाख भन्दा बढी महिलाको सहभागीता छ । विगत तीन दशकको दौरानमा कार्यक्रमको ढाँचा पनि परिवर्तन भएको छ । व्यक्तित्व विकासका नियमित अवसर गुमाएका विपन्न महिलाको बहुआयामिक सशक्तिकरणका लागि वैकल्पिक अवसर सिर्जना गर्ने कार्यक्रमका आर्थिक-सामाजिक विधिहरु प्रभावकारी देखिएका छन् ।

महिला हक, अधिकार र शसक्तिकरणका लागि विभिन्न गैर सरकारी संघ संस्था तथा सरकारी निकाय सम्मले कामहरू शसक्त रूपबाट भईरहेको छ । नेपालको संविधानमा समेत महिला सम्बन्धि हक समेत सुनिश्चित गरिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ को धारा ३८ मा देहाय बमोजिमको महिलाको हक प्रदान गरिएको छ ।

- प्रत्येक महिलालाई लैंगिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ ।
- प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुनेछ ।
- महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।
- राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ ।
- महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
- सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ ।

यद्यपि गर्भवती महिलाहरुको नि:शुल्क वा न्यूनतम् शुल्कमा स्वास्थ्य परिक्षण गर्न तथा महिलाहरुमा देखिने स्तन क्यान्सर र पाठेघर क्यान्सरको अग्रीम पहिचान र न्यूनिकरणका लागि विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय एवं अन्य सम्बद्ध स्वास्थ्य संस्थाहरुसँग समन्वय गरी मातृशिशु स्वास्थ्य तथा क्षयरोग नियन्त्रणका क्षेत्रमा कार्यरत स्वास्थ्यकर्मीहरुका लागि स्थायित्व, वृत्तिविकास तथा पुनर्ताजगि जस्ता कार्यक्रम ल्याई महिलाहरुका लागि लघु उद्यम व्यवसाय तालिम प्रदान गरी उद्यम व्यवसाय मार्फत आर्थिक रुपमा सबल बनाउनु पर्ने देखिन्छ । आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा साँस्कृतिक सशक्तिकरण गर्दै गाउँपालिका विकासमा महिलाहरुको समान सहभागिता गराउन अझैपनि थप प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ । सामाजिक क्षेत्रमा उदाहरणीय कार्य गर्ने आमा समूह, टोल विकास संस्था, महिला समन्वय समिति तथा महिला सम्बन्धी संघसंस्थालाई संस्थागत विकासका लागि

विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्न प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ। महिला तथा बालबालिकाका लागि सामुदायिक कार्यप्रक्रियालाई वडाहरुमा विस्तार गर्ने तथा सामाजिक परिचालन प्रवर्द्धन कार्यलाई निरन्तरता दिई लक्षित समूहतर्फ सबै समूह र वर्गको सहभागिता हुने कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरि समावेशी अवधारणा अनुरुप स्थानीय शासन र विकासमा महिलाको संलग्नता वृद्धि गर्न विभिन्न क्षमता विकासका कार्यक्रमहरु ल्याउनुपर्ने देखिन्छ।

७.६.२ बालबालिका सम्बन्धी विवरण

अन्तराष्ट्रिय स्तरमा १८ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकालाई बालक/बालिका भनिन्छ भने नेपालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ ले १६ वर्षभन्दा मुनिका सम्पूर्ण मानिसहरुलाई बालबालिका हुन् भनेर परिभाषित गरेको छ। बालबालिका भविष्यको कर्णधार हुन्। बालबालिका साझा भविष्य हुन र उनीहरूको स्वतन्त्रता, अधिकार, संरक्षण, विकास र जीवनस्तर सुधारको लागि सामूहिक प्रतिवद्धता र साझा प्रयास आवश्यक छ भन्ने कुरा महसुस गरी संयुक्त राष्ट्र संघले सन् सन् १९८९ नोभेम्बरमा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि पारित गरे पछि हरेक वर्ष नोभेम्बर २० का दिन अन्तराष्ट्रिय बाल दिवस मनाइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ को धारा ३९ देहाय बमोजिमको बालबालिकाको हक व्यवस्था गरेको छ।

(१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ।

(२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ।

(३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ।

(४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन।

(५) कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन।

(६) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन।

(७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन।

(८) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ।

(९) असहाय, अनाथ, अपांगता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

(१०) उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

यो सँगै बालबालिकाहरुको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा ५० औं देशहरुको हस्ताक्षर रहेकोमा नेपालले पनि सहमति जनाएको छ । संविधानमा बालबालिका सम्बन्धी हकको सुनिश्चिता र विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाको प्रयास भएपनि घरेलु कामदारको रुपमा खटिएका बालबालिकाहरु, उद्योग तथा कलकारखानामा कडा श्रममा खटिएका बालबालिकाहरु, शिक्षा बाट बञ्चित रहेका बालबालिकाहरु, बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार संविधानमा सुनिश्चित भएर पनि जन्मन नपाई जन्मने अधिकार खोसिएका बालबालिकाहरु र बाल अधिकारको उपयोगबाट टाढा रहेका बालबालिकाहरुको उदाहरणहरु समाजमा हामी सामु छर्लङ्ग नै छन् । यसरी समाजमा हुने गरेका बाल श्रम तथा बाल अधिकार बाट बञ्चित बालबालिकाहरुको लागि अझै सरकार, नागरिक समाज सचेत रहन जरुरी छ ।

७.६.३ बालश्रमको अवस्था

बालबालिकालाई सामाजिक वा आर्थिक लाभका लागि श्रममा संलग्न गराउनु बालश्रम हो। नेपालमा कानूनले बालबालिकाको उमेरका आधारमा स्वीकार्य र अस्वीकार्य कामहरू तोकेको छ। १३ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई श्रमिकका रुपमा काममा लगाउन हुदैन भने १४ वर्षदेखि १५ वर्षसम्मकालाई खासखास क्षेत्रको हलुका र विशेष सुविधाका काममा लगाउन पाइन्छ। कुनै पनि बालबालिकालाई जोखिमपुर्ण काममा लगाउन पाइदैन। तथापी सुरक्षित वातावरणमा नयाँ-नयाँ कुरा सिक्ने, जान्ने, पढ्ने, बुझ्ने उमेरमा नेपालका धेरै बालबालिकाहरु बालश्रमिकका रुपमा काम गर्न बाध्य छन्। आफ्ना बालापनलाई कडा श्रमसँग साटिरहेका छन्। काम गर्नु पर्नाले शिक्षाबाट वञ्चित हुनु देखि शोषण र दुर्व्यवहारबाट धेरै बालबालिका पिडित भएका छन्। नेपालमा बालश्रमका बारेमा विभिन्न विषयगत क्षेत्रहरूमा साना-ठुला अध्ययन भए तापनि आवधिक, एकिकृत, आधिकारिक तथ्याङ्क तथा जानकारीको भने अभाव छ। बालश्रम नेपाली बालबालिकाको एक दु:खद यथार्थ हो ।

बालबालिकालाई श्रममा लगाइनु बालअधिकार विपरित कार्य हो। यसैगरी नेपालले राज्य पक्षका रुपमा अनुमोदन गरिसकेको संयुक्त राष्ट्रसंघका बाल अधिकार सम्बन्धि महासन्धि, १९८९, अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनको रोजगारीको न्युनतम उमेर सम्बन्धी महासन्धी नं १३८ तथा निकृष्ट प्रकारको बालश्रमसम्बन्धी महासन्धी नं. १८२ तथा सिफारिश नं १९० ले पनि राज्यलाई बालश्रम विरुद्ध थप उत्तरदायित्व बहन गर्न प्रेरित गरेको छ।

७.६.४ बालसंरक्षण तथा संबर्द्धन समिति

बालबालिकाको जीवन रक्षा, संरक्षण, सहभागिता र विकास सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम सरकारी र गैरसरकारी निकायका साझेदार संस्थाहरूको सहकार्यमा संचालन गर्न बाञ्छनिय भएकोले त्यस्ता कार्यक्रमलाई निर्देशित र नियमन गर्न नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले बाल अधिकार संरक्षण र संबर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ जारी गरि लागु गरेको छ। ईद्रावती गाउँपालिकाको नवलपुर, सिम्पलकाभ्रे, सिपापोखरे, कुञ्चोक, भोटसिपा, भिमटारमा गरी जम्मा ६ वटा गाउँ बाल संरक्षण समितिहरु रहेका छन्।

७.६.५ बालक्लब

बालबालिकाहरू संगठित भई आफुसँग सरोकार राख्ने विषयमा छलफल गर्न, प्रतिनिधित्व गर्न र आफ्नै क्षमता विकास, सचेतना लगायत बाल अधिकारको संरक्षण प्रबर्द्धनमा विविध क्रियाकलाप गर्न नेपालमा बाल-समूह, बाल क्लव, बालअधिकार मञ्च आदिका रुपमा बालबालिकाहरु क्रियाशिल रहेका छन्। बालक्लब, बाल-सहभागिताको एक शसक्त माध्यम बनेको छ। जसलाई बालबालिकासँग सम्बन्धित थुप्रै नितिगत दस्तावेजहरुमा पनि उल्लेख गरिएको छ। बालबालिकाहरूलाई समूहमा आबद्ध गराउन र उनीहरूसँग सरोकार राख्ने विषयमा मत व्यक्तका गर्नका लागि विभिन्न स्तरका निती तथा योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयन र अनुगमनसम्म बालक्लबको प्रतिनिधत्वलाई मान्यता दिइएको छ।

व्यक्तिगतरुपमा गाउँपालिकामा बालबालिकाको सहभागिता, सक्रियता र नेतृत्वमा गठन गरिएका बालक्लबहरूले बाल अधिकारसम्बन्धी चेतनामुलक कार्यहरू गरिरहेको छन्। बालक्लबहरूले संचालन गरेका कार्यक्रमहरूमा (१) जन्मदर्ता प्रचारात्मक अभियान, (२) विद्यालय भर्ना अभियान, (३) बालश्रम न्युनीकरण कार्यक्रम, (४) बालसहभागिता अभिवृद्धि कार्यक्रम, (५) बालबालिकालाई प्रदान गरिने खोप प्रचार कार्यक्रम, (६) निशुल्क शिक्षा प्रचारात्मक र प्रबर्द्धनात्मक कार्यक्रम, (७) भयरहित वातावरणमा शिक्षा पाउने अधिकारबारे प्रचारप्रसार, (८) वातावरणीय सुधार कार्यक्रम, (९) अभिभावक चेतनाशिक्षा कार्यक्रम र (१०) बालविवाह उन्मुलन सम्बन्धी प्रचारात्मक कार्यक्रम प्रमुख रहेका छन्।

७.७ अपाङ्गताको विवरण

शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चार समेतबाट सिर्जना भएको अवरोध समेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्यरूपमा सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाइ हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ। खासगरी व्यक्तिहरूमा अपाङ्गता हुने कारण आयोडिनयुक्त नुनको प्रयोगको कमी, ग्रामीण क्षेत्रमा मुख नधुने समस्याका कारण उत्पन्न Trachoma रोग, दुर्घटना, जन्मजात, प्राकृतिक प्रकोप, कुपोषण, स्वास्थ्य उपचार नपाएर, द्वन्द्व वा युद्ध वा विस्फोटक पदार्थको प्रयोग आदि देखिएका छन्। जसलाई घटाउन प्रतिरोधात्मक र उपचारात्मक दुवै कार्यहरू गरिनुपर्दछ। नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा बालबालिकाहरूको हक हित र अधिकारको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन र विकास गर्न १९ वटा क्षेत्रलाई समेटी अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ र अपाङ्गतासम्बन्धी कार्ययोजना, २०६३ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। त्यसै गरी २०६६ पुस १२ गते नेपालले अपाङ्गता भएका व्यत्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी, २००६ लाई अनुमोदन गरेको छ।

२०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा कुल जनसंख्याको १.९४ प्रतिशत (५,१२,३२१ जना) जनसंख्यामा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता देखिएको छ। जसमध्ये शारिरीक अपाङ्गता ३६.३ प्रतिशत, दृष्टिबिहीन १८.५ प्रतिशत, मानसिक अपाङ्गता ६ प्रतिशत, बौद्धिक अपांगता २.९ प्रतिशत, बहु अपाङ्गतामा ७.५ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी यस चौबिसे गाउँपालिकाको अपाङ्गताको अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ जसको विस्तृत विवरण तल उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ४१ : अपाङ्गताको विवरण

लिङ्ग	शारिरीक अपाङ्गता	दृष्टी सम्बन्धी अपाङ्गता	श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता	श्रवण, दृष्टिविहीन अपाङ्गता	स्वरबोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता	मानसिक अपाङ्गता	बौद्धिक अपाङ्गता	बहु अपाङ्गता	जम्मा
पुरुष	१०५	३६	८४	७	४७	२२	१०	४१	३५२
महिला	७१	४५	८३	६	४५	२०	१२	३१	३१३
जम्मा	१७६	८१	१६७	१३	९२	४२	२२	७२	६६५
प्रतिशत	२६.४७	१२.१८	२५.११	१.९५	१३.८३	६.३२	३.३१	१०.८३	१००.००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार चौबिसे गाउँपालिकामा अपाङ्गताको अवस्थालाई हेर्दा अपाङ्गता भएको जनसंख्या ३.४५ प्रतिशत (६६५ जना) रहेको छ। जसमा शरिरीक अपाङ्गता भएका १७६ (२६.४७ प्रतिशत), श्रवण र दृष्टिविहीन सम्बन्धी अपाङ्गता भएका १३ (१.९५ प्रतिशत), स्वर बोलाई सम्बन्धी समस्या भएका ९२ जना (१३.८३ प्रतिशत) देखिन्छन् भने दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ८१ जना (१२.११ प्रतिशत) र बौद्धिक अपाङ्गता भएका २२ जना (३.३१ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। साथै मानसिक अपाङ्गता ४२ जना (६.३२ प्रतिशत) र बहु अपाङ्गता ७२ (१०.८३ प्रतिशत) रहेका छन्। माथि उल्लेखित विवरणलाई तल स्तम्भ चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ।

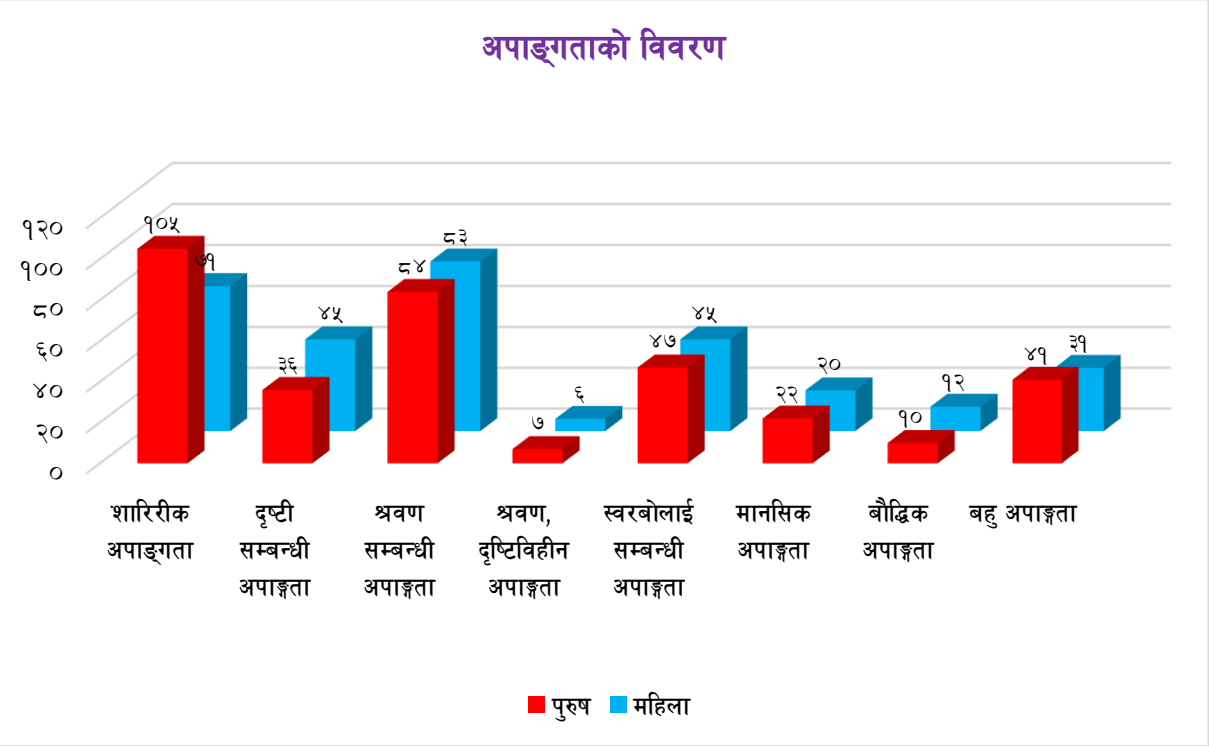

माथिको तालिका र स्तम्भको अध्ययन गर्दा यस चौबिसे गाउँपालिकमा पनि अपाङ्गता सम्बन्धी आवश्यक निति तथा कार्यक्रमहरु ल्याउनु पर्ने देखिन्छ। सरकारले अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण निर्देशिकासमेत जारी गरी वितरण गरिरहेको छ। अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण गर्नका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गताका आधारमा शारिरीक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन र न्युन दृष्टियुक्त, स्वरबोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता, सुस्त श्रवण र बहिरा, श्रवण दृष्टिविहिनता, मानसिक अपाङ्गता बौद्धिक अपाङ्गता, बहुअपाङ्गता गरी सात किसिमले र गाम्भीर्यताका आधारमा तह क (रातो रङको परिचयपत्र), तह ख (नीलो रङको परिचयपत्र), तह ग पहेलो रङको परिचयपत्र र तह घ (सेतो रङको परिचयपत्र) गरी चार तहमा विभक्त गरी परिचय पत्र वितरण गर्ने कार्य सुरु गरिएको छ। हालसम्म यो समुदायको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन केही सामान्य आयमुलक र सिपमुलक तालिमहरू सञ्चालन गरिएता पनि यिनीहरूको आत्मविश्वासलाई बढाउन र समुदायबाट हुने गरेको उपेक्षाबाट

मुक्त राख्न स्थानीय स्रोत साधन र निकायहरूमा यो समुदायको पहूँच पुऱ्याउन विभिन्न कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने साथै यी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सहभागिता, सुविधा तथा प्रतिनिधित्वको लागि तथा सुस्त मनस्थिति र पूर्ण अशक्तता भएका आमा बाबु वा प्रत्यक्ष रूपमा पालनपोषणमा संलग्न व्यक्ति, अभिभावक वा सरोकारवालाहरुले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

७.८ खानेपानी तथा सरसफाई

गाउँपालिका स्वच्छ र सफा हुनुपर्छ । खानेपानी स्वच्छ जीवनको प्रमुख आधार हो । खानेपानी सुरक्षित नहुँदा विभिन्न दुषित तथा असुरक्षित पानी बाट लाग्ने रोगको जोखिम हुन्छ । खानेपानी सुरक्षित राख्न त्यस ठाउँको वातावरण पनि सफा र स्वच्छ रहनु पर्दछ । खानेपानीमा प्रयोग गरिएको स्रोतको आधारमा नगर तथा गाउँपालिकाको स्वास्थ्य स्थिति निर्धारण गर्न सकिन्छ । सुरक्षित खानेपानीको प्रयोगबाट विभिन्न रोगको जोखिम न्युनीकरण गर्न सकिन्छ । चौबिसे गाउँपालिकाको खानेपानीको स्थिति बुझ्न तल गाउँबासीहरुले खानेपानीमा प्रयोग गरेको स्रोतको विवरण देखाईएको छ ।

७.८.१ परिवारले प्रयोग गर्ने पिउने पानीको मुख्य श्रोतको विवरण

तालिका नं. ४२ : परिवारले प्रयोग गर्ने पानीको मुख्य श्रोत

धारा/पाइप	ट्युबवेल/हाते पम्प	ढाकिएको इनार/कुवा	खुला इनार/कुवा	मूल धारा	नदी/खोला	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
३,५१६	२	१२८	६८४	७६	८७	३८	११	४,५४२
७७.४१	०.०४	२.८२	१५.०६	१.६७	१.९२	०.८४	०.२४	१००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

चौबिसे गाउँपालिकाको खानेपानीको प्रमुख स्रोतमा सबैभन्दा बढी ३,५१६ (७७.४१ प्रतिशत), धारा पाईपको पानी प्रयोग गरेको पाइएको छ । त्यस्तै ६८४ (१५.०६ प्रतिशत) घरधुरीले खुला इनार तथा कुवाको पानी प्रयोग गर्छन् भने १२८ (२.८२ प्रतिशत) घरधुरीले ढाकिएको इनार/ कुवाको पानी प्रयोग गरेको देखिन्छ भने ८७ (१.९२ प्रतिशत घरधुरीले नदी तथा खोलाको पानी प्रयोग गर्छन् । गाउँपालिकामा खानेपानीको आपूर्तिको लागि विभिन्न श्रोतको प्रयोग गरेको देखिन्छ जसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ भने तल स्तम्भमार्फत स्पष्ट पारिएको छ ।

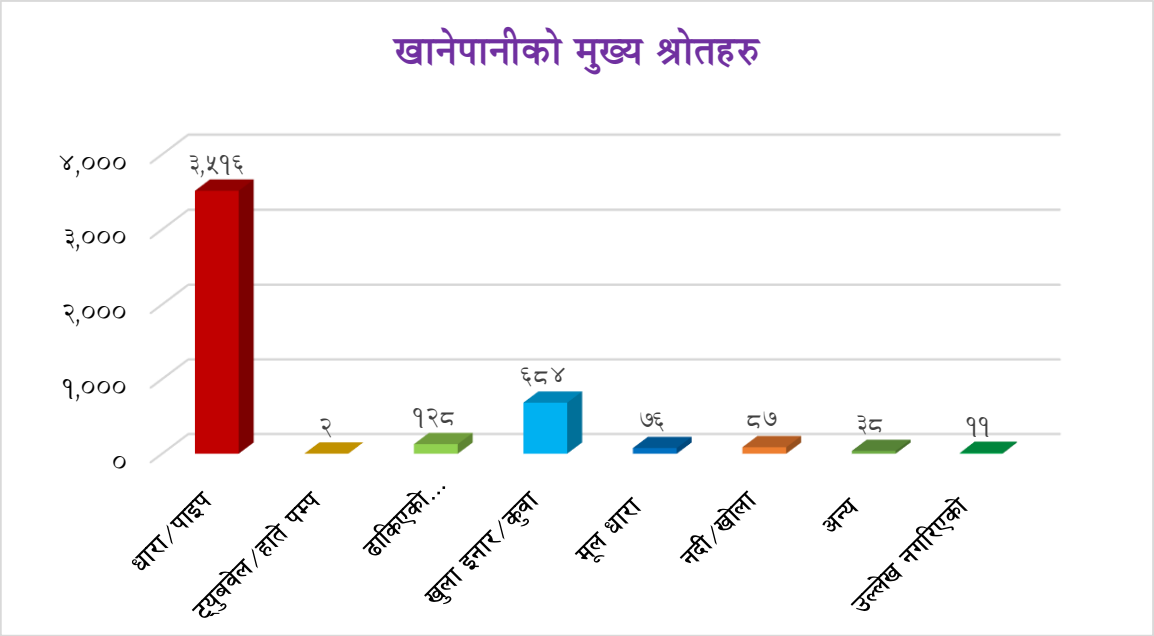

७.८.२ खानेपानीको स्रोतको विवरण

तालिका नं. ४३ : खानेपानीको स्रोतको वडागत विवरण

वडा नं.	धारा/पाइप	ट्युबवेल/ हाते पम्प	ढाकिएको इनार/कुवा	खुला इनार/कुवा	मूल धारा	नदी/ खोला	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	४१५	०	१	१७	११	२	०	०	४४६
२	४८५	०	२	१५२	११	०	१	१	६५२
३	३५८	०	७	९१	१०	१	१	१	४६९
४	२७९	०	११	५७	४	१६	३६	२	४०५
५	३३१	०	६	२८८	३	६१	०	२	६९१
६	५५०	१	५७	३०	७	०	०	२	६४७
७	५४३	०	०	२७	१४	०	०	०	५८४
८	५५५	१	४४	२२	१६	७	०	३	६४८
जम्मा	३,५१६	२	१२८	६८४	७६	८७	३८	११	४,५४२
प्रतिशत	७७.४१	०.०४	२.८२	१५.०६	१.६७	१.९२	०.८४	०.२४	१००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

७.८.३ शौचालयको विवरण

तालिका नं. ४४ : शौचालयको प्रकार

विवरण	फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल)	फ्लस भएको (सेप्टिक ट्याङ्की)	साधारण शौचालय	शौचालय नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
जम्मा	७७	७७१	२,४९०	१,१९४	१०	४,५४२
प्रतिशत	१.७०	१६.९७	५४.८२	२६.२९	०.२२	१००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

माथिको तालिकामा चौबिसे गाउँपालिकाको घरपरिवारले प्रयोग गर्ने शौचालयको प्रकारलाई उल्लेख गरिएको छ। विवरणलाई हेर्दा साधारण शौचालय भएको घरधुरी सबैभन्दा बढी २,४९० अर्थात् ५४.८२ प्रतिशत रहेको छ। त्यस्तै फ्लस भएको (सेप्टि ट्याङ्की) आधुनिक शौचालय प्रयोग गर्नेको घरधुरी ७७१ (१६.९७ प्रतिशत), फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल) भएको शौचालय प्रयोग गर्नेको घरधुरी ७७ (१.७० प्रतिशत) रहेको छ भने १,१९४ अर्थात् २६.२९ प्रतिशत घरधुरी शौचालय विहिन रहेको देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ भने तल स्तम्भ चार्टमा प्रस्तुत गरिएको छ।

७.८.४ वडागत शौचालयको संख्याको विवरण

तालिका नं. ४५ : वडागत शौचालय संख्याको विवरण

वडा नं.	फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल)	फ्लस भएको (सेप्टिक ट्याङ्की)	साधारण शौचालय	शौचालय नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	१२	१२४	२३८	७२	०	४४६
२	१	४८	४२०	१८२	१	६५२
३	३	४४	१२०	३०१	१	४६९
४	३	१८	१८७	१९५	२	४०५
५	२५	१०४	३१२	२४९	१	६९१
६	९	१६६	३९८	७२	२	६४७
७	१६	१२३	४१६	२९	०	५८४
८	८	१४४	३९९	९४	३	६४८
जम्मा	७७	७७१	२,४९०	१,१९४	१०	४,५४२
प्रतिशत	१.७०	१६.९७	५४.८२	२६.२९	०.२२	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार चौबिसे गाउँपालिकाको प्रत्येक वडाका प्रत्येक घरधुरीमा भएको शौचालयको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा क्रमश वडा नं ७ मा सबैभन्दा बढी शौचालयको प्रयोग गरेको पाईयो भने वडा नं. ३ मा शौचालय विहिन घरधुरी बढी रहेको देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण माथि तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

नोटः पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना २०६८, अनुसार चौबिसे गाउँपालिकामा २६.२९ प्रतिशत घरहरुमा शौचालय नभएको देखिएता पनि पछिल्लो समयमा विभिन्न संघ संस्था, नेपाल सरकार को साथै नागरिक समाजको सक्रिय पहलमा सञ्चालन भएका "एक घर एक चर्पी कार्यक्रम", "खुला दिशा मुक्त क्षेत्र कार्यक्रम" लगायत जनचेतनामुलक कार्यक्रहरुले गाउँपालिकामा शौचालयको प्रयोग बढ्दै गएको छ।

७.९ सरसफाईको अवस्था (खुला दिशा मुक्त क्षेत्र)

देशका कतिपय भागहरुमा सामुदायिक स्वास्थ्यका हिसाबले हानिकारक खुला रुपमा दिसाब पिसाब गर्ने प्रवृति रहेको छ। यो मानव सभ्यता र व्यक्तिगत स्वास्थ्यका दृष्टिले समेत अवाञ्चित कार्य हो। तर हालका वर्षहरुमा सञ्चार माध्यमहरु क्षेत्रको सकारात्मक भुमिका, शिक्षाको विकास र विस्तारले आम जनसमुदायलाई खुला दिशा मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने कार्य भईरहेको छ।

७.१० फोहोर मैला व्यवस्थापन

गाउँपालिकालाई सधैँ सफा राखि वातावरण मैत्री घर, टोल, बस्ती, समाज बनाउने हेतुले राष्ट्रिय सरसफाई अभियानलाई निरन्तरता प्रदान गर्दै आउने क्रममा वडा नागरिक मन्च, नागरिक सचेतना केन्द्र, टोल विकास संस्था, टोल सुधार समाज र विपद व्यवस्थापन समितिको अगुवाई र सहकार्यमा टोल तथा वडास्तरमा सरसफाई अभियानको रुपमा संचालन भएको पाइन्छ। यसबाट आम गाउँबासीहरुमा व्यापक रुपमा सरसफाई जागरणको लहर फैलिएको छ। हाल गाउँपालिकामा उत्पादित फोहोर आफै व्यवस्थापन गर्ने, खोल्सा खोल्सीमा खाल्टा बनाइ पुर्ने गरेको देखिन्छ।

हाल यस गाउँपालिकामा देखिएका समस्याहरुमा:

- फोहोर व्यवस्थापनका नाममा फोहोरहरु खोलाखोल्साका होचा भागमा अनियन्त्रित तरिकाले फाल्ने प्रबृति यत्रतत्र देखिन्छ।
- जमीनका होचाभाग पानीका स्रोत पनि हुने भएका र तिनै पानी सतहमा देखिने एवं जमीनको भित्रपनि छिरेर जानेहुँदा होचा भागमा फालिएको फोहोरले सतहको पानी तथा जमीन भित्रको पानी समेतलाई प्रदुषित गर्दछ।
- त्यसकारण यहाँको फोहोरको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अहिलेको प्रारम्भिक अध्ययनले दुईखालका सुझाव दिन सकिन्छ।

(क) घरायसी फोहोर

- फोहोरको पहिचान भान्छाकोठाबाट गरी कुहिने र नकुहिने गरी छुट्याउने।
- कुहिनेलाई मलमा प्रयोग गर्न तालिम तथा हरेक घरधनीलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्यकम गाउँपालिकाले गर्ने।

नकुहिने फोहोरलाई पून: बिभिन्न तहमा छुट्याउने जस्तै काठ, प्लाष्टीक, धातु, सीसा। यी फोहोरलाई आवश्यकताअनुसार पहिचान गरिसकेकपछि पून प्रयोगमा आउनेलाई सम्बन्धित सेवा व्यवस्थापन तर्फ जोड दिने। नभएका यस गाउँपालिका क्षेत्रका खुला स्थान, जहाँ पानीको स्रोत छैन त्यहाँ बैज्ञानिक तवरबाट छनौट गर्न व्यवस्था गर्ने

खण्ड - ८ : वन तथा वातावरण

चित्र नं. ७ : जङ्गल क्षेत्र, मैनाबुधुक

८.१ प्राकृतिक वन तथा वनस्पती

यस चौबिसे गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफल १४७.१६ वर्ग कि.मि. मध्ये ३९.९७ प्रतिशत वन क्षेत्रको रुपमा रहि आएको छ। जुन राष्ट्रिय वन र सामुदायिक वन क्षेत्रको रुपमा रहेको छ। चौबिसे गाउँपालिकामा पाइने प्रमुख बनस्पतीका प्रजातिहरूमा सल्ला प्रजाती, सिमल, चाँप, टुनी, अर्जुन, रातो सिरिस, भिमल, गिठा, लालि गुराँस, अमला, सुगन्धकोकिला, बर, सुगन्धवाल, टिमुर, चिराईतो, कुरिलो यसै गरी घिस्रने जन्तुहरूमा सर्प, पानी सर्प, गोहोरा, सुन गोहोरो, कछुवा, भ्यागुता पाईएका छन्। चराचुरुङ्गीहरूमा कालो तित्रा, सुगा, कण्ठे सुगा, कालो गिद्ध, लामो ठुँडे गिद्ध, मौरी चरी, हाँस, चिल, ढुकुर, कोईली, हुट्टी ट्याउँ,सानो जलेवा, सानो बकुला, कालो भूँडीफोर, चिभे, तोप चरा, कोकले, जुरेली/बुलबुल, गाजले चरी, धोबी चरा, श्यामा, रानी चरी, छिरबिरे माटो कोरे, कालिज, निलकण्ठ, बट्टाई, कुथ्रुके, ठूलो चमेरो, भँगेरी, हापसिलो, बाज, लाटोकोसेरो, बकुला, मलेवा आदि प्रजातिका स्थानीय र आप्रवासी चराचुरुङ्गीहरु पाइन्छन्।

८.२ जैविक विविधता सम्वन्धी विवरण

चौबिसे गाउँपालिकाको पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि पारिस्थितिक जैविक प्रणालीलाई सन्तुलितरुपबाट कायम राख्न वन, बनस्पती तथा प्राणीहरू बिचको स्थापित सम्बन्धलाई दिगोरुपमा कायम राख्न सजगता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ। दिगो विकासका निम्ती पूर्वाधार विकासको क्रममा हुने विनासलाई न्युनीकरण गर्न नितान्त आवश्यक छ। वातावरणीय सन्तुलनले वनस्पती वा प्राणीहरूको क्रमिक ह्रास र विनास हुँदै अन्तत: लोप हुने अवस्था हुन सक्छ। विषम हावापानीमा विभिन्न जात जातिका प्राणी र बनस्पती रहेको यस गाउँपालिकामा वन संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्यमा स्थानीय बासिन्दाहरूको सहभागिता अपरिहार्य हुन पुगेको छ। यिनै कुराहरूलाई मध्यनजर गरी २०४९ सालमा स्थानीय बासिन्दाहरूलाई आफ्नो दैनिक उपभोग्य वन पैदावारको उपलब्धता गराउने उद्देश्य राखी सामुदायिक वन दर्ता गर्ने कार्यको थालनी भएको पाइन्छ।

मानव जीवनको लागि जैविक विविधताको संरक्षण अपरिहार्य छ। दैनिक जिवनको लागि आवश्यक काठ, दाउरा, घाँसको लागि मात्र नभई पारिस्थितिक तथा जैविक प्रणालीको सन्तुलनको लागि समेत जैविक विविधताको महत्वलाई दृष्टिगत गरी हाल यस गाउँपालिकामा सामुदायिक वन जस्ता अवधारणाहरूलाई व्यवहारमा लागु गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा वन वरिपरी बढिरहेको जनसंख्या, चोरी निकासी र आगामी दिनहरूमा उक्त वन क्षेत्रले मागेको आधारमा आपुर्ति गर्न नसक्ने वन पैदावारको हैसियतलाई विचार गर्दा यस क्षेत्रको जैविक विविधता व्यवस्थापन कार्य चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ। हाल सामुदायिक वनहरू वन संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोगमा सहभागि भइरहेका छन्।

यस गाउँपालिकामा केही मात्रामा उष्ण तथा समशितोष्ण प्रदेशीय जलवायु समेत भएको कारण पाइने प्रमुख बनस्पतीका प्रजातिहरूमा, सिसौं, सिमल, जामुन, कदम, खयर, करम, पिठारी, छतिवन, वोहरी, खमारी, वोटधँगेरो, बकाईनो, इप्पील, टिक, वर, पीपल, बेल, अमला, निम, पलाँस, आँप, डुम्री, कटहर, लिची, नरिवल, सुपारी, वयर, काँशीअमला, कैँदल, राजवृक्ष, अशोक, चेरी, समी, मसला, वडहर, अम्बा, केरा, कागती, भोगटे, सरिफा, दारिम, तित्री, फडिर, असारे, साज, सादन, कुम्भी, हर्रो-बर्रो, हल्लुडे, सिरीस, तारी, कुसुम, क्यामुना, दबदबे, टुनी, सान्दन, कर्मा, मालती, पाचपाते, वनसुन्तला, कुम्भी, नेवारो, अशोक, सपेटा । यसै गरी घिस्रने जन्तुहरूमा हरहरे, सिरिसे, धामन, हरेउ, ढोडिया, सुनगोहोरो, छेपारो, अजिँगर, भित्ती, सर्प, गड्यौला, जुका, अन्य किटपतङ्ग आदि र चराचुरुङ्गीहरूमा कोइली, मैना, सुगा, ढुकुर, लुइँचे, गौथली, काग, भँगेरा, मयुर, हुटिट्याउँ, हुचिल, जुरेली, भद्रायो, चिल, बाज, कोटेरा, ठेउवा, बट्टाइ, चिबे, भ्याकुर, फिस्टो, रुपी, गिद्ध, धनेश, कालिज, लाटोकोसेरो, चमेरो, हाँस, परेवा, कुखुरा, तित्रा, धोबी चरो, हाडफोरुवा, कऱ्याङकुरुङ, भद्राई, सारस आदि प्रजातिका स्थानीय र आप्रवासी चराचुरुङ्गीहरु पाइन्छन्।

जैविक विविधता अन्तर्गत पर्ने स्थानीय कला संस्कृतिहरूको विविधतालाई जगेर्ना गर्दै धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र पर्यटकिय दृष्टिकोणले महत्वपुर्ण ठानिएका विभिन्न स्थानहरु जस्तै : त्रैलोक्यमश्वर महादेव, राजारानी ताल, कुरुले गढी, सिद्धिदेवी थान, माघिम आदीको समेत संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ। समग्रमा यो क्षेत्र जैविक विविधताले भरिपूर्ण रहेको छ। उष्ण र समशितोष्ण प्रदेशीय किसिमको वातावरण भएको हुँदा यहाँ विशिष्ट किसिमको जैविक विविधता पाइन्छ।

८.३ लघु वन पैदावार

यस गाउँपालिकामा मुख्य रुपमा पाइने गैह्रकाष्ठ वनपैदावारहरुमा बाबियो, सुगन्धवाल, रुद्राक्ष, सुगन्धकोकिला, अमला, अम्रिसो, लहरा, बाँस, रिठ्ठा, खोटो,कुरिलो, टिमुर, चिराईतो, धसिँग्रे आदि मुख्य हुन्। यस क्षेत्रमा पाइने गैरकाष्ठ वन पैदावारले यहाँका स्थानीय वासिन्दाका कतिपय महत्वपूर्ण आवश्यकता परिपूर्ति गर्नुका साथै गाउँपालिकाका बस्तीहरुको जीवन स्तर उकास्न र खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। यस्ता पैदावारहरुले जैविक विविधताको संरक्षण गर्नुका साथै रोजगारी र आयआर्जनको आधार तथा साना उद्योगहरुलाई अवसर प्रदान गर्छन्।

८.४ गाउँपालिकामा पाईने वन्यजन्तु

(क) वन्यजन्तु

यस गाउँपालिकामा पाइने प्रमुख वन्यजन्तुहरुमा वन्यजन्तुहरुमा चितुव, बाँदर, हापसिलो, बँदेल, ब्वाँसो, स्याल, रातो बाँदर, वन बिरालो, दुम्सी, निगाले बाघ, जङ्गली मुसा, मल साप्रो, न्याउरी मुसा, लोखर्के आदी रहेका छन्।

(ख) चराचुरुङ्गी

यस गाउँपलिकामा पंक्षी प्रजातीमा कालिज, ढुकुर, हुचिल, लाटोकोसरो, काग, जुरेली, गौथली, परेवा, चमेरा, सारौं, भँगेरा, कालो तित्रा, सिम तित्रा, लुईंचे, धनेश,सुगा, कालो गिद्ध, लामो ठुँडे गिद्ध, सिलसिले, कटुस टाउके मौरी चरी, जङ्गली लाटोकोसेरो, चिल, कोईली, हुट्टी ट्याउँ, कालो ढाडे लाहाँचे, भद्रे, सानो जलेवा, सानो बकुला, लालसर, कालो भूँडीफोर, चिभे, तोप चरा, कोकले, जुरेली/बुलबुल, गाजले चरी, धोबी चरा, श्यामा, रानी चरी, छिरबिरे माटो कोरे, कालिज, निलकण्ठ, बट्टाई, कुथ्रुके, ठूलो चमेरो, भँगेरी बाज, थोप्ले लाटोकोसेरो, बकुला, मलेवा आदि प्रमुख छन्।

(ग) घिस्रने जिवजन्तुहरू

यस गाउँपलिकामा विशेष गरी घिस्रने जीवजन्तु अन्तर्गत सर्प दुई मुखे, पानी सर्प, छेपारो, गोहोरा, सुन गोहोरो, कछुवा, भ्यागुता पाईएका छन् ।

(घ) कीरा फट्याङ्ग्राहरु

मौरी, खागो, पुत्को, कठेउरी, गोब्रेकीरा, जुका, बिच्छी, खजुरो, झुसिलो, बारुलो, उडुस, अरिंगाल, शङ्खेकीरा, बच्छ्युँ, माकुरा, डाँस, पतेरो, साङ्लो, लामखुट्टे सयौं प्रकारका किरा फट्याङ्गाहरु आदि ।

८.५ वनजंगल

चौबिसे गाउँपालिका समुन्द्री सतहबाट ६४२ मिटरको उचाईदेखि शुरु भएर १५६० मीटरसम्म गएर अन्त्य भएको छ । गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफलमा ३९.९७ वर्ग कि.मि. वनले ओगटेको छ । यो गाउँपालिकामा प्रशस्त मात्रामा वन क्षेत्र हुनुको साथै वन क्षेत्रभित्र जैविक विविधता पनि प्रशस्त रहेको छ । गाउँपालिका बाहिरका अन्य गाउँपालिकामा लोप हुने अवस्थामा पुगेको महत्वपूर्ण प्रजाति यस गाउँपालिकामा रहेको छ । यो विशिष्ट वातावरणीय अवस्थासँग यहाँ बग्ने खोलानालाको अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ ।

कृषि नै मुख्य पेशा भएको यस गाउँपालिकामा २००७ साल अगाडी केही मात्रामा जंगलहरु फडानी गरी आवाद गरेको पाईन्छ । तर पनि जनघनत्व कमी नै रहेकोले वन जंगल प्रशस्त नै थियो । तसर्थ पशुपालनमा कुनै खास बाधा थिएन । त्यस बेला वन सम्बन्धी खास ऐन कानुनहरु थिएनन् र वन जंगलकोपूर्ण जिम्मेवारी तालुकदार,मुखिया, जिम्मुवालमा रहेको थियो । १/२ पैसा तिरे पछि आफ्ना नजिकका व्यक्ति विशेषलाई वनको जग्गा दिने प्रथा थियो । जसले गर्दा धेरै जसो जग्गा जमिन व्यक्ति विशेषको स्वावित्वमा गएको पाईन्छ ।

जनसंख्याको वृद्धि हुँदै गएपछि जीविकोपार्जनको लागि साधन र श्रोतहरु सिमित हुँदै गए । बढ्दो जनसंख्यालाई खाना पुऱ्याउन धौ धौ हुन थाल्यो । कृषि उत्पादन बढाउनु पर्ने बाध्यताले तिरो तिरेको नाताले वन जंगल क्षेत्रको जग्गा पनि कृषि जग्गामा परिणत हुन थाले र बन जंगलको साविक अवस्थामा ह्रास हुँदै आयो । सुकुम्बासीहरु बाहिरबाट नआए पनि एउटै मान्छे कोट र बेसी गर्ने चलनले गर्दा डाँडा पाखा र बेसी सबै ठाउँमा मानिसहरु बसोबास गर्ने भएकोले सबै ठाँउमा उत्तीकै वन जंगलहरु मासिदै गए ।

८.५.१ सामुदायिक वन

स्थानीय बासिन्दालाई वन संरक्षण र उपयोगमा सहभागि बनाउने नेपाल सरकारको नीति अनुसार यस गाउँपालिकामा जिल्ला वन कार्यालय मार्फत सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन गरी वन हस्तान्तरण गर्ने काम पनि भइरहेको छ। वन ऐन, २०४९ तथा वन यिमावली, २०५१ ले व्यवस्था गरे बमोजिम सामुदायिक वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जवाफदेही सम्बन्धित वन उपभोक्ता समूहहरु नै हुन्छन्। यो कार्यक्रम शुरुमा लागू हुँदा यसको उद्देश्य नाङ्गा डाँडा पाखाहरुमा हरियाली बढाउने र सर्वसाधारण जनतालाई, काठ, दाउरा र डालेघाँस लगायत वन पैदावारको आधारभूत आवश्यकता परिपुर्ति गर्ने रहेको थियो, तर अहिले यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्यमा विपन्न परिवारहरुको गरिवी निवारण, जीविकोपार्जन, जैविक विविधताको संरक्षण, दिगो वन व्यवस्थापन, सुशासन, समावेसीकरण, लैङ्गिक समानता, विशेष गरि महिला, दलित तथा जनजातिको सहभागिता जस्ता नयाँ नयाँ सवालहहरु समेत समावेश भएकोले यस कार्यक्रमले गरिवी न्युनिकरणमा समेत सहयोग पुऱ्याउन सक्ने विश्वास गरिएको छ। सामुदायिक वनहरूमा विद्यमान संरक्षण र आफ्नो सामुदायिक वन प्रतिको लगावको परिणाम स्वरुप उजाड र मरुभूमीकरणतर्फ उन्मुख हुँदै खोला र खहरेहरूले ग्रसित भएका वनक्षेत्रहरू आज प्राकृतिक रुपमा संरक्षित भएका छन्। सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूसँग प्राविधिक ज्ञान र वनको उत्पादकत्व बढाउन आवश्यक पर्ने प्रविधिको अभाव खड्किएको छ। तसर्थ वन व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन सामुदायिक वनहरूलाई स्रोत, साधन र प्रविधियुक्त जनशक्तिको उपलब्धता हुनु जरुरी छ। उपभोक्ताहरूमा रहेका परम्परागत वन संरक्षण विधिहरूका अतिरिक्त नयाँ विधि र कार्यशैलीहरूको विकास गराउन जरुरी देखिन्छ। दक्षता अभिवृद्धिका निमित्त सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूलाई तालिम, गोष्ठी, सेमिनार र अवलोकन भ्रमणका अवसरहरू प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ।

गाउँपालिका र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सहभागितामा सामुदायिक वनभित्र गैरकाष्ठ वनपैदावारको उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्न र विभिन्न तालिम गोष्ठी अध्ययन भ्रमणहरू गरिदै आएका छन्। यसले स्थानीय स्तरबाट वन व्यवस्थापनका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई अघि बढाउन र वनक्षेत्रको उत्पादन बढाउन थप मद्दत मिल्ने देखिन्छ। सामुदायिक वनहरूको सुदृढीकरणका निमित्त जिल्ला वन कार्यालयको जनशक्ति मात्रले सम्भव नदेखिएकाले उक्त कार्यका निमित्त वनसँग आवद्ध विभिन्न गैससहरूलाई गाउँपालिकामा परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

सामुदायिक वनहरूको क्रमिक हस्तान्तरण र वन संरक्षणका प्रभावकारी उपायहरूको अवलम्बनले प्राकृतिक पुनरुत्पादन क्रमशः बढ्दै जाने देखिन्छ। वनहरूबाट काठ र दाउराको परम्परागत उत्पादन लिने प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्दै जनतालाई गैरकाष्ठ पैदावारको उत्पादनतर्फ उन्मुख गराउनुपर्ने र वन्यजन्तुहरूको व्यवसायिक पालन लगायतका गतिविधिहरूबाट आय स्रोतहरूमा वृद्धि गर्न जनसहभागितामा विशेष जोड दिनुपर्ने देखिन्छ।

वन विकास गुरुयोजना, २०४६ ले प्राथमिकतामा राखेको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रममा यो गाउँपालिकाले अग्रणी भूमिका खेलेको छ। गाउँपालिकामा वनहरुको संख्या धेरै भएपनि ती सबैलाई उपभोक्तालाई हस्तान्तरण गरिसकिएको छैन।

८.५.२ कवुलियति वनको विवरण

राष्ट्रिय वन ऐन, २०४९ को परिच्छेद-६ मा उल्लेख भए अनुसार राष्ट्रिय वनको कुनै भाग देहाय बमोजिमको उद्देश्य प्राप्तिको लागि छुट्याइएको वन लाई कबुलियती वन भनिन्छ।

(क) वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरुलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्न,

(ख) बृक्षारोपण गरी वन पैदावारको उत्पादनमा अभिवृद्धि गरी बिक्रि वितरण गर्न वा उपयोग गर्न,

(ग) वनको संरक्षण र विकास हुने गरी पर्यटन व्यवसाय सञ्चालन गर्न,

(घ) वनको संरक्षण र विकास हुने गरी कृषि वन बाली कार्य सञ्चालन गर्न,

(ङ) वनको संरक्षण र विकास हुने गरी कीट, पतङ्ग तथा वन्यजन्तुको फार्म सञ्चालन गर्न।

८.५.३ सरकारद्वारा व्यवस्थित वन

गाउँपालिकाको कुल वन क्षेत्र मध्ये गाउँपालिकामा सामुदायिक वन र धार्मिक वनको रुपमा हस्तान्तरित बाहेक बाँकी रहेको वन क्षेत्र सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको रुपमा रहेको छ।

८.५.४ निजी वन

राष्ट्रिय वन क्षेत्र माथि पर्ने वन पैदावारको चापलाई कम गर्न नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको नीति अन्तर्गत सामुदायिक वन सँगै निजी वन कार्यक्रम समेत यस गाउँपालिकामा संचालन गरिएको छ निजी वनमा रोपिएका मुख्य प्रजातिहरुमा लहरेपिपल, टिक, मसला, खयर, बाँस, जस्ता प्रजातिहरु रहेका छन्।

८.६ जडिबुटी सम्बन्धी विवरण

चौबिसे गाउँपालिकाको वन क्षेत्रमा पाइने जडिबुटीहरूमा बेल, तेजपात, अमला, तितेपाती, कुरिलो, गुर्जो, नागबेली, राजबृक्ष आदि पाईन्छ। यी जडिबुटीहरू संकलन तथा बिक्री हुने प्रसस्त सम्भावना रहेको देखिन्छ।

८.७ वन संरक्षणका लागि चाल्नु पर्ने कदम

राष्ट्रिय, सामुदायिक र संरक्षित वनहरूलाई सघनीकरण गर्दै तिनीहरू भित्र गैरकाष्ठ पैदावार र बहुमुल्य जडिबुटीहरूको उत्पादन गर्नु नितान्त आवश्यक छ। राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय बजारको विश्लेषण गरी गैरकाष्ठ पैदावारमा आधारित जडिबुटी प्रशोधन उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालनतर्फ सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको संलग्नता हुनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ। गाउँपालिकामा जनसंख्याको चाप बढ्दै गएको र उन्नत जातका पशुहरूको तुलनामा स्थानीय अनुत्पादक पशुहरूको संख्या पनि उच्च रहेको देखिन्छ । यी अनुत्पादक पशुहरूको अनियन्त्रित चरिचरनको कारण राष्ट्रिय र संरक्षित वन क्षेत्रहरू अत्यधिक प्रभावित भएका छन् प्राकृतिक रुपबाट पुनरुत्पादन हुने गरेको पोथ्रा पोथ्रीहरू अनियन्त्रित चरिचरनले विनाश भइरहेका छन्। प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूको दिगो उपयोगबाट नै मानव समाजको समुन्नत भविष्यको परिकल्पना गर्न सकिन्छ । जनताको सहभागिता र संलग्नतामा वन संरक्षणलाई सामुदायिक वन कार्यक्रम, कबुलियती वन कार्यक्रम र कृषि वन कार्यक्रम सञ्चालन गरी गरिब, असहाय, अपाङ्ग र महिला समुदायलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ। वनको हैसियतमा समेत सुधार ल्याउन सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूबाट हुन सक्ने सकारात्मक कार्यक्रमहरूलाई पहिचान गरी सहभागितात्मक सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम अघि बढाउनु अत्यावश्यक देखिन्छ।

वन नीति २०७१ का अनुसार वन संरक्षणमा चाल्नुपर्ने कदमहरु निम्न बुँदाहरुमा उल्लेख गरिएको छ।

- ✓ घरायसी तथा अन्य इन्धनको रुपमा प्रयोग हुने काठ वा वन पैदावारको विकल्पमा अन्य वैकल्पिक उर्जाको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- ✓ बहुपक्षिय सहभागितात्मक संयन्त्रको विकास गरी चोरी शिकारी, अवैध कटान, वन पैदावारको अवैध संकलन, अत्यधिक चरिचरन, मिचाहा प्रजाती र डढेलो नियन्त्रण गर्ने।
- ✓ पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनको विकासका लागि राष्ट्रिय वनमा तोकिएका प्रजातिका वन्यजन्तु तथा विरुवाको संरक्षण, प्रजनन् र उपयोग गर्ने।
- ✓ दिगो वन व्यवस्थापनको नीति अवलम्वन गर्ने।
- ✓ जौविक विविधता, सिमसार क्षेत्रको संरक्षण र जलवायू परिवर्तनको विषयमा एकिकृत कार्यक्रम संचालन गर्ने।

खण्ड - ९ : विकास सूचकांङ्क र गरिबीको स्थिति

९.१ मानव विकास सूचकाङ्क

मानव विकास सूचकाङ्कले तीनवटा कुरालाई आधार बनाएको छ। जसमा आम्दानी, शिक्षा र सापेक्षित आयु छन् । यी तिनवटै परिसूचकलाई समावेश गरी मानव विकासको सूचकाङ्क निर्धारण गरिएको छ। हरेक देश/ठाउँका जनताको स्वास्थ्य स्थिति, शैक्षिक अवस्था, तथा जीवन स्तरको अवस्था मापन गरी स्तर निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको विकास कार्यक्रम (UNDP) ले विकास गरेको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा प्रतिव्यक्ति आयका सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्क नै मानव विकास सूचकाङ्क हो। UNDP नेपालले २०१४ को मानव विकास सूचकाङ्क सार्वजनिक गरेको छ। मानव विकास सूचकाङ्क अनुसार धनकुटा जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.४५५ (नेपालको ०.४९०) रहेको छ। अर्थात् धनकुटा जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क नेपालको राष्ट्रिय औषत भन्दा कम देखिन्छ। मानव विकास सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान ओगट्न सफल काठमाण्डौं जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६३२ रहेको छ भने दोस्रो स्थानमा ललितपुर मानव विकास सूचक ०.६०१ रहेको छ । पुच्छारमा रहेको बाजुरा जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्कक ०.३६४ रहेको छ। मानव विकास सूचकाङ्कका अवयव सूचकहरू हेर्ने हो भने धनकुटा जिल्लाको हरेक व्यक्ति बाँच्ने अपेक्षित औषत आयु (Life expectancy) ६९.५७ वर्ष र यसको सूचक ०.७४३, प्रौढ साक्षरता दर (Adult literacy) ४९.५१ प्रतिशत र यसको सूचक ०.४९५, शिक्षा आर्जनमा खर्चेको औषत समय (Mean years of schooling) ३.०२ वर्ष र यसको सूचक ०.२०१ तथा प्रतिव्यक्ति आय (Per capita income) १११० अमेरिकी डलर र यसको सूचक ०.४०२ रहेको देखिन्छ।

तालिका नं. ४६ : मानव विकास सूचकको विवरण (HDI)

क्षेत्र	स्वास्थ्य		शिक्षा				आम्दानी		मानव विकास
	सापेक्षित आयु		प्रौढ साक्षरता		विद्यालय जाने		प्रतिव्यक्ति आम्दानी		ज्यामितीय मध्यक
	मान	सूचक	मान	सूचक	मान	सूचक	मान	सूचक	
नेपाल	६८.८०	०.७३०	५९.५७	०.५९६	३.९०	०.२६०	११६०	०.४०९	०.४९०
धनकुटा	६९.५७	०.७४३	४९.५१	०.४९५	३.०२	०.२०१	१११०	०.४०२	०.४५५

स्रोत: नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४

९.२ मानव गरीबी सूचकाङ्क (Human Poverty Index)

अपेक्षित औषत आयु ४० वर्ष वा सो भन्दा कम भएको जनसंख्याको प्रतिशत, प्रौढ निरक्षरता, सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंख्याको प्रतिशत तथा कुपोषित ५ वर्ष भन्दा मुनिका बालबालिकाहरूको प्रतिशत जस्ता सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्कको रुपमा विकास गरिने मानव गरीबी सूचकाङ्कको स्थिति हेर्दा धनकुटा जिल्ला मानव विकास सूचकाङ्कको स्थिति सबैभन्दा राम्रो अवस्थामा रहेको देखिन्छ। धनकुटा जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क मान ३८.०३ (नेपालको ३१.१२) रहेको छ। यो सूचकाङ्कको मान जति कम भयो त्यति राम्रो मानिन्छ किनभने यो सूचकाङ्क नकारात्मक सूचकहरूको प्रयोग गरी निकालिन्छ। जस्तै: प्रौढ निरक्षरता दर। मानव गरीबी सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थानमा हुम्ला जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क ४९.२६ रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको कास्की जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्कक १६.५० रहेको छ। मानव गरीबी सूचकाङ्कका अवयव सूचकहरूमा धनकुटा जिल्लाको प्रौढ निरक्षरता दर (Adult illiteracy rate) ४६.४० प्रतिशत, ४० वर्ष सम्म पनि बाँच्न सक्ने अपेक्षा नगरिएको जनसंख्या (Percentage of people not expected to survive to age 40) ८.४१ प्रतिशत सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंख्या (Percentage without safe water) २२.१५ प्रतिशत तथा ५ वर्ष मुनिका कुपोषणबाट प्रभावित बालबालिकाको संख्या (Percentage of children under age five who are malnourished) ४४.०० प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

(स्रोत : नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन ,२०१४,UNDP,NEPAL)

९.३ मानव विकास र गरीबी

धनकुटा मध्यम समृद्धिस्तर भएका जिल्लाहरूको श्रेणीमा पर्दछ। ७५ जिल्लाहरू मध्ये यो जिल्ला ३३ औँ स्थानमा रहेको छ र गरीबीको दर २५.४२ प्रतिशत रहेको छ । जिल्लामा गरिबीको रेखामुनी रहेको संख्या ७२,६१३ रहेको देखिन्छ । गरिबीको दरको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान ओगट्न सफल कास्की जिल्लाको गरिबीको दर ४ प्रतिशत रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको बाजुरा जिल्लाको गरीबीको दर ६४.१ प्रतिशत रहेको छ। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ४७ : धनकुटा जिल्लाको गरिवीको दर

गरिबीको स्थान	गरिबीको दर (प्रतिशत)	गरिबीको विषमता (प्रतिशत)	गरिबीको गहनता (प्रतिशत)	गरीबहरूको संख्या
३३	२५.४२ (३.१)	५.३६ (०.९)	१.६७ (०.३५)	७२६१३

श्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

९.४ गरिबी न्यूनीकरण

गरिबी न्यूनीकरणका लागि स्वरोजगार सृजना गर्ने, उद्यमशीलताको खोजी तथा प्रवर्द्धन गर्ने एवं विभिन्न सिपमूलक तथा क्षमता अभिवृद्धि हुने क्रियाकलापद्वारा विशेषत ग्रामीण प्रकृतिका वडाहरुमा रोजगारी सृजना गर्नेतर्फ कार्यक्रम केन्द्रित गरी नयाँ थप भएका वडाहरुमा विभिन्न शिपमूलक तालिम सञ्चालन गरी जीविकोपार्जनका कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

९.५ समग्र विकास स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार १९,२८३ जनताको बसोबास भएको यस गाउँपालिकामा खास गरी सामाजिक रुपले पछिपरेका र आर्थिक रुपले विपन्न अवस्थामा रहेका गरिबीको रेखामुनि परेका जनताको जीवनस्तरलाई कसरी माथि उठाउने र सामाजिक भेदभाव रहित एवं आर्थिक रुपले समुन्नत गाउँपालिकाको निर्माण कसरी गर्ने भन्ने चुनौतीलाई समयसापेक्ष रुपमा समाधान गर्न विगत देखि वर्तमानसम्म गरिएका मानवीय प्रयासहरू र तिनबाट प्राप्त प्रतिफलको आधारमा जीवनस्तरमा भएको रुपान्तरणलाई नै अहिलेसम्मको मानवीय विकासको रुपमा लिन सकिन्छ। यसरी हेर्दा गाउँपालिकाबासीहरूको मानवविकास सूचकाङ्क, लैंगिक समता सूचकाङ्क, औषत आयु, औषत ग्राहस्थ उत्पादन, औषत साक्षरतादर र औषत आम्दानी जस्ता विभिन्न आयामहरूलाई दृष्टिगत गर्नु आवश्यक हुन जान्छ। संक्षेपमा गाउँपालिकाको मानवीय विकासको स्थितिलाई हेर्दा जनताको यातायात सेवामा पहुँच अझै पनि बाह्रै महिना भरपर्दो गरी पुऱ्याउन सकिएको छैन। यसै गरी स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा खास गरी आदिवासी जनसमुदायको बसोबास र बाहुल्य रहेको भौगोलिक क्षेत्रमा थप सेवा प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता विद्यमान छ। अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, स्थापित भए बमोजिम आवश्यक दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूको पर्याप्तता नहुँदा जनताको स्वास्थ्य सेवा पाउने स्थितिमा गुणात्मक परिवर्तन आएको देखिँदैन। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको तथ्याङ्कअनुसार गाउँपालिकामा खानेपानीको आपूर्तिको लागि विभिन्न श्रोतको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

शिक्षा तर्फ र प्राथमिक शिक्षालाई सबै गाउँपालिकाबासीहरुको प्राथमिक अधिकारको रुपमा अझै पनि व्यवहारिक रुपमा स्थापित गर्न सकिएको छैन र अद्यावधिक स्कुल जाने उमेरका केही बालबालिकाहरुले स्कुल भर्ना भई पढ्न पाइरहेका छैनन् । पहिलो कुरा त स्थापित स्कूलहरुमा समेत कक्षाकोठाहरुको कमी हुनु र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कमी रहनु स्वयंमा विडम्बनापूर्ण स्थिति छ भने अर्का तिर माध्यमिक र उच्च शिक्षाको शिक्षा पुरा गरेका युवाहरुको समेत रोजगारीको प्रत्याभुति हुन सकेको छैन । माध्यमिकस्तरको शिक्षालाई व्यावसायिक नबनाएसम्म हाल शिक्षामा देखिएको निराशाजनक स्थितिको अन्त्य हुने सम्भावना पनि देखिँदैन ।

चौबिसे गाउँपालिका
गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय
राजारानी, धनकुटा, १ नं. प्रदेश, नेपाल

तालिका नं. ४८ : चौबिसे गाउँपालिकाका निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरुको विवरण

क्र.सं.	नाम	पद	वडा नं.
१	खजिन्द्र राई	अध्यक्ष	
२	यज्ञ कुमारी रुचाल गजमेर	उपाध्यक्ष	
३	दुर्गा बहादुर सुवेदी	वडा अध्यक्ष	७
४	दानसिंह राई(याम्फु)	वडा अध्यक्ष	६
५	ममिन्द्र कुमार लिम्बु	वडा अध्यक्ष	२
६	पदम कुमार देवान	वडा अध्यक्ष	५
७	हेम चन्द्र तुम्सा	वडा अध्यक्ष	३
८	श्री कृष्ण श्रेष्ठ	वडा अध्यक्ष	१
९	धन बहादुर लिम्बु	वडा अध्यक्ष	८
१०	नगेन्द्र बहादुर तामाङ्ग	वडा अध्यक्ष	४
११	श्याम बहादुर मगर	सदस्य	८
१२	जस बहादुर मगर	सदस्य	४
१३	विर बहादुर लामीछाने मगर	सदस्य	१
१४	खड्गे मगर	सदस्य	६
१५	दिल बहादुर मगर	सदस्य	१
१६	गणेश कुमार लिम्बु (चेम्जोङ्ग)	सदस्य	७
१७	कविराज लिम्बु	सदस्य	६
१८	सन्त कुमारी लिम्बु	सदस्य	७
१९	गोविन्द वस्नेत	सदस्य	५
२०	राधिका खतिवडा भण्डारी	सदस्य	३
२१	ईन्द्र बहादुर लिम्बु	सदस्य	३
२२	फर्ष वहादुर तामाङ्ग(गोले)	सदस्य	४
२३	अटल बहादुर सूर्जे मगर	सदस्य	२
२४	मेघ बहादुर याखा	सदस्य	२
२५	वुद्ध राज याखा	सदस्य	५

२६	टिका राम खड्का	सदस्य	८
२७	पदम माया लिम्बु	महिला सदस्य	५
२८	शुवर्ण माया थापा (मगर)	महिला सदस्य	१
२९	शान्ता थापा	महिला सदस्य	३
३०	सोभा लिम्बु	महिला सदस्य	२
३१	हर्क माया राई	महिला सदस्य	६
३२	यज्ञ कुमारी चेम्जोङ्ग	महिला सदस्य	७
३३	लक्ष्मी माया मगर	महिला सदस्य	८
३४	लक्ष्मी घिमिरे (पौडेल)	महिला सदस्य	४
३५	कौशिला विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	५
३६	गोमा विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	१
३७	लक्ष्मी विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	७
३८	भोजना दर्जी	दलित महिला सदस्य	८
३९	देवी कुमारी विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	३
४०	मैया विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	४
४१	विमला दर्जी	दलित महिला सदस्य	२
४२	गंगा कुमारि विश्वकर्मा	दलित महिला सदस्य	६

स्रोत : चौबिसे गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय, २०७४